

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Історичний факультет

На правах рукопису

БАКА ВІТАЛІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК: 94(437) "1989/1992"

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ ТА ЇЇ РОЗПАД
(ГРУДЕНЬ 1989-1992 РР.)

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертаційна робота на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Яровий Валерій Іванович

Київ - 2016

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1 Історіографія проблеми	12
1.2 Джерельна база дисертації.....	24
РОЗДІЛ 2. РЕФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ТА ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ	31
2.1. Запровадження багатопартійності та проведення парламентських виборів у 1990 р.....	31
2.2 Оновлення федеративного устрою держави	52
2.3 Прийняття люстраційного законодавства	91
2.4 Створення умов для розвитку ринкової економіки	99
РОЗДІЛ 3. МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ	107
3.1 Чесько-словацькі відносини	107
3.2 Зміни у становищі етнічних меншин	122
РОЗДІЛ 4. РОЗДІЛ КРАЇНИ НА ЧЕСЬКУ РЕСПУБЛІКУ ТА СЛОВАЦЬКУ РЕСПУБЛІКУ	139
4.1 Парламентські вибори 1992 р.....	139
4.2 Прийняття республіканських Конституцій	148
4.3 Правове оформлення розділу Чехословаччини	159
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	180
ДОДАТКИ	224

Перелік умовних скорочень

АН ЧР – Академія наук Чеської Республіки

ГДА – Громадянський демократичний альянс

ГДП – Громадянська демократична партія

ГПН – Громадськість проти насильства

ГФ – Громадянський форум

ЄС – Європейський Союз

КПЧ – Комуністична партія Чехословаччини

КПС – Комуністична партія Словаччини

КЦ ГФ – Координаційний центр Громадянського форуму

МВФ – Міжнародний валютний фонд

ПДЛ – Партія демократичних лівих

РВ – Русинське відродження

РГІ – Ромська громадянська ініціатива

РЗДС – Рух за демократичну Словаччину

РЗСД-ОМТС – Рух за самоврядну демократію – Об'єднання Моравії та Сілезії

СДПС – Соціал-демократична партія Словаччини

СНП – Словацька національна партія

СНР – Словацька національна рада

СР – Словацька Республіка

СРУЧ – Союз русинів-українців Чехословаччини

УНІ – Угорська незалежна ініціатива

УХДР – Угорський християнсько-демократичний рух

ФЗ – Федеральні збори

ХДР – Християнсько-Демократичний рух

ЧНР – Чеська національна рада

ЧР – Чеська Республіка

ЧССР – Чехословацька соціалістична республіка

ЧСФР – Чеська і Словацька Федеративна Республіка

ВСТУП

Актуальність теми. Наприкінці ХХ ст. Центрально-Східна Європа зазнала масштабних змін, що остаточно підвели ризику під існуванням соціалістичних режимів у регіоні. Досвід Чехословаччини дотичний до українського, адже цим двом державам довелося проводити суспільно-політичні перетворення у схожих умовах – після закінчення періоду соціалізму. Суспільно-політичні перетворення чехословацького зразку важливі тим, що дають можливість продемонструвати весь комплекс складнощів і проблем, які постають перед сучасними державами в умовах переходу на демократичні засади. Вивчення зазначеного прикладу реформування дає змогу політикам і науковцям правильно оцінити можливі наслідки та перспективи певних трансформацій, підготуватися до різноманітних сценаріїв подальшого політичного, економічного й етнокультурного розвитку. Надзвичайно важливим стає порівняння українського та чехословацького підходів до вирішення однакового спектру внутрішньополітичних проблем.

Невід’ємною складовою сучасних міждержавних відносин є участь у них центральноєвропейських країн, що потребує конструктивного діалогу й обміну накопиченим досвідом. Налагодженню дружніх відносин між Україною, Чехією та Словаччиною може сприяти всебічне та ретельне вивчення вітчизняними вченими реформаційних чехословацьких парадигм, визначення позитивних і негативних наслідків перетворень, що відбулися на початку 90-х рр. ХХ ст. Останнім чехословацьким президентом Вацлавом Гавелом неодноразово вказувалося на важливість постановня незалежної української держави для підтримки демократичних перетворень не лише в Чехословаччині, але й у всьому центральноєвропейському регіоні. Разом з тим в Україні бракує наукових праць, пов’язаних із дослідженням постсоціалістичних процесів у західних сусідів.

Чехословацький історико-політичний досвід реформування федерацій становить значний інтерес з точки зору розуміння дієвості й особливостей

функціонування держав з федеративним устроєм в умовах сучасних світових проблем.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до теми досліджень кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Напрямок дисертаційного дослідження є складовою частиною наукової теми історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору» (державний реєстраційний номер 16БФ046-01).

Метою дослідження є комплексний аналіз причин, умов, основних етапів, наслідків суспільно-політичних змін, що відбувалися в Чехословаччині наприкінці 1989–1992 рр., і розділу країни.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних наукових завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми та джерельну базу дослідження;
- здійснити аналіз причин та історичних передумов змін у внутрішньополітичному житті Чехословаччини;
- розкрити основні етапи соціально-політичних трансформацій в Чехословаччині в період після «Оксамитової революції»;
- проаналізувати форми та методи здійснення постсоціалістичних перетворень у сфері внутрішньої політики країни;
- виявити найголовніші кроки в реформуванні сфери економіки, які мали на меті побудову ринкової моделі в Чехословаччині;
- проаналізувати особливості етнічних процесів усередині держави, що впливали на процеси оптимізації федеративного державного устрою Чехословаччини;
- висвітлити основні кроки щодо мирного розділення Чехословаччини на Чеську та Словацьку Республіки.

Об'єктом дослідження є історія Чехословаччини з грудня 1989 р. по грудень 1992 р.

Предмет дослідження – суспільно-політичні зміни в Чехословаччині після перемоги «Оксамитової революції» 1989 р. та процес розділу країни.

Хронологічні межі дисертаційної роботи охоплюють 1989-1992 рр. Нижня межа – 29 грудня 1989 р. Верхня межа – 31 грудня 1992 р. Нижня межа вмотивована обранням Федеральними зборами президентом Чехословаччини лідера «Оксамитової революції» Вацлава Гавела, а верхня – припиненням існування такого політичного суб'єкта, як Чехословаччина.

Географічні межі охоплюють територію сучасних Чеської та Словацької Республік.

Теоретико-методологічною основою дослідження є сукупність загальнонаукових і спеціальних методів історичної науки. В основу роботи покладено принципи історизму та системності. У роботі застосовано спеціальні методи історичного дослідження: проблемно-хронологічний, історико-генетичний, порівняльно-історичний і метод історичної періодизації. Проблемно-хронологічний метод було використано для з'ясування причин проведення змін у внутрішньому житті Чехословаччини та визначення передумов прийняття основних законодавчих актів, які регулювали політичне, економічне та соціальне життя федерації. Поєднання історико-генетичного та порівняльно-історичного методів сприяє розкриттю особливостей суспільно-політичних змін як на федеративному рівні, так і на рівні окремих республік, дає можливість порівняти трансформаційні процеси в Чехії та Словаччині. Метод історичної періодизації використано при виділенні в досліджуваному періоді низки окремих етапів. Метод періодизації у поєднанні з методом класифікації також були використані при аналізі історіографії й узагальненні джерельної бази дослідження. Міждисциплінарний характер дисертації зумовив використання під час її написання методів соціології та політології.

Наукова новизна полягає в тому, що на основі залучення та критичного аналізу широкого кола джерел і наукової літератури комплексно висвітлено

суспільно-політичні перетворення в Чехословаччині по закінченню «Нижньої революції».

Уперше:

- уведено до наукового обігу нові опубліковані й архівні документальні матеріали;
- розроблено періодизацію суспільно-політичних перетворень в Чехословаччині після «Оксамитової революції», яка пов'язана зі співпрацею між основними органами державної влади, зокрема між президентом і парламентом;
- системно проаналізовано основні напрями, форми й методи реформаторської діяльності в добу демократичної трансформації чехословацького суспільства;
- комплексно досліджено етнічні процеси, у яких брали участь не лише чехи та словаки, а й такі національні меншини, як моравці, угорці, українці, роми.

Уточнено:

- наукові підходи щодо дослідження реформаційних заходів центральноєвропейських країн після ліквідації соціалістичних систем у регіоні;
- уявлення про політичну ситуацію в Чехословаччині 1990–1992 рр., формування та впровадження концепцій дієвого механізму функціонування держави;
- вплив чеських та словацьких республіканських політичних сил на процес розділу Чехословаччини.

Отримали подальший розвиток:

- систематизація історичних джерел і наукової літератури з проблеми дослідження;
- вивчення причин і передумов розділення Чехословаччини на Чеську та Словацьку Республіки.

Практичне значення полягає в тому, що основні положення, методологічна складова, фактологічна база та висновки роботи можуть бути

використано під час підготовки нормативних і спеціальних курсів з усесвітньої історії, історії Центрально-Східної Європи у вищих навчальних закладах, а також як матеріал для розробки лекційних курсів з політології, теорії держави і права, країнознавства, політичної географії, історії міжнародних відносин.

Апробація результатів дослідження. Головні ідеї дисертації викладено автором у доповідях на XII Міжнародній конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Шевченківська весна» (Київ, 25–28 березня 2014 р.); VII Міжнародній конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 24 квітня 2014 р.); Міжнародній конференції «Перша світова війна: події, наслідки, уроки» (Київ, 26 вересня 2014 р.); Міжнародній конференції «Політичні кризи в державах і регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у XX–XXI ст.» (Ужгород, 16–17 жовтня 2014 р.); XIII Міжнародній конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Шевченківська весна» (Київ, 1–3 квітня 2015 р.); VIII Міжнародній конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 23 квітня 2015 р.); IX Міжнародній конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 22 квітня 2016 р.).

Основні положення дисертаційної роботи було апробовано під час перебування в Чеській Республіці, зокрема в Інституті сучасної історії Академії наук Чеської Республіки та в ході перебування на 59-й Літній школі богемістики Карлового університету (м. Прага). Дисертаційне дослідження було обговорено на засіданні кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

За результатами дослідження опубліковано 12 наукових праць загальним обсягом 7,4 д.а. – 6 наукових статей у фахових виданнях (3,5 д.а.), у тому числі 5 у фахових виданнях і 1 – в іноземному виданні, та 6 матеріалів і тез доповідей на наукових конференціях (3,9 д.а.).

Публікації, що відображають основні результати дисертації:

1. Бака В. Джерельна база та історіографія досліджень процесу розпаду Чехословацької федерації / Віталій Бака // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. – Вип. 2 (120). – С. 5-7.
2. Бака В. Моравське та угорське питання у контексті перебудови Чехословацької федерації (1989-1993) / Віталій Бака // Етнічна історія народів Європи. – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2015. – Вип. 46. – С. 164-169.
3. Бака В. Конституційні трансформації форми держави у Чехословаччині (1989-1992 рр.) / Віталій Бака // Грані: науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ: Грані, 2015. – № 12/2 (128). – С. 69-73.
4. Бака В. Проекти Вацлава Гавела по оновленню конституційного устрою Чехословаччини (1989-1992) / Віталій Бака // Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. – Warszawa, 2016. - №1(5), vol.1 – p. 5-11.
5. Бака В. Економічні перетворення в демократичній Чехословаччині (1990-1992). / Віталій Бака // Сторінки історії: збірник наукових праць. – Київ: НТУУ «КПІ», 2016. - Вип. 42. – С. 157-165.
6. Бака В. Розплата із комуністичним минулим в Чехословаччині напередодні прийняття люстраційного законодавства (січень 1990-жовтень 1991) / Віталій Бака // Гілея: науковий вісник. – Київ: видавництво «Гілея», 2016. – №111(8). – С. 124-128.

Публікації, що додатково відображають результати дисертації:

1. Бака В. Форма державного устрою повоєнної Чехословаччини: між югославською та радянською моделлю / Віталій Бака // Шевченківська весна – 2014: історія: матеріали XII Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – Київ: Логос, 2014. – С. 195-197.
2. Бака В. Відображення словацького питання в конституційному розвитку Чехословаччини (1948-1989) / Бака Віталій // Матеріали VII

Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету». – Т. 2. – Київ: Логос, 2014. – С. 213-216.

3. Бака В. Суспільно-політичні трансформації в Чехословаччині (1990-1992 рр.) / Віталій Бака // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Матеріали міжнародної наукової конференції «Політичні кризи в державах та регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у XX – на початку XXI століття». – Ужгород: УНУ, 2015. – вип.1 (18). – С. 79-81.

4. Бака В. Моравське питання в ході обговорення варіантів перебудови Чехословацької федерації / Віталій Бака // Шевченківська весна – 2015: історія: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. – Київ, 2015. – С.424-426.

5. Бака В. Угорське питання в ході обговорення варіантів перебудови Чехословацької федерації / Віталій Бака // Дні науки історичного факультету: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету». – Київ: Логос, 2015. – С.606-610.

6. Бака В. Економічні перетворення в демократичній Чехословаччині (1990-1992) / Віталій Бака // Дні науки історичного факультету: Матеріали IX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету». – Київ: Логос, 2016. – С. 323-327.

Структура. Структуру дисертації обумовлено метою та завданням дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації – 230 сторінок, з яких основна частина – 187 сторінок; список використаних джерел і літератури представлено 324 найменуваннями і займає 36 сторінок; додатки на 7 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

На сьогоднішній день комплексному дослідженню проблеми суспільно-політичних трансформацій Чехословаччини після листопадового періоду присвячена невелика частина наукових праць. Більшість з науковців сталять собі за мету описати якийсь окремих аспект чи окрему частину цілого комплексу різносторонніх заходів, які проводилися в державі як шляхом діяльності державних органів, так і через громадську ініціативу «знизу».

У порівнянні з подіями «оксамитової революції» 1989 р., питанню подальших суспільно-політичних трансформацій Чехословаччини присвячено менше уваги. Така ситуація характерна не лише для зарубіжних дослідників, але й для значної частини безпосередньо чеських істориків. Це можна пояснити тим, що революційні події кінця 1989 р. стали більш рубіжною віхою не лише для Чехословацької держави, але й основною складовою незворотних процесів зміни політичного обличчя Центральної та Південно-Східної Європи загалом, а тому викликали більше зацікавлення у істориків, ніж подальші чехословацькі трансформаційні процеси. Безсумнівно, більша увага історіографії присвячена аналогічним процесам, що відбувалися на території СФРЮ та Радянського Союзу. Переростання розпаду цих багатоетнічних держав у криваві громадянські війни, які у випадку Югославії тривали десятиліття, також допомогли зберегти зацікавленість серед наукових кіл. Деяко більший акцент подіям змін федерації та «оксамитового розлучення» зроблено у працях словацьких авторів, для яких процес розпаду федерації був невід'ємною складовою утворення незалежної словацької держави.

Історіографія проблеми трансформації Чехословаччини має свої певні особливості: зазвичай автори досліджень ставлять перед собою за мету висвітлення усього історичного розвитку чехословацьких земель: аж від революційних подій 17 листопада 1989 р. і до 1 січня 1993 р., або ж

зосереджують увагу виключно на певній вузькій проблемі, зокрема останньому етапові існування федерації, а саме «оксамитовому розлученню».

Увесь спектр історіографії з даної тематики варто поділити за мовно-територіальним принципом, так як погляди та підходи представників різних національних історіографій суттєво різняться, даючи можливість створити цілісну картину подій. Так, виділено п'ять основних груп наукових праць: чеська, словацька, англомовна, російська й українська історіографії.

Найбільший пласт літератури складає, безперечно, чеська історіографія.

Найбільш ретельною та докладною чеськомовною монографією, автор якої ставить перед собою за мету висвітлення процесу безпосередніх причин та наслідків розпаду ЧСФР, є робота Я. Рихліка «Розділення Чехословаччини (1989-1992)», друге доповнене видання якої побачило світ у 2012 р. [207]. Професор Я. Рихлік – чеський історик, дослідник історії балканських народів, історії чехо-словацьких взаємовідносин, оскільки протягом 1991-1992 рр. він був неофіційним радником чеського прем'єра П. Пітгарта, частина джерельної бази видання є його особистими матеріалами, які збереглися з тих років. У книзі Я. Рихліка докладно описуються, на основі широкого кола залучених історичних джерел, події, які відбувалися всередині Чехословацької держави та які призвели до її швидкого зникнення. Основними причинами такого процесу автор вважає незадоволення словаків конституційною системою Чехословаччини, власні амбіції лідерів чеських та словацьких парламентських партій. Водночас, поза увагою дослідника залишаються питання посткомуністичної трансформації федеративної держави, економічних та соціальних перетворень у ній. Ці моменти автор свідомо відкидає, намагаючись зосередитися в першу чергу на питаннях чехо-словацьких взаємин.

Іншим чеським істориком, роботи якого присвячені періоду соціально-політичних трансформацій, є співробітник та директор архіву Інституту новітньої історії Академії наук Чеської Республіки Ї. Сук. Сферою його наукових інтересів є історія «оксамитової революції», внутрішньополітичне життя Чехословаччини у 1990-1992 рр., взаємовідносини Вацлава Гавела із

законодавчою гілкою влади, зокрема, з депутатами Федеральних зборів різних скликань, аналіз кроків Президента Чехословаччини, як одного з головних акторів політичної сцени. Окремо ним досліджується проблема кооптації до федерального парламенту нових парламентарів у 1989-1990 рр. Найбільш комплексно його дослідницькі здобутки можна оцінити проаналізувавши книгу «Лабіринтом революції. Актори, інтриги та перехрестя однієї політичної кризи (від листопада 1989 р. – до червня 1990 р.)» [211]. У 2004 р. це видання отримало головний приз «Книга року» найпрестижнішої чеської книжкової премії Magnesia Litera. Сама праця написана у науково-популярному стилі, проте базується на чималій джерельній базі, використовує широку сучасну чеську історіографію, яка присвячена історії «оксамитової революції» 1989 р. та є справжнім науковим виданням, назвичайно важливим для розуміння тих різноманітних закулісних перемовин, які відбувалися на політичній арені Чехословаччини. Ї.Сук використовує у своїй праці матеріали особистих розмов з чеським та словацькими політиками (усноісторичні дослідження, які проводилися від 1993 р. співробітниками Інституту сучасної історії), ліквідуючи, таким чином, проблему обмеженості джерел щодо даного питання та періоду, деякі з них він уперше вводить у науковий обіг.

Основні позиції окремих розділів «Лабіринтами революції» можна знайти у інших працях Ї.Сука, зокрема, у окремій його монографії «Конституційна чи екзистенційна революція? Вацлав Гавел та Федеральні Збори 1989-1990. Дослідження та документи» [210], низці наукових статей [243; 204, с. 17-60, с. 135-181]. В них він дещо відходить від своєї попередньої позиції, яка критикувала нерішучість багатьох чехословацьких політиків у постреволуційний період першої половини 1990 р. швидко змінити систему державного управління. Цікавою та непересічною є його критична ретроспектива перебігу самої безкровної революції листопаду-грудня 1989 р., за якою настрої революційного натовпу були спрямовані не стільки проти політики соціалізму, скільки проти політики «нормалізації». Лише вдалі політичні маневри В. Гавела, слабкість А. Дубчека та підтримка М. Чалфи

допомогла колишньому драматургу та дисиденту отримати найголовнішу посаду в державі.

Інший співробітник Інституту сучасної історії АН ЧР П. Роубал видав монографію, яка присвячена проблемі кооптації нових депутатів до ФЗ у грудні 1989-лютому 1990 р. Автором проаналізував кооптацію, як такий процес, що завжди супроводжував чехословацьку історію у періоди криз та революцій, зокрема в 1968 та 1989 рр. Історик розбирає основні причини, що спонукали політиків вдаватися до цього кроку. Також ним оцінюються головні наслідки такого кроку для чехословацької політичної сцени початку 1990 р. Важливим для вивчення періоду 1989-1992 рр. є аналіз нормативно-правової бази процесу кооптації та наявність переліку кооптованих федеральних народних обранців. Ним робиться висновок, що кооптація депутатів стала першим кроком до створення нової постреволуційної демократичної культури, коли більшість справ вирішувались кулуарно, а не відкрито [203].

Л. Копечек – дослідник з Масарикового університету, який свою роботу «Ера невинності» [190] присвятив висвітленню подій з 1989 р по 1998 р. на чеській політичній арені. Автор відстоює позіцію, що указаний період є тим постреволуційним періодом, коли чеський електорат довіряв революційним силам, зокрема Громадянській демократичній партії. Історик розбирає усі перепетії, які відбувалися у 1990-1992 рр. на рівні федерального парламенту та уряду і які спровокували ускладнення проведення трансформаційних змін. Особлива увага приділяється розгляду проблеми створення люстраційного законодавства та взаємозв'язків революціонерів з комуністами, в ході яких останні все ж залишилися при владі.

Проблемі діяльності постаті В. Гавела на чехословацькій та чеській політичних аренах присвячені роботи Д. Кайзер, чеського журналіста та історика. Його книга «Президент Вацлав Гавел» [187] висвітлює основні моменти політичної біографії Гавела на посаді Президента спочатку Чехословаччини, а пізніше незалежної Чеської Республіки. Робота базується на матеріалах особистих розмов з самим Гавелом та приближеними до нього

особами. Дослідник намагається відійти від звичного міфічного образу лідера революції та майбутнього голови держави. Д. Кайзер старається змалювати практичні та прагматичні чинники, які керували Президентом. Щодо процесу суспільно-політичних трансформацій, автор зазначає, що однією з причин їх ускладнення була відсутність досвіду політичного управління у В. Гавела, нерозуміння деяких нагальних проблем чехо-словацьких взаємозв'язків.

Один з розділів своєї книги «Великий переворот чи можливо Оксамитова революція?» відомий чеський дослідник Я. Мехирж присвятив розпаду Чехословаччини [196]. Аналізуючи історичні факти 1990-1992 рр. та доповнюючи їх власними поглядами на чехо-словацькі відносини, які розпочалися ще з 1918 р., автор бачить причини розпаду у невиконанні словацьких вимог щодо упорядкування конституційних відносин двох етносів, невиконання вимог Пітсбургської угоди та Кошицької урядової програми.

Цінним історіографічним джерелом є збірник статей за редакцією К. Водічки «Розділ Чехословаччини. Десять років потому» [216]. Головну відповідальність за розділ Чехословаччини автор покладає на діячів «Руху за демократичну Словаччину» на чолі з В. Мечіяром, аргументуючи це тим, що останній на переговорах влітку 1992 р. вимагав нереальні на той момент вимоги, до того ж в ультимативній формі.

Наступною групою історіографії досліджуваної проблеми є словацька історіографія, яка розглядає чехословацькі трансформаційні процеси, як пролог до створення незалежної словацької держави.

Серед загальних історичних робіт виділяється праця під редакцією знаного словацького історика Д. Ковача «Історія Словаччини», чеський переклад якої містить також додатковий розділ, якого немає у словацькому оригіналі – «Чехо-словацькі взаємини» [179], де автор коротко досліджує на фоні подій ХХ ст. взаємовідносини двох центральноєвропейських народів.

Найбільше праць у словацькій історіографії, присвячених полистопадовому періоду, було створено співробітником Історичного інституту Словацької академії наук Й. Жаткуляком [321; 322; 323; 324]. Сфера його

інтересів – діяльність чехословацьких федеральних органів, діяльність СНР, а також перші роки існування незалежної словацької держави. Також ним досліджується проблематика федеративних зв'язків у Чехословаччині та історія чехо-словацьких міжнародних відносин. Основну рушійну силу в трансформаційному полистопадовому процесі автор бачить у невдалій та надієвій чехословацькій федеративній моделі, яка не враховувала особливі словацькі потреби та вимоги і лише гальмувала Словаччину у плані політичного розвитку.

У своїй книзі «Симеозис як політика чи «дефісна війна»» [214] словацький письменник, сценарист, літературний критик та колишній депутат Федеральних Зборів від руху ГПН М. Шутовець зосереджує увагу на перебігу подій січня-квітня 1990 р., коли за ініціативою президента В. Гавела у чехословацькому парламенті обговорювалося питання про переіменування держави. Центральною постаттю цих дискусій, на думку автора, був сам В. Гавел, який уособлював боротьбу між «драматичним» та «прозаїчним» на політичній арені Чехословаччини. М. Шутовець ретельно реконструює усю мережу взаємовідносин на політичній арені постреволюційної Чехословаччини, даючи можливість побачити тогочасний механізм прийняття важливих державотворчих рішень.

Вице-прем'єр у словацьких республіканських урядах М. Чіча та В. Мечіяра В. Ондруш у роботі «Замах на ніжну революцію» [201] вперше у словацькій історіографії намагається використати новий підхід до висвітлення подій листопада 1989 р. – червня 1990 р.; ним аналізується на основі усноісторичних джерел та власних споминів, різноманітні версії кулуарних подій, що відбувалися у СР. Зокрема історик вивчає боротьбу ГПН з колишніми комуністами на початку 1990 р., приміром аналізує протистояння між Р. Шустером та Я. Будаєм. Окремий аналіз присвячений прийняттю люстраційного законодавства та боротьбі за владу на місцях. Також ним вивчається використання люстраційного законодавства у боротьбі за політичний вплив. В. Ондруш робить висновок, що революційними

чехословацькі події були лише декілька місяців, у подальшому більшість важливих справ вирішувалося у закритому режимі, утаємнено від громадськості.

Публіцистична праця словацького журналіста К. Вольфа «Удруге і востаннє або мирний розділ Чехословаччини» [217] базується на свідченнях, наближених до колишнього словацького прем'єра В. Мечіяра осіб, його асистентів. Загалом, автор намагається представити В. Мечіяра як активного борця за незалежність Словаччини, який, нібито, від початку політичної кар'єри відразу поставив собі за мету вивести Словаччину зі складу ЧСФР, що йде у розріз з об'єктивними фактами. Таке ставлення можна пояснити некритичним підходом К. Вольфа до тих свідчень, з якими йому довелося працювати.

Іншою, не менш важливою частиною досліджень є історіографія англомовна, тобто праці американських та британських дослідників, а також чехів і словаків, які емігрували на захід і досліджували чехословацькі процеси з точки зору західних наукових підходів.

Американський історик Дж. Крапфл – автор роботи «Революція з людським обличчям», чеський переклад якої побачив світ у 2016 р. [189] У ній дослідником розглядається проблема розвитку подій листопада 1989 р. та подальшого існування демократичної Чехословаччини через призму низових ініціатив, безпосередньо людей, які вийшли на площі та вулиці чехословацьких міст в ході «оксамитової революції». Також ним аналізується діяльність місцевих осередків ГФ, його взаємозв'язків із ГПН, дається оцінка різниці поглядів на подальший хід змін у словацькому середовищі, зокрема піднімається питання щодо різниці у підходах між братиславськими та кошицьким активістами. Таким чином, проблематика трансформаційних процесів виходить за межі виключно домовленостей та консультацій у вищих ешелонах влади, а також охоплює й низові ініціативи, проекти місцевих громадських організацій по перетворенню Чехословаччини. Аналіз природи революційних подій, що подеться автором, дає змогу критично оцінити і

характер прийняття рішень державним керівництвом Чехословаччини, особливо у перші післяреволюційні місяці.

Не менш цікавим для дослідників є збірник під назвою «Непримиримі протиріччя? Причини роз'єднання Чехословаччини» [186] за редакцією М. Крауса та Е. Стренджер. Автори статей хоч у більшості випадків є або чехами, або словаками, проте сама робота видана англійською мовою. У ній містяться статті чеських та словацьких тогочасних діячів, зокрема П. Пітгарта, Я. Чарногурського, даючи можливість побачити як чеські, так і словацькі підходи до даної проблеми. Аналізуючи причини розпаду, автори сходяться на думці, що до цього призвели механізм «заборони більшості» (чес. “zákaz majorizace”), що діяв у федеральному парламенті, негативні наслідки трансформації економіки на словацьких теренах, думка словаків, що чехи ігнорують багато їх вимог. М. Краус та Е. Стренджер порівнюють події у Чехословаччині з аналогічними подіями у Югославії та СРСР і вважають, що ЧСФР відрізнялася від цих країн тим, що проводила вибори не лише на рівні республік, але й на федеральному рівні, що призвело до «живучості» федеральних інституцій, наявності керівного центру, що міг керувати та контролювати процес розділення.

Серед англомовних видань можна виділити роботу американця чеського походження Е. Стейна [208], яка також має і чеський переклад [209]. В центрі уваги автора – конституційні аспекти чехо-словацької суперечки, проблеми зміни федерального та прийняття республіканських Основних законів. Дослідник сам на початку 90-х рр. ХХ ст. був членом міжнародної групи юристів, які були радниками й консультантами чеського уряду щодо змін конституційного законодавства Чехословаччини.

Проблема посткомуністичної трансформації розглядається у роботах американської дослідниці Ш. Волчік, зокрема «Чехословаччина на переході: політика, економіка, суспільство» [218]. Автор досліджує основи етнічних взаємовідносин у окремій науковій статті [318].

Щодо російських досліджень проблематики, безумовно найбільшу кількість праць Чехословаччині досліджуваного періоду присвятила Е. Задорожнюк, співробітниця Інституту славістики РАН. Ще в 1994 р. у збірнику «Осередки тривоги у Східній Європі» була вміщена її спільна з Г. Харциєвою стаття «Алгоритм розпаду» [231]. У ній, аналізуючи історію спільного розвитку чехів та словаків, автори приходять до висновку, що взаємовідносини цих двох європейських народів протягом ХХ ст. базувалися на двох амбівалентних тенденціях: прагненні до зближення та бажанні остаточно розійтися, які ставали на порядку денному в залежності від тих чи інших історичних умов, зазвичай пов'язаних із зовнішньою агресією. Руйнація федерації протягом 1990-1992 рр. відбулася ще й тому, що до цих тенденцій додалися наслідки економічних перетворень, які не були сприйняті словацькою стороною. У 2005 р., (у тому числі і за редакцією Е. Задорожнюк), побачила світ праця «Чехія та Словаччина у ХХ ст.» [171], яка складалася з розділів, що були присвячені окремим вагомим моментам чехословацької історії. Щоправда, після подій «оксамитової революції» відразу йде розділ про незалежні держави Чехію та Словаччину. Цю прогалину було закрито наступного року, коли було випущено наукову працю «Влада – суспільство – реформи: Центральна та Південно-Східна Європа», п'ятий розділ якої має назву «Чому розпалася у 90-і рр. ХХ ст. єдина Чехословацька держава?» [156]. Тут основними причинами розпаду державного утворення називаються відсутність адекватної моделі державно-правового ладу Чехословаччини, постійне ігнорування національного питання чеською стороною. Підхід до розгляду матеріалу наближує цю працю до роботи Я. Рихлика, зокрема повністю відсутній аналіз економічних факторів, більшість уваги концентрується на історії чехо-словацьких міжнаціональних відносин. У іншій статті «Любов'ю чи залізом досягається об'єднання суспільства?» [229] аналізує питання щодо того, чи могли заходи централізації в Чехословаччині зберегти єдність держави? Дослідниця розглядає конкретні передумови розділення держави та його значення для подальшого майбутнього Східної Європи, аналізує життєздатність федерацій у сучасному світі звертає

увагу на той факт, що після «оксамитової революції» в державі не відбулося становлення жодної державної ідеї, яка мала б забезпечувати єдність Чехословаччини.

З точки зору змін у конституційному праві розглядає трансформаційні процеси російський дослідник Б. Страшун, який присвятив Чехословаччині один із розділів своєї книги «Конституційні зміни у Східній Європі» [170, с. 156-177]. Ним проводиться аналіз усієї законодавчої бази, яка була прийнята чехословацькими Федеральними Зборами у 1990 р. та яка, по суті, видозмінила конституційний лад держави. На його думку, прийняття конституційних законів стали правовим віддзеркаленням змін, які наступили з перемогою «оксамитової революції» в ЧССР.

Питанню соціологічних досліджень населення Чехословаччини, в тому числі й протягом постреволуційного трансформаційного процесу, присвячені роботи Н. Коровиціної [161; 235; 236]. На основі матеріалів соціологічних опитувань та праць співробітників Інституту Соціології АН ЧР вона реконструює обличчя чехословацького соціуму, його риси та основні прагнення, які впливали на хід трансформаційних процесів в державі, зумовили боротьбу між основними парламентськими силами та зрештою призвели до встановлення подальшого курсу на розділ держави. Соціологічні висновки, які робить Н. Коровіцина тим важливі, що надають картину тих вимог суспільства, які найчастіше йдуть у розріз з програмами основних політичних сил, які мали б представляти інтереси виборців. Це дозволяє нам робити більш ґрунтовні висновки щодо складності проведення реформаційних процесів в постреволуційній Чехословаччині.

Українська історіографія також займається проблемою постреволуційних трансформацій в Чехословаччині. Проте, на жаль, відсутня робота, яка була б повністю присвячена історії Чехії, хоча такі видання є щодо історії Словаччини [162; 173]. Окремі аспекти розпаду ЧСФР описані у підручнику за авторством В. Ярового [174] та у начальному посібнику за редакцією Л. Зашкільняка [159].

Ще у 1993 р. українськими дослідниками О. Передірем та І. Сюсько було видано статтю, яка була присвячена «чехословацькому розлученню» [239]. У ній автори намагалися відшукати увесь той комплекс причин, які сприяли розділенню єдиної держави чехів та словаків.

Ужгородський науковець В. Лемак у 2002 р. видав монографію «Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації» [163], де проводиться детальний аналіз змін правової системи Чехословаччини після «оксамитової революції» у сфері конституційного, цивільного, кримінального та фінансового права. Ця книга хоч і присвячена більше історії держави та права Чехословаччини, але вона дає цінний матеріал щодо діяльності законодавчих органів ЧСФР у ході «оксамитового розлучення».

Інший закарпатський дослідник В. Приходько частково висвітлив проблему впливу «оксамитової революції» на формування внутрішнього життя Чехословацької федерації у своїй монографії, яка побачила світ у 1999 р. [166] Ним у цій праці розглядається питання впливу революційних подій на подальший розвиток держави. Більш детально процес розпаду ЧСФР Приходько висвітлив 2003 р. у своїй статті «Основні причини розпаду Чехословаччини» [240], де акцентується увага на причинах швидкого та мирного розпаду федеральної держави. У 2004 р. ним же у іншій статті [241] оцінюється «оксамитове розлучення» з позиції перебігу тих посткомуністичних перетворень, які відбувалися у регіоні Центральної Європи в 90-х рр. ХХ ст.

Проблемі національних взаємовідносин у демократичній Чехословаччині присвячені роботи чернівецького історика Ю. Юрійчука [223; 248; 249]. Дослідниця з м. Тернопіль О. Цуп займається проблематикою економічних перетворень, у тому числі і у досліджуваний період [246]. З проблемами побудови нової демократичної політичної системи можна ознайомитися у наукових доробках Н. Марадик (Петрушка) [222; 238].

Отже, аналіз історіографії свідчить про те, що суспільно-політичні зміни в Чехословаччині протягом грудня 1989 – 1992 рр. та розпад федеративної

Чехословаччини не знайшли свого глибинного фахового дослідження в українській історичній науці та представлені поодинокими публікаціями. Чеська історіографія налічує великий масив літератури, який представлений роботами істориків, політологів та соціологів. В центрі уваги чеських авторів переважно проблема визначення причин та передумов розпаду Чехословаччини, реформаторські процеси оцінюються з позиції боротьби між чеським та словацьким політикумом. Для робіт є характерним звинувачення словацької сторони у перенесенні акценту реформ з економічної складової у складову політичну. Словацька історіографія зосереджується на питанні боротьби за створення незалежної держави, а тому події 1989 – 1992 рр. подаються як своєрідний пролог до 1993 р., коли постає незалежна Словаччина. Словацькі автори, натомість, оцінюють реформи 1989 – 1992 через призму «прагоцентризму» та небажання чехів-федералістів поступатися правами словакам-республіканістам. Англомовна література намагається дотримуватися неупередженої лінії, балансує між чеським та словацьким підходами. Російські дослідники загалом дотримуються підходу, за яким правильними вважаються реформаторські кроки федеральної влади по підтримці єдності держави, водночас негативно оцінюється поспішна приватизація, здійснена за проектом В. Клауса.

1.2 Джерельна база дисертації

Дослідники у процесі аналізу реформаційних процесів в ЧСФР намагаються орієнтуватися на матеріали, які можна поділити за двома основними напрямками: по-перше – це матеріали чехо-словацьких політичних зустрічей, які відбувалися протягом 1990-1992 рр. на рівні президій Чеської та Словацької Національних Рад (республіканських парламентів) та на рівні чеського та словацького урядів; по-друге – матеріали зустрічей політичних партій та рухів обох республік. Головна проблема тут полягає у тому, що на більшості з цих зустрічей не велися стенограми чи навіть протоколи засідань, а тому неможливо точно встановити перебіг цих переговорів. Його можливо реконструювати, спираючись на матеріали ЗМІ тих чи інших партій та рухів, а також за допомогою аналізу перебігу засідань федерального парламенту Чехословаччини – Федеральних зборів та засідань Чеської та Словацької національних рад.

Щодо матеріалів діяльності урядових органів, то в цьому випадку знову маємо справу з досить суттєвою проблемою: письмові матеріали зникли у грудні 1992 р. при поділі майна федерації, проте остаточно невідомо за яких умов та причин.

Базовими матеріалами для написання цієї дисертаційної роботи стали: неопубліковані документи архіву Координаційного центру Громадянського Форуму, опубліковані збірники документів, офіційні документи та інші матеріали законодавчої та виконавчої гілок влад Чехословаччини, праці державних і політичних діячів Чехословаччини, матеріали періодичних видань.

Інформацію щодо ходу обговорень шляхів подальших змін в державі, дискусія про які велася на рівні структурних підрозділів, зокрема в першу чергу Громадянського Форуму, можна отримати з архівів різноманітних неурядових установ, таких наприклад як профспілки та архівні відділи Академії наук.

В архіві Інституту новітньої історії Академії Наук Чеської Республіки перебувають архівні документи Координаційного центру Громадянського

Форуму, які формують так званий «Фонд №2, Фонд Координаційного Центру Громадянського Форуму». Цей комплекс документів почав виникати ще у 1990 р. за домовленістю з представниками ГФ та тогочасним керівництвом Інституту сучасної історії. У 1993 р. документи колишнього політичного руху були передні в Інститут для подальшого зберігання та фондування. Станом на червень 2016 р. ці документи все ще не є остаточно описаними, частина з цих матеріалів потребує картонування. Неописаними залишаються листи громадян до В. Гавела, інших діячів ГФ та звернення до керівників ГФ місцевих громадських організацій, документи місцевих Громадянських форумів. Така ситуація з цим архівом викликає певні проблеми у дослідників, особливо, коли мова йде про посилення на архівні документи, адже викликає певна плутанина з нумерацією архівних коробок.

Описаними у фонді є 485 документів, які уміщені у 5 архівних коробок: документи №857-991 є матеріалами Ради КЦ ГФ [4], №992-1023 – матеріали Колегії КЦ ГФ [5], №1024-1186 – документи найближчого Кола КЦ ГФ [6], №1187-1212 – документи Колегій КЦ ГФ [7], №1213-1341 – матеріали Комісії КЦ ГФ [8]. Структурування за архівними коробками було проведено у відповідності до структурних підрозділів ГФ. Коробки з №32 по № 188 не є описаними.

Найцікавишим для дослідника процесу суспільно-політичних перетворень є документи, розміщені у коробках № 33-34 [9; 10], а саме документи З'їздів ГФ. На цих зібраннях, куди з'їзджалися представники з різних регіонів Чехословаччини, дискутувалися важливі питання державного будівництва Чехословаччини: проблема прийняття виборчого законодавства, нової Конституції, порядок взаємодії федеральних та республіканських органів влади, визначення місця самого ГФ в структурі владних повноважень федеративної Чехословаччини. Доволі бурхливими були перемовини празьких представників з місцевими членами ГФ з приводу механізму прийняття рішень на рівні КЦ. Використання документів цього архіву дає можливість оцінити

причини та наслідки тих чи інших кроків, які приймалися головною політичною силою з грудня 1989 по червень 1990 р – Громадянським Форумом.

Матеріали, які пов'язані з діяльністю законодавчих органів колишньої держави, розміщені у відкритому доступі у мережі Інтернет на веб-сайтах Палати депутатів Парламенту Чехії та Національної Ради Словаччини [1; 2]. Це спільний чехо-словацький електронний проект під назвою «Чехо-словацька електронна парламентська бібліотека», де містяться матеріали роботи усіх законодавчих органів на території сучасної Чехії та Словаччини, починаючи з часів Середньовіччя і до сьогодення. Фактично оцифрованими є десятки тисяч різноманітних стенограм, законодавчих проектів, засідань парламентських комісій тощо. Проект дає змогу оцінити як зміст законів, що обговорювали у парламентах, так і хід самих засідань.

Наступною групою джерельної бази є опубліковані збірники документів. Проблемою цих видань є те, що у центрі уваги, як правило, є події «оксамитової революції» 1989 р., а тому підбір документів після 1989 р. подається у тісному взаємозв'язку з подіями листопада-грудня 1989 р., або ж у контексті перших кроків будівництва незалежних чеської та словацької держав. Таким чином побудоване чеське видання за редакцією З. Веселого «Історія чеської держави у документах» [18]. Дещо інший акцент робить видання словацьких істориків за редакцією Й. Жатуляка та В. Главової «Листопадова революція та чесько-словацьке розлучення», що є 14 томом масштабного видання «Джерела з історії Словаччини та словаків» [15]. Так, лише 8 документів книги з 74 присвячені подіям революції, інші ж 66 мають відношення до тих процесів пошуку компромісів подальшого облаштування федеральної держави чехів та словаків. Щоправда, і це видання має свою тенденційність: акцент робиться на боротьбі словаків за створення власної держави; ця ідея дещо спотворює об'єктивний перебіг подій, проте дає можливість поглянути на підходи словацьких істориків, щодо підбірки історичних матеріалів по 1990-1992 рр.

Іншим важливим збірником документів є видання «Коментовані документи до конституційної історії Чехословаччини» під редакцією Я. Гронського, викладача Карлового університету (м. Прага), 4-й том якого присвячений подіям 1989-1992 рр [13]. У цьому виданні переважають документи нормативно-правового характеру: Конституційні закони, ординарні закони Чехословаччини, у тому числі й зміни до діючої на той момент Конституції. Важливою складовою цього збірника є різноманітні законопроекти, у тому числі – проект Конституції, що була створена опозиційними силами на початку революційних подій. Кожен з документів супроводжується коментарем, який пояснює походження джерела, його видавця та зовнішніх умов, в яких відбувалося його створення чи прийняття.

Істориком І. Суком, який довготривалий час є директором архіву Інституту сучасної історії АН ЧР, у 1998 р. було видано двотомну роботу, присвячену історії Громадянського форуму. Другий том цього видання є збірником документів, які стосуються діяльності Громадянського форуму, більшість з цих матеріалів знаходяться у архіві КЦ ГФ, про який було сказано вище. Це – одне з перших видань подібних документів в чеській історіографії, а тому має важливе значення для дослідників постреволюційного періоду в Чехословаччині. Більшість документів спеціально збиралися співробітниками Інституту для подальшого створення архіву, а тому є унікальною документальною базою [16].

Іншою складовою джерельної бази дисертаційного дослідження є нормативно-правові документи, прийняті як на рівні чехословацької федерації, так і на рівні національних республік. Особливістю чехословацького законодавства є те, що закони діляться на конституційні та ординарні. До першої категорії налягають закони, які в юридичній ієрархії стоять між Конституцією та звичайними (ординарними) законами. Наявність такої категорії дає можливість вносити поправки в основну законодавчу базу, яка визначає державний лад в державі, без зміни Основного закону [80; 81], дозволяє зберігати гнучкість конституційного права. Конституційні закони,

ординарні закони, постанови парламентів, урядові рішення – є показником суспільно-політичних трансформацій, які повинні були бути зафіксовані у вигляді певних нормативних актів, повинні були набути законну форму. Огляд неприйнятих законопроектів дає можливість зрозуміти, в якому напрямку могла б рухатися Чехословаччина, розкривають додаткові вектори розвитку, адже вони найчастіше відображають позицію опозиційних сил чи представників національних меншин. Також історія розгляду цих законопроектів показує шлях до прийняття компромісного остаточного рішення, найчастіше в ході дискусій між федеральними та республіканськими державними органами.

Офіціне видання, яке здійснювало оприлюднення законів федерації, ЧР та СР була «Збірка законів Чехословацької соціалістичної республіки» (пізніші назви «Збірка законів Чехословацької федеративної республіки», «Збірка законів Чеської і Словацької федеративної республіки»). Це видання не мало певного графіку виходу, кожний наступний номер виходив у світ в залежності від накопичення прийнятих законодавчими органами законів.

Мемуарна література дає можливість поглянути на проблему трансформаційних кроків з точки зору безпосередніх учасників цього процесу, проте потребує при використанні надзвичайно обережного та критичного підходу. У першу чергу важливими для дослідника є документи пов'язані з роботою на посаді Президента ЧСФР В. Гавела, більша частина з яких є опублікованими. Зокрема досліджуваному періоду присвячені два видання виступів Президента: перше охоплює період січня-червня 1990 р. [131], друге ж стосується президенства Гавела часів Установчих зборів, тобто липня 1990 – липня 1992 рр. [134]. У тому числі, частина офіційних виступів є у доступі мережі Інтернет [137]. Надзвичайно важливою для розуміння гавелівського бачення суспільно-політичних трансформацій є його політичне есе «Літні роздуми», в якому він обмірковує напрямки важливих змін в Чехословаччині, характеризує сучасний проблемний стан чехословацької політичної арени [130]. Бібліотека Вацлава Гавела розпочала транскрибування, редагування та

подальше видання щотижневої радіопередачі «Розмови з Лан», в якій В. Гавел виступав перед радіослухачами, аналізуючи та коментуючи основні події минулого тижня, розповідаючи співгромадянам про основні завдання на тиждень наступний. Джерело є цінним з позиції визначення тих проблем, які В. Гавел визнавав за найпроблемніші та такі, які потребують обговорення із населенням Чехословаччини [128; 129].

Мемуари М. Земана [138], Ї. Дінтстбіра [125] розкривають перебіг подій 1990-1992 рр. з точки зору безпосередніх учасників цих подій. Мемуари чеського прем'єра 1990-1992 рр. П. Пітгарда є дуже цікавими і не лише з позиції безпосереднього учасника процесів суспільно-політичної трансформації. У збірнику статей колишнього прем'єра під назвою «Після 89-го: хто ми?» розміщені основні його статті та виступи на наукових конференціях. Третій розділ видання об'єднує статті, які присвячені роздумам автора щодо причин та наслідків «чехословацького розлучення». Особливу увагу автор приділяє аналізу чеських вимог до словацьких контрагентів, а також питання самовизначення чехів після розділу Чехословаччини. Однією з основних причин розділу федерації П. Пітгард називає недостатній період функціонування Федерального парламенту та Президента Чехословаччини, що становив тільки 2 роки [135].

Мемуари колишнього голови СНР Р. Шустера «Ультиматум» [136], які були 2003 р. перекладені українською мовою [124], описують період листопада 1989 р. – червня 1990 р. з точки зору словацького політика. Ним описуються механізми прийняття рішень на рівні Національних Рад, їх взаємодія з федеральними органами влади. Цінним є опис вибору нової назви Чехословаччини в ході дискусій весни 1990 р. Р. Шустер також подає власний погляд на свій конфлікт з представником ГПН Я. Будаєм, який яскраво характеризує взаємовідносини старих та нових еліт на політичних аренах республік. Його мемуари у якості посла ЧСФР у Канаді розкривають взаємозв'язки та конфлікти чеських та словацьких емігрантських організацій у США та Канаді.

Також важливими для реконструкції подій 1990 р. та оцінки ситуації зі словацької точки зору є мемуари лідера Громадськості Проти Насильства (ГПН) Ф. Гала «З перших рук». Він аналізує не тільки чеську політичну арену, але й ситуацію в Словацькій республіці, пропозиції щодо перетворень всередині Чехословаччини, дає оцінку політичним діячам федерації з позиції словацького революційного руху [126].

Для аналізу деяких подій важливим джерелом є періодичні видання. Якщо в комуністичні часи головною офіційною газетою Чехословаччини була «Руде право», то протягом 1990 р. відроджується та створюється низка видань, різноманітних за своїми суспільно-політичними поглядами («Лідові новини», «Літературна газета», «Словацький щоденник», «Респект», «Свідомість») [140; 141; 142; 143; 144; 145; 146; 147; 148; 149; 150; 151]. Зазвичай, ці ЗМІ пов'язані з тими чи іншими партіями та рухами, були їх офіційними виданнями. Це допомагає встановити основні погляди на різноманітний спектр проблем суспільно-політичного життя головних політичних партій та рухів Чехословаччини.

Отже, до дисертаційного дослідження були залучені такі основні групи джерел: неопубліковані документи архіву Координаційного центру Громадянського Форуму, опубліковані збірники документів, офіційні документи та інші матеріали законодавчої та виконавчої гілок влад Чехословаччини, праці державних і політичних діячів Чехословаччини, матеріали періодичних видань. Опрацьований комплекс джерел та літератури є репрезентативним, що дає можливість дослідити тему дисертації та вирішити поставлені у ній завдання. Основною проблемою для використання джерел цього періоду є те, що більшість важливих та рубіжних для державного розвитку Чехословаччини процесів вирішувалося за зачиненими дверима, без ведення стенограм засідань. Це, певною мірою, ускладнює реконструкцію тих чи інших історичних процесів.

РОЗДІЛ 2. РЕФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ТА ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ

2.1. Запровадження багатопартійності та проведення парламентських виборів у 1990 р.

Новому керівництву незалежної Чехословаччини, яка на кінець 1989 р. тільки-но завершила свій революційний період розвитку, необхідно було у найкоротший термін створити дієву систему державного управління. У період «оксамитової революції» діячі Громадянського форуму намагалися протиставити майбутнє демократичне управління нинішньому комуністичному. Таке протиставлення не обов'язково мало на меті дискредитацію соціалістичного ладу як такого. В середовищі протестувальників, серед революційного натовпу поширювалися ідеї оновлення соціалістичного ладу, ліквідації монополії влади Комуністичної партії Чехословаччини, створення того самого омріяного «соціалізму з людським обличчям» [189, с. 91]. Протестуючі у першу чергу прагнули ліквідувати монополію Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) на владу, завершити період «нормалізації». В ході революційних подій листопада-грудня 1989 р. перемогу здобули дисидентські сили, які по суті прийшли до влади на революційній хвилі та не бажали віддати усі владні здобутки соціалістичним силам, уособленням яких був А. Дубчек, та діячі Празької весни 1968 р. Вдалий маневр комуніста М. Чалфи, який бажав залишитися при владі, допоміг В. Гавелу отримати підтримку серед комуністичних депутатів у парламенті, а також пришвидшив проведення кооптації до федеральних органів влади, та нерішучість А. Дубчека у боротьбі з дисидентом В. Гавелом за президентський титул призвели до того, що головними переможцями революційного листопада 1989 р. стали саме дисиденти-хартисти, підписанти Хартії 77 [225, с. 110].

Перш ніж підійти до розгляду питання про створення нової законодавчої бази, яка б визначала механізм проведення виборів до Федеральних Зборів

майбутнього скликання, необхідно було визначити ставлення до діючого на момент проведення революційних подій федеративного парламенту та його депутатів. Оновлення скомпрометованих та доповнення (кооптація) нових народних посланців до законодавчих органів федерації та республік стало одним із подальших кроків, які повинні були уможливити гладкий перебіг початкової фази трансформаційних процесів та підготовки до майбутніх вільних виборів. Діячі ГФ вважали метод кооптації як відносно найпростіший та найшвидший спосіб, як досягнути хоча б часткового представництва нових демократичних рухів в парламентах та наповнити реальним змістом зміну до Конституції, яка була здійснена 29 листопада 1989 р., та яка позбавляла КПЧ керівної ролі в державі. Кооптація дозволила зберегти діючими усі основні механізми державної влади та не призвести до конституційної чи політичної кризи; отримувався додатковий час для проведення обговорень нового виборчого закону.

Кооптація стартувала прийняттям 28 грудня 1989 р. Конституційного закону «Про вибори нових депутатів законодавчих зібрань» [83]. За ним, у випадку звільнення депутатських крісел, нові вибори не повинні були відбуватися, а законодавчі зібрання самі б голосували за подання нових депутатів. Подання щодо нових парламентів мали б пропонувати політичні партії за погодженням із представниками ГФ у Чеській Соціалістичній Республіці та ГПН у Словацькій Соціалістичній Республіці. На відміну від проекту закону, у прийнятому документі серед інститутів, які могли пропонувати нових кандидатів були відсутні громадські організації, повноваження щодо надання погодження новим депутатам залишалися в руках революційних сил. Стаття 2 Закону указувала на його тимчасовий характер, правоздатність якого мала б тривати до проведення вільних виборів, що було такою-собі фазою переходу до демократичних основ.

18 січня 1990 р. федеральний уряд на чолі з М. Чалфою публічно висловився проти принципу кооптації, який було оголошено недемократичним. Справжня причина такого кроку, очевидно, лежала у площині досвіду співпраці

прем'єра М. Чалфи з парламентом. На думку історика Ї. Сука, такий крок був викликаний тим, що для урядовців легше було співпрацювати з слухняним комуністичним парламентом. Окрім того, потенційно існувала можливість певних домовленостей між М. Чалфою та федеральними депутатами, яка уможливила обрання Президентом В. Гавела. Такий неочікуваний політичний хід уряду став приводом для серйозної дискусії в ході третього з'їзду КЦ ГФ 20 січня 1990 р. [9] Після тиску лідерів ГФ на уряд, М. Чалфа був змушений 21 січня 1990 р. змінити своє попереднє ставлення та прийняти принцип кооптації.

Друга хвиля кооптації розпочалася з прийняттям ще одного нормативно-правового акту – Конституційного Закону №14 «Про зняття депутатів законодавчих зібрань та вибори нових депутатів національних комітетів» [84]. За ним, депутати, які в рамках розстановки політичних сил чи у зв'язку зі своєю теперішньою діяльністю не надають гарантії розвитку політичної демократії, можуть бути зняті з депутатських посад тією політичною партією, членами якої вони є. Кооптація дала змогу усунути від законодавчої діяльності найбільш яскравих прибічників соціалістичного минулого, діячів періоду «нормалізації». Вона дозволила покращити дієдатність парламенту Чехословаччини без проведення швидких нових виборів, які мали б відбутися у червні 1990 р. До кінця січня 1990 р. внаслідок проведення кооптації було замінено 157 з 350 депутатів ФЗ, тобто 44,8% від загального його складу.

Вибори до представницьких органів влади 8-9 червня 1990 р. повинні були бути рубіжною подією для вирішення питання щодо подальшого розвитку Чехословаччини як демократичної федерації та одна із найголовніших вимог революційного листопада. Президент В. Гавел 29 грудня 1989 р. пообіцяв співгромадянам, що «...доведе цю країну до вільних виборів». Нові вибори мали б бути проведеними на цілком новій правовій основі, яка була закладена ще у січні 1990 р. Закон №15 від 23 січня 1990 р. «Про політичні партії» [107] закладав основи для створення багатопартійності в Чехословаччині. За цим законодавчим актом на політичній сцені федерації з'являлися два основних види політичної організації громадян: політичні партії та політичні рухи.

Останні були більш складними політичними об'єднаннями, куди могли входити політичні партії, громадські організації та окремі громадяни. Особливістю цього закону було те, що реєстрація партій відбувалася на республіканському рівні та могла проводитися Міністерством внутрішніх справ Чеської Республіки та Міністерством внутрішніх справ та навколишнього середовища Словацької Республіки або в одній, або в обох республіках. Цей факт, у поєднанні з тенденцією до оновлення партій за національною ознакою, на нашу думку, ускладнював функціонування партій з програмами загальнофедеративного рівня.

Першопочатково, законопроект передбачав прийняття розлогого законодавчого акту, щодо діяльності політичних партій, проте в ході обговорень, політики не змогли прийти до консенсусу у деяких важливих питаннях: у проблемі фінансування партій та щодо долі власності КПЧ. Якщо останнє питання стосувалося, безперечно, комуністів, то фінансування – ГФ, який отримував кошти і від різноманітних закордонних спонсорів. Законопроект передбачав також сувору регуляцію прийому до партій. КЦ ГФ прийняв, таким чином, рішення ухвалити малий закон, який би був тимчасовою правовою нормою, та який би задовольнив основну вимогу демократичних перетворень – дати саму юридичну можливість створювати політичні партії в Чехословаччині. З прийняттям Закону № 15 відкрилася можливість реалізації одного з основних демократичних прав громадян – об'єднуватися у політичні партії.

Законом №15 також встановлювалися, що вже існуючими партіями є партії, що входили до Національного фронту за комуністичних часів та формально були незалежними політичними суб'єктами: Комуністична партія Чехословаччини, Чехословацька народна партія, Чехословацька соціалістична партія, Демократична партія, Партія свободи. За політичні рухи визнавалися дві сили, що виникли в революційні часи: Громадянський форум та Громадськість проти насильства. Наведені вище партії та рухи непотрібно було реєструвати, вони визнавалися уже діючими на момент прийняття закону.

Наявність в статтях закону положення про рухи було вимогою часу та юридично закріплювало функціонування ГПН та ГФ. Існування цих рухів також підкріплювалося позицією самого В. Гавела, який виступав за «непартійну політику» [130, с.38-40].

Створення нових політичних суб'єктів поєднувалося із «революційною прямою демократією», уособленням якої став КЦ ГФ. Неформальні способи комунікації з громадськістю, чим займався ГФ, за рахунок мітингів та громадських зустрічей, створював несприятливу обстановку для нормальної партійної роботи. До цього всього додавалася боротьба між ГФ та ГПН на місцях, яскравим прикладом якої є Східнославацький край та м. Кошице, де ще у революційний час найпершою утворився філіал ГФ. Вже пізніше, на вимогу братиславського ГПН, ГФ було змушене здати позиції в регіоні [189, с. 169].

Іншим важливим питанням початку 1990 р. стала проблема виборчої системи. Ціллю її проведення було ліквідувати недемократичний характер проведення виборів, який існував від доби соціалізму, новим, здатним побудувати справжню багатопартійну демократію. Проект закону щодо виборів був підготовлений юристами з ГФ та виступав за повернення до пропорційної виборчої системи, тобто до часів Першої чехословацької республіки. Прихильники цієї системи відстоювали думку, що така модель виборів допоможе створити сприятливі умови для розбудови справжньої багатопартійної системи. Вони вважали, що у випадку збереження мажоритарної системи може відбутися блокування створення багатопартійності занадто сильними політичним гравцями, зокрема партіями Національного фронту. Водночас останні, зокрема комуністи, соціалісти та «лідовці», виступали з запровадження мажоритарної моделі з метою збереження парламентського впливу, так як на окремих округах ними могли бути виставлені доволі сильні особистості. В. Гавел виступав за мажоритарну систему у зв'язку з тим, що вона надавала перевагу незалежним безпартійним особистостям перед партійними функціонерами.

4 січня 1990 р. на засіданні ради КЦ ГФ відбулася бурхлива дискусія щодо майбутньої виборчої системи. Частина учасників дискусії – З. Їчинський, П. Кучера, К. Штіндт – виступали за пропорційну систему, зазначачи при цьому, що мова не йде про намагання ГФ отримати абсолютну більшість у парламентах, а лише створити умови для багатопартійності. І. Гавел та К. Штерн були прихильниками змішаної системи. П. Кучерою була висловлена позиція, що за потреби у майбутньому виборчу систему можна буде швидко змінити [9].

5 січня 1990 р. відбувся «круглий стіл» з представниками основних політичних партій, де більшість знову була за пропорційну модель. На наступний день відбувся З'їзд ГФ, де обговорення майбутніх виборів було основним питанням зібрання. З. Їчинським була підготовлена конкретна конструкція такої моделі: вибори повинні були проводитися у 12-15 відносно великих виборчих округах, кожна політична партія чи рух мала отримати хоча б 4% для отримання парламентських місць. Прийняття пропорційної системи було можливим за рахунок того, що позицію З. Їчинського підтримали П. Пітгарт, П. Кучера та К. Фішер. Водночас, представники брненського ГФ виступили за те, щоб рішення не приймалося відразу на з'їзді. А було надано час для обговорення на місцях. Це стало одним із проявів боротьби між празьким КЦ та місцевими ГФ [9].

7 січня 1990 р. діячем ГФ, екологом Й. Вавроушком було представлено план по зміні виборчої моделі в державі. Ним пропонується 3 можливих варіанти виборчих систем. Перший варіант передбачав пропорційну виборчу систему та був близьким до думки багатьох юрисконсультів з ГФ, зокрема З. Їчинського. Другий варіант передбачав змішану виборчу систему, за прикладом Німеччини, з прохідним бар'єром у 4-5% відсотків. Третій варіант вказував на використання як мажоритарної, так і пропорційної системи: вибори до Палати Народу ФЗ повинні були проводитися пропорційною, а до Палати Націй – мажоритарною системою. Сам Й. Вавроушек схилився до другого та третього варіанту [9].

Більш детальні проекти майбутнього ходу виборів обговорювалися на ще одному «круглому столі» політичних партій 11 січня. На цьому зібранні були прийняті наступні параметри: утворення 20 великих виборчих округів, які відповідали адміністративно-територіальному устрою (з них 4 – словацьких), прохідний бар'єр становив 5 %. Як уступка прихильникам мажоритарної системи, була зафіксована можливість надавати окремим кандидатам преференційні голоси. Також партії Національного Фронту відстояли пункт щодо обмеження участі тим політичним силам Чехословаччини, які не мають як мінімум 10 тисяч членів, або які не можуть зібрати хоча б 10 тисяч підписів прихильників. Це положення обмежувало участь у парламентських виборах представникам малих політичних партій та посилювало роль політичних рухів, до яких могли входити ці малі суб'єкти з метою отримання парламентського представництва.

На З'їзді ГФ 20 січня про виборчу систему було сказано, як про річ уже визначену, що викликало незадоволення місцевих ГФ і що було порушенням домовленості З'їзду 6 січня. Ця думка ще раз прозвучала на З'їзді 3 лютого. Керівництво ГФ делегатами було звинувачено у тому, що про проект рішення по виборчому законодавству вони дізналися із матеріалів преси, де вказувалося, що остаточна версія була прийнята на «круглому столі». З. Їчинський на обговореннях лютого 1990 р. обіцяв проведення громадського розгляду законопроекту по виборам [10].

В умовах, коли держава потребувала мир та згоду для проведення фундаментальних суспільних змін, необхідно було мати компроміс та згоду між старою та новою політичними елітами. Пропорційна виборча модель відповідала інтересам як перших, так і других. Окрім того, в результаті її запровадження мав би постати дієвий парламент, здатний доволі швидко приймати важливі законодавчі рішення, забезпечити правові основи суспільно-політичних змін.

В. Гавел, виступаючи перед громадянами 25 лютого 1990 р., вказав, що він не виступає проти пропорційної системи, яка «дає шанс існуючим та

новонародженим партіям», в яких на думку Президента будуть брати участь «люди, що глобально мислять» [131, с. 68]. Водночас, він так і не перестав бути прихильником мажоритарної системи, вказавши, що протягом тих двох років, поки буде діяти новообраний парламент, виборчий закон мав би змінитися так, що посилювалися шанси незалежних особистостей. Виступи В. Гавела у подальшому теж торкалися долі виборчих законів і він неперестанно виступав саме за мажоритарну систему.

Остаточо Закон №47 «Про вибори до Федеральних Зборів» було прийнято 26 лютого 1990 р. [108] Закон встановлював нові правила проведення виборів: замість існуючої мажоритарної системи, за якою територія Чехословаччини була розділена на 200 виборчих округів і за якою від кожного з цих округів обирався депутат, встановлювалася пропорційна система. Виборець віддавав свій голос за політичну партію, за список осіб, зазначених в бюлетені. Виборець також міг скористатися правом преференцій. На виборах виборці отримували бюлетені зі списком осіб від партії. Отримавши певну кількість голосів у одному з країв республіки, партії направляли до Федеральних Зборів певну кількість осіб, відповідно до списку. Особи, що стояли у списку першими номерами мали більше шансів потрапити до парламенту, проте преференції давали змогу виборцям «просунути наверх» певних кандидатів у партійному списку. Таким чином, до парламенту потрапляли деякі популярні особистості, в першу чергу актори, які були розміщені у списку Громадянського Форуму з метою збільшення його привабливості для певних верств виборців, а потім, для багатьох доволі раптово, ставали повноцінними парламентарями. У виборах до Палати народу найбільше таких голосів-преференцій отримали: Вацлав Клаус – 364 827, Петер Міллер – 241 077, Їржі Дієнстбієр – 229 555, Валтер Комарек – 212 376. До Палати Націй за допомогою преференцій потрапили: Маріан Чалфа – 235 735, Олександр Дубчек – 203 894 та Мілош Земан – 198 971 [196, с. 194-195]. Як було вже нами зазначено, для отримання місць у федеральному парламенті партіям необхідно було отримати щонайменше 5% голосів виборців.

В ході обговорення Закону про вибори до ФЗ висловили своє незадоволення депутати угорської меншини, для яких пункт щодо участь у виборах партій, що мають як мінімум 10 тисяч членів, був, на їх думку, явним обмеженням права національностей на участь у виборах. Було запропоновано не застосовувати ці вимоги до партій, створених за національним принципом, проте цей варіант був відкинтий більшістю депутатів. У той же день було прийнято ще два нормативно-правових актів: Конституційний закон №45 «Про скорочення каденції законодавчих зборів» [85] та Конституційний закон №46 «Про зміни та доповнення до Конституційного закону про чехословацьку федерацію» [86]. Чехословацьке виборче законодавство остаточно було визначено прийняттям законів, що стосувалися виборів до Національних Рад республік.

За Законом №45 та за Законом №47 частково змінювалася структура майбутніх Установчих зборів. Вибори до Федеральних зборів повинні були відбуватися на основі пропорційної системи, мінімальний відсоток для проходження до парламенту було встановлено для партій та рухів на рівні 5% від усіх відданих голосів в рамках однієї з республік [108, с. 225]. Партії, які отримували менше ніж 5% до Федеральних Зборів не потрапляли. Термін повноважень останніх комуністичних Федеральних Зборів, як і ЧНР [87] та СНР [89], закінчувався днем нових виборів [85, с. 222]. Кількість депутатів Палати народу повинна була знизитися до 150 чоловік [86, с. 223], що відповідало попереднім консенсусним рішенням ГФ та ГПН. Кількість депутатів Національних Рад повинні були встановити самі Національні Ради окремими законами: ЧНР складалася з 200 депутатів [88, с. 314], СНР з 150 депутатів [89, с. 345], як за Конституційним законом №143 «Про чехословацьку федерацію».

6 березня 1990 р. Чеська Національна Рада прийняла закон про вибори депутатів, за яким виборчий бар'єр становив теж 5% [109, с. 255]. 16 березня того ж року приймається аналогічний закон Словацькою Національною Радою, який мав свою особливість у виборчому бар'єрі: він становив 3% для партій та

рухів, що прагнули потрапити до СНР [110]. У подальшому, 2 травня 1990 р. було прийнято Закон, що встановлював термін повноважень для новообраного Президента, якого мали б обрати Установчі збори, - 2 роки [94]. Цікавою була одна правова особливість, що стосувалася пасивного виборчого права: депутатом Федеральних Зборів обох Палат міг бути кожний чехословацький громадянин, також чехословацький громадянин міг бути депутатом ЧНР, проте депутатом СНР міг бути чехословацький громадянин, який тривало проживав на території виключно Словаччини.

Перед самими виборами на політичній арені Чехословаччини з'явилося 66 політичних суб'єктів. Відповідно до Закону № 15 усі існуючі у Чехословаччині партії можна було розділити на: 1) ті, які існували у соціалістичний період у складі Національного фронту; 2) ті, які були новоутвореними. Останній тип партій можна поділити на 3 підтипи: а) партії, діяльність яких базувалася на вже існуючих у минулому прецедентах чехословацької історії (соціал-демократи); б) певний «середній» тип партій, витоки яких варто шукати у передлистопадовий період; в) нові політичні суб'єкти, які не мали аналогів у попередній період.

Серед таких новостворених суб'єктів найголовнішими гравцями нової політичної арени Чехословаччини ставали революційні рухи – ГФ та ГПН, які мали бути виразниками ідей та прагнень революційних мас листопада-грудня 1989 р.

Громадянський форум було створено 19 листопада 1989 р [176, с. 625]. В його заснуванні взяли участь представники усіх відомих незалежних ініціатив, деякі члени Чехословацької соціалістичної партії, Чехословацької народної партії, Комуністичної партії Чехословаччини та безпартійні. ГФ було проголошено за офіційного представника неспокійних, революційно налаштованих громадян. Свій політичний вплив ця сила зуміла показати, організувавши страйк 27 листопада 1989 р. Спочатку, фундатори ГФ не мали на меті створити політичний рух, який би базувався на політико-партійній основі, проте внаслідок подальшого розвитку ГФ мав цю роль поступово перейняти. 10

грудня Форум отримав урядове представництво у вигляді «уряду національного порозуміння», парламентське представництво за рахунок кооптації депутатів на рубежі 1989/1990 рр. В. Гавел, підтримуваний ГФ, став 29 грудня 1989 р. Президентом держави. ГФ за поглядами своїх представників був вельми негомогенний, тому що в ньому були представники в цілому ідеологічно різних напрямків і в його рамках діяло близько 14 різних партій та громадських організацій. Участь Громадянсько-демократичного альянсу та християнських демократів на одній стороні та «Відродження» разом з Ліввою альтернативою на іншій не давало змогу створити партійний напрямок. Через це у передвиборчій агітації за ГФ могли зустрічатися разом одночасно гасла, як «пришвидшення умов для створення ринкової економіки» та «пріоритет продажу акцій робітникам підприємств, акції яких продаються». З цих причин передвиборча програма ГФ була більше схожою на прокламацію, ніж на документ з конкретними й послідовними діями [260, с. 107].

Первинна організаційна структура ГФ, сформована документом «Внутрішня організація Громадянського форуму» від 28 листопада 1989 р., відрізнялася тим, що в ній не існувала жодна вертикальна ієрархія: існували тільки місцеві громадянські форуми, які координувалися єдиним, Координаційним центром [262, с. 423]. Цей стан підтвердив й новий статут ГФ, прийнятий 17 березня 1990 р. Приналежність до ГФ була неформальною та не була пов'язана із індивідуальним членством. Громадянський форум був характерним феноменом першої фази трансформації та в цілому виконав своє завдання: довести країну до вільних виборів. У подальшому, перемога цієї сили на виборах 1990 р. узаконила цей політичний суб'єкт, дала змогу повноправно займатися як законодавчою, так і урядовою діяльністю [182, с. 15-22].

У складі ГФ, таким чином, діяла значна кількість політичних суб'єктів різного спрямування. Так, оновив свою діяльність Клуб ангажованих безпартійних, який 1968 р. був одним із найвідоміших представників некомуністичного демократичного руху. Його підготовчий комітет розпочав роботу у березні 1990 р.

Іншими складовими ГФ була низка дисидентських об'єднань, що утворилися та діяли ще у передреволюційний період, зокрема ті, які були пов'язані з «Хартією-77». Чехословацька демократична ініціатива (ЧСДІ) була прямим нащадком дисидентської групи «Демократична ініціатива», що почала формуватися як так званий «реалістичний гурток» навколо Емануїла Мандлери. «Демократична ініціатива» була зареєстрована як «Чехословацька демократична ініціатива» 31 січня 1990 р. а за день до цього 30 січня до Федеральних Зборів в процесі кооптації було направлено два депутати від ЧСДІ: Емануїл Мандлер та Богуміл Долежал. У списку кандидатів від ГФ 1990 р. з'явився й «Громадянський демократичний альянс». Його керівне ядро, утворене консервативними та ліберально орієнтованими інтелектуалами, розпочало вже перед 17 листопада напрацьовувати основний документ альянсу «Дорога до вільного суспільства» [261, с. 266]. Підготовчий комітет ГДА розпочав роботу 17 грудня 1989 р. На початку альянс оголошував свою ціль як «об'єднання політиків, спеціалістів та організаторів». Частина ліво-орієнтованої дисидентської сцени була від січня 1989 р. організована у «Ліву альтернативу», яка після листопадових подій також існувала в рамках ГФ. У складі Форуму також діяв Клуб реформених комуністів «Відродження», що зорганізувався ще на рубежі 1988/1989 рр. з метою реалізовувати демократичний соціалізм.

Головним ідеологічним противником Громадянського Форуму була Комуністична партія Чехословаччини, яка від листопаду 1989 р. видозмінилася за рахунок поступових реформ. Ще 29 листопада 1989 р. Федеральним Зборами було скасовано керівну роль комуністів у суспільстві. Її Центральний Комітет позбавився деяких найбільш скомпрометованих діячів. 21 грудня 1989 р. на позачерговому з'їзді партії була прийнята програма дій, яка передбачала її перетворення у сучасну політичну партію, цілями якої є створення соціально справедливого, демократичного та гуманного суспільства. На з'їзді було також прийнято рішення створити місцеві організації комуністів у Богемії та Моравії. Останнє відбулося 31 березня 1990 р. на установчому з'їзді Комуністичної

партії Богемії та Моравії. У передвиборчих листівках КПЧ комуністи визначали себе як партію оновлену, партію праці та демократичного соціалізму [260, с. 108]. Окрім того, вона була налаштована проти того, щоб ринкова реформа загрожувала соціальній упевненості тих, хто хоче працювати. Незважаючи на такі заяви, комуністичну партію покинуло в перших місяцях 1990 р. декілька сотень тисяч членів. У той же час, КПЧ залишалася найчисельнішою партією, причому її прореформаторськи налаштована частина організувала в рамках партії неформальний рух під назвою «Демократичний форум комуністів».

Чехословацька народна партія («лідовці») також мала преференції від безперервності існування за комуністичних часів, що доводилося достатньо високою кількістю її членів: 92 тис. осіб перед виборами 1990 р. Дієвою була також організаційна структура. Ця дійсність, щоправда, сприяла і закономірній критиці цієї політичної сили, яку звинувачували у співпраці з комуністами в часи соціалістичної Чехословаччини. Доволі вдалим кроком було утворення виборчої коаліції християнських політичних сил – Християнсько-демократичної унії, куди окрім «лідовців» входили Християнсько-демократична партія та Християнсько-демократичний рух. Головне передвиборче гасло Чехословацької народної партії звучало: «Свобода замість соціалізму!». Лідовці у своїх програмах відкидали соціалізм у буд-якій формі, причому хотіли відстоювати систему «глибоко людську та соціальну». У одному з проектів передвиборчої програми ЧНП запропонувала дистанціюватися від свого недостойного завдання, яке їм довелося робити в часи соціалізму та визначала себе як християнську партію, що виходить із обов'язку християн брати участь у політичному житті та нести справедливість за розвиток суспільства. Незадовго перед виборами лідер партії Йозеф Бартончик був звинувачений у співпраці з колишньою Державною безпекою (чехословацьким аналогом КДБ), що мало негативний наслідок для цієї політичної сили протягом самих виборів [196, с. 185].

Іншою партією колишнього Національного фронту, що мала в ході перших вільних виборів значні політичні амбіції, була Чехословацька

соціалістична партія (ЧСП), яка теж разом з ЧНП могла похвалитися значною історичною традицією. Соціалісти видали 19 листопада 1989 р. звернення в якому зазначали, що керівники партії розпочинають відкритий діалог з кожним, кому небайдужа доля держави у майбутньому, а також засудили події на Національному проспекті, що дали початок «оксамитовій революції». 16-18 березня 1990 р. проходив 24-й з'їзд партії, на якому відбулося об'єднання ЧСП з Чехословацькою національно-соціальною партією у екзилі. У передвиборчій програмі партія наголошувала на тому, що вже «розплатилася за 40 років минулого», що хоче бути «сучасною партією», під чим розуміла «відстоювати інтереси різних соціальних та професійних груп».

Оновленою партією з багатими традиціями була Чехословацька соціал-демократія (ЧСД). Її підготовчий комітет виник ще 19 листопада 1990 р., а 24-25 березня 1990 р. проходив 24-й з'їзд, на якому дійшло до суперечки: чи необхідно соціал-демократам кандидуватися як представникам ГФ, чи все ж варто йти на вибори самостійною політичною силою. Під час виборів голови партії відбувалося протистояння між відомим дисидентом Ридольфом Батєком та екзиловим соціал-демократом Їржі Гораком. Внаслідок дискусій, крило Батєка перейшло до ГФ, де існувало в якості Клубу соціал-демократів Громадянського форуму. А Горака було обрано лідером ЧСД. На вибори 1990 р. соціал-демократи йшли коаліцією під назвою Соціал-демократія, яку утворювали такі політичні сили: ЧСД, Чехословацька соціал-демократична партія та Соціал-демократична партія Словаччини. У передвиборчій кампанії соціал-демократи визначали себе як партію лівого спектру, відкриту для всіх громадян. Вона зобов'язувалася докласти усіх сил, щоб усі необхідні економічні реформи відбувалися без особливих соціальних потрясінь [260, с. 109].

Самостійно висували кандидатів на виборах Рух за громадянську свободу (РЗГС), котрий розпочав свою діяльність 15 жовтня 1988 р. виданням маніфесту «Демократія для усіх». Рух не був єдиною організацією, а «вільним об'єднанням вільно виникаючих і жодному центру не підпорядкованих

політичних груп та клубів». У русі поступово почали формуватися три течії: християнсько-демократична, громадянсько-демократична та соціалістична, які у подальшому тяжіли до основних політичних партій, що перебували на указаних позиціях.

Християнсько-демократична партія (ХДП) виникла 3 грудня 1989 р. з деяких груп католицьких дисидентів, хоча неофіційно вона зорганізувалася ще від другої половини восьмидесятих років. Перший з'їзд партії відбувся 24 березня 1990 р. На ньому було прийнято рішення вступити у коаліцію з «лідівцями». Головою партії став відомий християнсько-орієнтований дисидент Вацлав Бенда. ХДП була спробою християнських інтелектуалів утворити сучасну європейську християнсько-демократичну партію без сумного спадку передвоєнного політичного католицизму та яка б була альтернативою до Народної партії перш за все через співпраці останньої з комуністичним режимом [258].

Окремо заслуговує на увагу Рух за самоврядну демократію – Об'єднання за Моравію та Сілезію, який ставив за мету відстоювання інтересів мораван на політичній арені, досягнення створення адміністративно-територіальної одиниці (Моравосілезької землі) який би міг існувати на рівні з словацьким політичними конструкціями. Про діяльність цього руху більш детально буде розглянуто у наступному розділі дисертаційної роботи.

Підготовчий комітет новоутвореної Республіканської партії почав працювати 2 грудня 1989 р. 24 лютого 1990 р. відбувся її установчий з'їзд, на якому була прийнята назва політичної сили: Об'єднання за республіку-Республіканська партія Чехословаччини (ОЗР-РПЧ). Голова Мирослав Сладек у своєму виступі на з'їзді визначив ОЗР-РПЧ як радикально-праву партію та відкинув співпрацю з ГФ та ГПН, хоча й визнав їх заслуги у ліквідації диктатури. На виборах 1990 р. республіканці Сладека висували кандидатури разом з Всенародною демократичною партією, яка підтримувала перш за все розвиток приватного господарства [204, с. 315].

Декілька нових суб'єктів було об'єднано у передвиборчих коаліціях Вільний блок та Об'єднання землеробів і села. До Вільного блоку входило декілька малих та консервативних партій: Партія конституційної демократії, Партія вільних демократів, Партія чехословацького нейтралітету та Республіканська унія. До Об'єднання землеробів та села входили: Чехословацька землеробська партія, Політичний рух членів колгоспів, Республіканська партія чехословацького села, Партія моравського села, Чехословацька партія інтеграції, Загальнодержавний актив громадян, Партія вільних демократів, Рух за рівноправне становище жінок у Чехії та Моравії.

Ще одним новоутвореним суб'єктом була Партія зелених, що виникла 9 грудня 1989 р. Перед першими виборами вона мала доволі значну підтримку серед електорату, а завдяки кооптаціям і парламентське представництво. Щоправда, деякі ЗМІ оголосили, що в її керівництві є здискредитовані особи. Передвиборча програма стосувалася радикального повороту до сприятливих тенденцій розвитку життєвого простору ЧСФР [207, с. 115].

На словацьких теренах аналогом Громадянського Форуму був рух Громадськість проти насильства (ГПН) на чолі з Федором Галом. На початку 1990 р. він позиціонував себе як «громадську ініціативу», яка виступає за «політичний плюралізм, демократію та правову державу та за справжню демократичну федерацію чехів та словаків». В загальних рисах перейняла ГПН й передвиборчу програму ГФ, зокрема зберігши речення щодо бажання оновити правову державу, засудження колишньої тоталітарної системи, намір вступити до євроатлантичних спільнот. Програми двох рухів відрізнялися тим, що ГПН не так активно намагалася відстоювати завдання економічних перетворень, а також у програмі ГПН було вміщено абзаци, які були присвячені проблемі самобутності Словаччини та визначення реальних повноважень словацьких національних органів в рамках існування федерації, про що їх чеські колеги взагалі не обговорили.

У передвиборчій програмі ГПН, що була прийнята у травні 1990 р., з одного боку, говорилося про прагнення «виступати за повне самовизначення

словацького народу», а з іншого – підкреслювалося, що «словацьку державність ми розуміємо як природне та невід’ємне право завершити здійснення усіх аспектів суверенітету сучасного європейського народу. Її відродження ми бачимо у єдиній демократичній федерації з такою же суверенним чеським державним елементом. Федерацію ми розуміємо як сумісні дії, як взаємовигідне об’єднання сил на основі спільних зовнішньо- та внутрішньополітичних, економічних та культурних інтересів» [245, с. 224]. Водночас, в партійних списках Громадськості проти насильства фігурували різноманітні політичні групи, створені за етнічним принципом, які намагалися відстоювати права національних меншин. До таких політичних суб’єктів можна віднести: «Угорську незалежну ініціативу», «Відродження – клуб за демократичний соціалізм», «Тренд третього тисячоліття», «Рух за громадянську свободу» та «Ромську громадянську ініціативу». Сам Ф. Гал з цього приводу зазначав наступне: «В Словаччині, де близько 20% населення складають національні та етнічні меншини, що налаштовані профедерально та відчують себе під загрозою, варто розраховувати на те, що ці останні стануть менш лояльними і у них почнуть активізовуватися національні рухи» [245, с. 227]. Внаслідок відсутності єдності та наявності в складі руху різних за політичним спрямуванням політичних груп, а також внаслідок відсутності рішучих дій щодо оновлення федерального ладу, популярність ГПН поступово після виборів 1990 р. спадала, а на базі цього руху почали виникати інші суб’єкти, з більш радикальною та популістською риторикою.

У Словаччині християнські ідеали репрезентував перш за все Християнсько-демократичний рух (ХДР), що виник 30 листопада 1989 р. на основі громадянської ініціативи щодо створення християнських клубів. Рух визначив себе на з’їзді 17 лютого 1990 р., як «загальнонародний екуменічний політичний рух, ціллю якого є створення духовного здоров’я, справедливого та економічно процвітаючого суспільства». Головою руху був Ян Чарногурський. ХДР базувався на традиції колишньої Глінкової словацької народної партії. Християнські демократи у своїй програмі висловили підтримку приватному

підприємництву, у питанні щодо ринкової економіки наполягали на прикметнику «соціальна», при трансформації економіки відстоювали збереження соціальної стабільності. Вже в лютому 1991 р. Християнсько-демократичний рух мав приблизно 300 000 членів. Більша частина членів були старшого віку, переважно жінки. Основними вимогами електорату було забезпечення стабільних життєвих вимог. Якщо в селах опорою руху ставали політично консервативні бідні верстви, то в містах – інтелектуали, котрі мали критичне ставлення до празького централізму та штовхали партію до радикальних національних позицій. Погляди та переконання ХДР при зустрічах з чеською стороною та з федеральним урядом зазвичай сприймалися контрагентами як «непрозорі», що можна пояснити відсутністю чітких концепцій та безпорадністю партії у кризові моменти політичного життя Чехословаччини [207, с. 118].

У наведеній в додатку №1 таблиці вказано основні партії, які отримали місця у Федеральних Зборах.

Аналізуючи основні програмні документи, дослідник Я. Мехирж визначив основні характеристики нових парламентських партій. Він вказує наступні риси:

- засудження комуністичної епохи та визначення західного вектору основним у зовнішній політиці («повернення до Європи»);
- більшість партій у своїх програмах зазначали необхідність проведення приватизації, уникаючи, щоправда, шляхів її реалізації;
- жодна з партій не мала в своїх програмних відозвах вимогу реституції;
- особливе місце посідала проблема соціальної політики, проте, як і у випадку з приватизацією, конкретних механізмів та кроків звучало мало;
- вирішення етнічної проблеми: деякі з партій, що потрапили до Федеральних Зборів (Об'єднання за Моравію та Сілезію,

Співжиття, Словацька народна партія), були партіями, що будувалися, по суті, за етнічним принципом та мали відстоювати інтереси конкретних етносів. Питання співжиття народів підіймалося в програмах Громадськості проти насилля та Християнсько-демократичного руху, проте було відсутнім у найвпливовішого на той момент руху в державі – Громадянського форуму [196, с. 195-196].

Одночасно з виборами до федерального парламенту відбувалися вибори до республіканських представницьких органів: Чеської Національної Ради та Словацької Національної Ради. Таблиця №2 в додатках демонструє результати виборів та кількість отриманих мандатів представникам різних партій.

Результати виборів створили достатньо складну ситуацію зі створенням федерального та республіканських урядів. Незважаючи на свою перемогу, ГПН не отримала таких результатів, щоб скласти самостійно словацький уряд, а також, щоб виключно з ГП самостійно підтримувати уряд федеральний. У словацькій частині Палати Націй ГПН володіла тільки 33 мандатами, а тому для ухвалення законів, що вимагали «вето меншості» їй необхідна була коаліція з ХДР, з їх 14 кріслами. ГФ мав у Палаті Народів 68 крісел, а в Палаті Націй – 50, тобто на 5 місць більше, ніж це потрібно було для ухвалення Конституційних законів. ХДР водночас відмовився вступати до федерального уряду, що ускладнювало ситуацію. Новий федеральний уряд мав спиратися на коаліцію двох основних революційних рухів: ГФ та ГПН.

На республіканському рівні уряди були створені також цими ж революційними силами у коаліції з Християнською і демократичною партією, Християнсько-демократичним рухом, Співжиттям, та Демократичною партією. І якщо у словацькому парламенті ГПН не отримала чисельну перевагу, то у парламенті чеському ГФ святкував цілковиту перемогу (127 місць з 200). Чеським прем'єром було призначено П. Пітгарта, словацьким – Владіміра Мечіяра.

Отже, найголовнішим завданням, яке стояло перед політиками Чехословаччини від 29 грудня 1989 р. і до 7 червня 1990 р., стала підготовка до проведення демократичних вільних парламентських виборів. Важливість вирішення цього питання посилювалося тим, що одним із найголовніших вимог безпосередньо самої «оксамитової революції» стало перезавантаження парламенту та його перетворення із інструменту соціалістичної моделі управління державою у повноцінний демократичний законодавчий орган. Чехословацькі політичні діячі зіштовхнулися із складною проблемою, яка полягала у тому, наскільки швидко повинні були проведені вибори. Зрештою, позиція юриста ГФ З. Їчинського перемогла і було вирішено здійснювати підготовку до виборів поступово.

Першим кроком стало проведення кооптації, яка оновила склад Федеральних Зборів, замінивши депутатів-комуністів на представників революційних рухів – ГФ та ГПН. Проведення кооптації не вимало проведення виборів, було можливістю швидко забезпечити таке парламентське представництво, яке б реально відображало розстановку політичних сил після «оксамитової революції». Наступним кроком було прийняття законодавчої бази, що уможливило діяльність нових політичних суб'єктів та визначення моделі виборчої системи. Наслідком прийняття законодавчої бази щодо діяльності політичних партій та рухів стала активізація діяльності політичних суб'єктів, їх інституалізація та поява демократичної багатопартійності. Відбулося впорядкування політичного поля Чехословаччини, початком якого були революційні події листопада-грудня 1989 р. Найсильнішими політичними суб'єктами від початку 1990 і до середини 1991 р. були революційні рухи – Громадянський Форум та Громадскість Проти Насильства. ГФ координував діяльність щодо проведення кооптації та прийняття виборчого законодавства, а до червня 1990 р. був єдиним дієвим політичним центром, який приймав важливі рішення щодо подальшого поступу Чехословаччини.

Після проведення парламентських виборів червня 1990 р. Чехословаччина отримала дієвий федеральний парламент, який в умовах діючої соціалістичної

Конституції був найголовнішим елементом системи державної влади у державі. У його стінах повинні були вирішуватися усі важливі державотворчі питання майбутнього.

2.2 Оновлення федеративного устрою держави

Станом на 29 грудня 1989 р. Чехословаччина існувала у якості федеративної держави. Основними законами, які грали роль «подвійної Конституції» були два Конституційні закони. Перший з них – Конституційний закон №100, прийнятий 11 липня 1960 р. або так звана «соціалістична Конституція» [80]. За цим документом Чехословаччина оголошувалася соціалістичною державою і отримувала назву Чехословацька соціалістична республіка. Форму державного ладу можна було визначити як унітарна республіка, що не відповідало прагненням словаків у розбудові національної держави. Після придушення Празької весни 1968 р. нове комуністичне керівництво Чехословаччини вирішило змінити форму державного устрою з метою підтримки серед словацьких політичних еліт політики «нормалізації». У зв'язку з цим, приймається Конституційний закон №143 «Про Чехословацьку федерацію» [81]. Основним положенням цього законодавчого акту було те, що з 1 січня 1969 р. утворюються дві республіками: Чеська соціалістична республіка та Словацька соціалістична республіка, які разом формують Чехословацьку соціалістичну республіку, яка є федеративним утворенням. Даним законом скасовувалася 4 розділи з 9-ти, ст. 1, 12, 107-109, 111 попередньої «соціалістичної Конституції», але остання все рівно продовжувала діяти, що іноді призводило по правових казусів.

Так, законодавці при підготовці Закону №143 забули вилучити третій абзац ст. 2 Конституції ЧССР, що вносило плутанину у конституційне право. За цим абзацом, «представницькими колегіями трудового народу в Чехословацькій Соціалістичній Республіці є Національні Збори, Словацька Національна Рада та Національні комітети», хоча за Законом про федерацію законодавчим органом у країні визнавалися двопалатні Федеральні Збори, а верховними органами державної влади у республіках були Чеська та Словацька Національні ради. Відповідно до Конституційного Закону № 125 від 20 грудня 1970 р., яким було внесено зміни до Конституційного Закону №143 «Про

Чехословацьку федерацію», збільшилася кількість федеральних міністерств, забрані повноваження у державних секретарів, які представляли у спільних федерально-республіканських міністерствах інтереси іншої республіки, федеральний уряд отримав право відмінити рішення урядів республік. Народне господарство Чехословаччини оголошувалося єдиним. Після прийняття цього Закону федерація, на думку дослідника Я. Рихліка, стала формальною, тільки на папері [207, с. 36].

Така заплутана система мала б зникнути із прийняттям нової єдиної Конституції Чехословаччини. Сам Конституційний Закон №143 приймався по суті як тимчасовий законодавчий акт, ст.142 передбачала прийняття у майбутньому не лише нової федеральної Конституції, але й Конституції Чеської та Словацької Республік. Окрім того, цим же Законом визначалися правові основи державного союзу чехів та словаків: ст. 2 визначала, що основою ЧССР є добровільний союз чеської та словацької нації, а такою передбачалося право нації на самовизначення; ст. 5 передбачала наявність подвійного суверенітету – як на рівні федерації, так і на рівні республік, прописувалася взаємна повага до суверенітету кожного з елементів політико-територіального ладу ЧССР. Хоча в умовах соціалізму конституційне право щодо рівних міжетнічних взаємин не завжди повноцінно здійснювалося та забезпечувалося, а роль справжньої цементуючої частини брала не себе Комуністична партія Чехословаччини, а не федеральні конституційні механізми, після листопада 1989 р. ситуація змінилася і словаки почали вимагати від Праги не лише виконання уже існуючих та діючих конституційних норм Закону №100 та Закону №143, але й, керуючись правом на самовизначення націй, розширення прав республік. Ці тенденції, а також прагнення нових керівників держави підтвердити свій статус «нової, некомуністичної влади» призвели до того, що протягом усього 1989-1992 рр. на політичній арені Чехословаччини відбувалися постійні дискусії щодо форми держави, особливо, щодо форми державного устрою: трансформації

посткомуністичної Чехословаччини у «справжню федерацію», за словами Вацлава Гавела.

Перш за все, для конституційного ладу соціалістичної Чехословаччини було характерне те, що ідея розділу влади на три гілки не була визнана [312, с. 314]. Передбачалося, що на шляху до комуністичного майбутнього найкращою концептом державного будівництва є модель існування єдиного найголовнішого вибраного органу державної влади – парламенту, тобто Федеральних Зборів. При цьому ігнорувалася позиція щодо існування системи «важелів та противаг», тобто взаємного контролю усіх гілок влади. По суті, жоден інший державний орган не мав механізму дієвого впливу на Федеральні Збори. Сама ж структура Федеральних Зборів також мала в собі основи для подальших можливих проблем. Відповідно до Закону №143, Федеральні Збори склалися з двох палат: Палати Народу та Палати Націй. Палата Народу мала б складатися із 200 депутатів, які обиралися по території усієї Чехословаччини. 27 лютого 1990 р. кількість депутатів цієї палати було зменшено, відповідно до Конституційного Закону №46, їх стало 150 [86, с. 223]. Палата Націй мала на меті, відповідно до абзацу 1 ст. 31 Закону №143 «представляти рівне державно-правове положення обох республік». Вона мала дещо складнішу структуру, у порівнянні з Палатою Народу. Палата Націй складалася з чеської та словацької частини. До складу Палати входило 150 депутатів: 75 з яких мали б бути обраними у Чеській Республіці, а інші 75 – у Словацькій Республіці.

У випадку прийняття важливих законів діяв принцип «вето меншості» (*zákaz majorizace*). За ним, для прийняття позитивного рішення необхідно було, щоб за нього проголосувала більшість депутатів як у чеській, так і словацькій частині Палати Націй (>38 депутатів). У випадку ж прийняття федеральної Конституції, Конституційних Законів, обрання Президента Чехословаччини та оголошення війни за дане рішення мала б проголосувати кваліфікована більшість: 3/5 як чеської, так і словацької частин, тобто більше ніж 45 депутатів. При цьому, по суті, 31 депутат у кожній з частин Палати Націй могли заблокувати прийняття Конституційного закону, навіть якщо до цього

він був прийнятий Палатою Народу. Такі законодавчі кроки пояснювалися необхідністю існування конституційного механізму охорони від нав'язування волі однієї народності іншій. Виходячи з того, що кількість чеських та словацьких депутатів у Палаті Народу співвідносилося між собою як 2:1, на користь Чеської Республіки, такі кроки були спрямовані для захисту слабшого елемента федерації – Словацької Республіки [186, с. 30,162].

У випадку, коли обидві палати парламенту не могли прийти до спільного рішення, прийняти певний законопроект, мала б настати процедура погоджувального процесу. Для цього утворювався погоджувальний комітет у складі 20 депутатів (по 10 від кожної палати). Він на своєму засіданні мав прийти до якогось єдиного рішення. Якщо ж і після цього рішення не було прийнятим, тоді Президент міг розпустити Парламент та призначити нові вибори до Федеральних Зборів. Дослідник А. Герлох вбачає у такій процедурі елемент конфедеративного устрою, який міг мати для майбутнього федерації негативні наслідки [264].

Посада Президента за конституційним правом Чехословаччини хоч і зберігалася (що було досить нетипово для країн соціалістичного табору), але при цьому його основні функції можна звести до одного визначення – представницькі. Самого Президента обирали Федеральні Збори кваліфікованою більшістю голосів депутатів. Так, відповідно до Закону про федерацію основними його функціями були: міжнародна репрезентація країни, підписання та ратифікація міжнародних договорів; акредитація дипломатів; скликання та оголошення закритою сесії Федеральних Зборів; функції верховного головнокомандувача; право оголошення амністії засудженим. Президент хоч і мав право призначення Голови уряду, але самі урядовці були відповідальні перед Федеральними Зборами і могли у будь-який момент висловити недовіру будь-якому члену уряду. Голова держави не мав права вето на прийняті ФЗ заокнів та мав у будь-якому випадку їх підписати. Передбачалася тільки одна можливість розпущення Президентом Федеральних зборів – якщо навіть після закінчення погоджувального процесу розгляду законопроекту обидві палати,

Палата Народу та Палата Націй, не змогли прийти до якогось єдиного рішення, Президент мав право розпустити найвищий законодавчий орган [81]. Така влада ФЗ давали підстави говорити навіть не про парламентську республіку, а про «республіку парламенту» [141].

Власне сама посада Президента для країн соціалістичного табору Центральної та Південно-Східної Європи була явищем незвичним. Окрім Чехословаччини, така посада існувала ще в Румунії та Югославії. У інших державах соціалістичного табору існував принцип колективного глави держави. На думку чеських дослідників В. Шімічка та Я. Кисели існувало чотири основні причини такого стану речей. Перша з них полягала у потужній історичній традиції державотворення, що мало свої корені ще в масариковській «Першій республіці». Неабияк високим був вплив перших чехословацьких президентів Масарика та Бенеша серед населення, а тому комуністичні лідери вирішили його використати для посилення авторитету комуністів серед населення, по суті вписали комуністичну Чехословаччину в історію державотворення. Другим аргументом було те, що в часи правління комуністів постала потреба уособити в одній людині керівну роль Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) та держави. Третя причина – прагматичне бажання завершити державний переворот 1948 р., замінити на посаді Президента учня першого президента Т.Г. Масарика, Е. Бенеша, комуністом К. Готвальдом. Нарешті четвертою причиною були індивідуальні амбіції комуністичних вождів виділитися з ряду звичайних членів політбюро та секретарів КПЧ, шляхом отримання престижної державної посади, де-юре – найпершої в Чехословаччині [312, с. 323-324]. До наведених вище причин можна додати ще одну – потреба в одноосібному державному органі в умовах можливості виникнення в країні міжетнічних конфліктів, до того ж при будь-якій формі державного устрою. Якщо до утворення федерації Президент ЧССР був запорукою єдиної угорської країни, то пізніше, після змін у законодавстві, ця посада мала б використовуватися як елемент для підтримання єдності федеративного утворення.

На початку нового 1990 р. найсильнішим інститутом влади в державі була все ж посада Президента. Цьому сприяла низка факторів: непопулярність в суспільстві та політична слабкість комуністичного парламенту, конституційні повноваження Президента, які робили його другою після Федеральних Зборів дієвою силою на політичній арені Чехословаччини, підтримка суспільством революційних сил, уособленням яких був лідер ГФ В. Гавел, особисті амбіції В. Гавела, його бажання стати «новим Масариком». У його руках були ті важелі, які давали б йому можливість відразу ж розпочинати конституційні перетворення. По суті, усі спроби оновлення федералізму в Чехословаччині базувалися на діалозі Президента та представницьких зборів (федерального та республіканських), до яких у подальшому долучалися інші актори, зокрема зі Словаччини. Самі ці осередки політичної влади керували тими процесами, що відбувалися у внутрішньополітичному житті Чехословаччини, впливали на її подальший конституційний розвиток. На нашу думку, найдоцільніше розділити період з 29 грудня 1989 р. по 31 грудня 1992 р. на декілька періодів, які пов'язані з каденціями як Президента, так і Федеральних Зборів, котрі у випадку переобрання їх складу мали б обрати також і нового Голову держави.

Перший період суспільно-політичної трансформації розпочинається від 29 грудня 1989 р. (обрання В. Гавела Президентом) і тривав до 7 червня 1990 р. (до кінця каденції Федеральних Зборів V скликання). Це був перехідний період, коли старі комуністичні порядки відходили у минуле, а нові тільки-но будувалися. Після «оксамитової революції» Гавелу довелося співпрацювати з парламентом, який був обраний ще в 1986 р. і по суті складався виключно з комуністів. Щоправда цю ситуацію було змінено за рахунок кооптації нових, не пов'язаних з комуністичним минулим депутатів парламенту, відповідно до Конституційного закону № 183 від 28 грудня 1989 р. [83] та Конституційного закону №14 від 23 січня 1990 р [84]. Варто зауважити той факт, що Гавела парламент, ще у переважаючій більшості комуністичний, обрав одногосно. В період, коли стара законодавча система зазнавала суттєвих структурних змін, а нова ще не встигла побудуватися, президент мав чудову можливість,

користуючись революційною ситуацією та будучи уособленням головної революційної сили – Громадянського форуму – взяти ініціативу щодо суспільно-політичних трансформацій всередині держави. Існувала думка, яку висловив співробітник юридичного відділу Канцелярії Президента республіки Іван Кралік, стосовно того, що в цей нелегкий та перехідний час найдоцільнішим та найлегшим шляхом було б видання президентських декретів, які б набували чинності без затвердження парламенту, та мали б силу законів, на кшталт тих, які після Другої світової війни видавав Е. Бенеш [187, с. 27].

В першій половині 1990 р. Федеральні збори були по суті підвладними Президенту, і є велика вірогідність того, що могли б прийняти будь-який проект Гавела по конституційному впорядкуванню країни. Проте В.Гавел, незважаючи на певні роздуми, так і не пішов на цей крок. Намагаючись діяти в рамках законних норм, питання щодо майбутньої Конституції держави, а також Конституцій республік він відклав для майбутніх Федеральних зборів, про що неодноразово заявляв в ході офіційних виступів. По суті ключові політичні сили вирішили частково змінити деякі діючі конституційні норми, які б фіксували найголовніші зміни у післяреволюційній демократичній Чехословаччині.

Окрім В. Гавела у дискусію щодо доцільності різких змін у діючому конституційному праві було втягнуто низку діячів ГФ. На зібраннях КЦ ГФ у першій половині 1990 р. відбувалися постійні суперечки, суть яких зводилася до того, наскільки важливими є швидкі зміни? Так, З. Їчинський, виходячи з існуючого ще з часів «оксамитової революції» компромісу між старими комуністичними елітами, та новими постатями на політичній арені Чехословаччини, якими були діячі ГФ та ГПН, вважав, що необхідно зберегти існуючу правову систему, видозмінивши її частково прийняттям нагальних Конституційних законів. Й. Вавроушек навпаки, був прихильником більш швидких змін у Чехословаччині, які мали відбутися ще до проведення вільних виборів [177, с. 70-71].

До найголовніших питань, які мали вирішити нові чехословацькі лідери, належали проблеми прийняття нової федеральної Конституції, законодавчого узаконення існування багатопартійності та прийняття нового виборчого законодавства. Виходячи з того, що однією із найголовніших вимог листопада 1989 р. було проведення вільних виборів, саме ця проблематика була найголовнішою на засіданнях Сейму та Ради КЦ ГФ.

В ході самої «оксамитової революції» в грудні 1989 р. було запропоновано проект демократичної чехословацької Конституції представниками Громадянського форуму: В. Павлічкем, З. Йічинським, В. Мікуле, П. Пітгартом, П. Рихецьким та Ф. Шамаліком. Відповідно до цього проекту, Чехословацька республіка визначалася як «демократична федерація двох рівноправних суверенних народів, які на основі права на самовизначення виявили своє добровільне бажання жити разом у федеративній державі». Проект Громадянського форуму передбачав, що «чеський та словацький народи у відповідності зі своїм національним та державним суверенітетом, який добровільно обмежений виключно Конституцією Чехословаччини, приймають свої конституції та інші закони». В основі цього конституційного проекту лежало бачення будівництва федерації знизу, на основі добровільного об'єднання чехів та словаків в рамках єдиного державного утворення [298, с. 10].

7 січня 1990 р. датується записка діяча Громадянського форуму еколога Йозефа Вавроушка з аналізом конституційної діяльності основних федеральних органів та пропозицією по їх реконструкції. Цей документ став наслідком обговорення проекту, який було подано Координаційному центру Громадянського форуму 2 січня 1990 р. [210] Автором було висловлено думку, що структура існуючих на той момент законодавчих органів, як федеральних, так і республіканських, є занадто складна, що ускладнює взаємну комунікацію. У зв'язку з тим, що комунікація між Федеральним Зборами та республіканськими Національними Радами була на дуже низькому рівні, Й. Вавроушек вказував на проблеми розподілу сфер компетенції, особливо у

питаннях економіки. Аналогічна проблема стосувалася відсутності платформи для контактів між депутатами республіканських парламентів. Відсутність чіткого розподілу функцій палат Федеральних Зборів також не сприяла у майбутньому спокійному політичному життю федерації. Останньою проблемою, на думку дослідника, була справа щодо загальної кількості депутатів як федерального та і республіканських парламентів, всього їх було 700 чоловік. Й. Вавроушек вказував на те, що така значна кількість є проблематичною для бюджету країни та не сприяє професіоналізації народних обранців та парламентаризму Чехословаччини загалом. Ці проблеми мали б посилитися разом із скасуванням положення про керівну роль КПЧ, яка «хоча б частково забезпечувала інтеграцію діяльності законодавчих зборів; цю функцію КПЧ безперечно з принципових позицій не може взяти на себе жодна інша політична партія чи рух, ні Громадянський форум, ні Громадськість проти насильства» [210, с. 28].

Й. Вавроушек запропонував наступні зміни. По-перше, мала б суттєво змінитися структура Федеральних Зборів: якщо Палата Народу залишалася без змін, то Палата Націй повинна була складатися з Чеської Національної Ради та Словацької Національної Ради. Вони грали подвійну роль: як республіканські парламенти та як національні частини Палати Націй. Спільне засідання обох рад було б засіданням Палати Націй, що ліквідувало б проблему відсутності комунікації між республіканськими парламентами, давало змогу республіканським депутатам прямо брати участь у діяльності федеральних органів влади, знімалася б також проблема розподілу повноважень між федеральним та республіканськими рівнями. Засідання обох палат Федеральних Зборів проводилася б у тому випадку, коли б обговорювалися законопроекти, при прийнятті яких можна було б застосувати принцип «вето меншості». Усі інші законопроекти повинні були обговорюватися та прийматися тільки палатою Народу. Кількість депутатів Палати Націй повинна була сягати 260 депутатів: по 130 від кожної з Національних Рад. Аналіз реконструкції закінчувався висновком, що усі вказані перетворення необхідно було провести

до виборів, що планувалися на червень 1990 р. У протилежному випадку, автор застерігав, що існуюча система може залишитися діючою та не зазнає змін ще близько 5 років [210, с. 87-91].

ГПН негативно поставилася до проекту Й. Вавроушка. Й. Сук висловлює підозру, що причиною цього став страх, що Словаччина втратить свій власний законодавчий орган, суть якого зведеться до простої складової органів федеральних. Також керівники ГПН на той момент не мали в Словаччині керівних посад за своїми представниками, що складнювало б процес самого прийняття нових змін у конституційному праві.

11 січня 1990 р. у Празі відбувся «круглий стіл» за участю представників ГФ та ГПН, на якому обговорювалася тема виборчого законодавства та зміни структури законодавчих зборів. Запропоновано було 3 основні проекти: за першим з них мала б бути збережена існуюча система, тільки кількість депутатів Палати Народу мав би бути знижений з 200 до 150. Інший проект передбачав зміну у тому, що Палати Націй повинна була делегуватися обома Національними Радами. Третій проект являв собою по суті концепт Й. Вавроушка, який у зв'язку з критикою ГПН не мав надії на прийняття та ухвалення. ГПН та ГФ спочатку виступали за схвалення проекту №2, але з часом Координаційний комітет СПН свою думку змінив та відкликав голос [211]. Партійними керівниками, таким чином, було закрито питання щодо змін у Конституції та відкладено на подальший період.

У той же день, коли на світ з'являється проект Й. Вавроушка, у півній «Вікарка», що була розташована неподалеку від собору св. Віта на Празькому Граді, відбулася неофіційна зустріч Президента Вацлава Гавела зі своїми найближчими радниками. Аналіз основних тем, які мав обговорити зі своїми приближеними В. Гавел дає підстави стверджувати, що питання майбутньої Конституції не особливо хвилювало президента. 3-й пункт обговорення мав назву «На коли я маю скликати Федеральні Збори?» та стосувався майбутнього засідання Федеральних Зборів, на якому він мав запропонувати парламентарям проекти деяких законів. В. Гавел пише про те, що виступаючи перед

депутатами необхідно сказати «...хоч ми всі сподівалися, що більшість моментів буде зафіксовано вже у майбутній Конституції, яка пройде загальне обговорення серед населення, проте саме життя нам показало дещо інше: існуюча Конституція є дурнуватою настільки, що ми просто не зможемо обійтися без значної кількості нових конституційних законів, а величезну кількість речей необхідно з невідкладних причин вирішити вже зараз» [187, с. 79-81].

Виступаючи перед Федеральними Зборами 23 січня 1990 р, В. Гавел зазначає парламентарям: «Усі ми очікуємо на нову чехословацьку Конституцію і на Конституції наших двох національних республік, які одного дня приймуть національні і федеральні представницькі органи, що вибудуються через вільні вибори» [131, с. 29]. У щотижневій радіопередачі «Розмови з Лан» 1 квітня 1990 р, говорячи про майбутні Установчі Збори, Президент коротко змальовує завдання майбутнього парламенту: «Виборів ми якось вже дочекаємося і ключовим буде те, щоб ми терпимо пережили той двоохрічний дійсно тяжкий період, який перед нами стоїть. Це стосується всього. Мусимо придумати нову Конституцію, осмисленішу Конституцію з новою структурою представницьких органів. Мусимо обдумати, ким є власне Президент, обсяг його повноважень. Мусимо збалансувати взаємини двох національних республік» [128, с. 23].

23 січня 1990 р. в чехословацькому парламенті вперше було застосовано «вето меншості». Під час голосування щодо законопроекту про кооптацію нових депутатів до діючого парламенту та щодо виборів депутатів. Словацька частина Палати Націй не надала потрібної кількості голосів «за». Розгублений голова Федеральних Зборів А. Дубчек був змушений оголосити перерву, після закінчення якої заступник голови З. Йічинський оголосив про створення погоджувальної комісії [41]. В такій напруженій атмосфері мав відбутися виступ Президента В. Гавела, який несподівано для парламентарів з'явився на засідання із своїми законопроектами, які на його думку не повинні були викликати протиріч та мали б бути прийняті на цьому ж засіданні Парламенту у той же день. Незважаючи на те, що В. Гавел мав право законодавчої ініціативи,

проте ним в ході подання було порушено процесуальні процедури, ба більше президентські законопроекти навіть не були роздані парламентарям у якості наочного матеріалу, а тому депутати мусили сприймати законопроекти «на слух».

Події, які відбулися у подальшому, дістали назву від журналістів «дефісної війни», яка тривала з 23 січня по 29 квітня 1990 р. Про її хід та перебіг буде вестися мова у наступному розділі роботи, а зараз тільки зазначимо, що В. Гавел, спробувавши натиснути на федеральний парламент у такому формальному питанні, як назва держави, вже на початку 1990 р. дав поштовх до суперечок у чехо-словацьких взаєминах, які у подальшому негативно впливали на хід трансформаційних перетворень. Відмітимо той факт, що Президент у своїх споминах літа 1991 р. відмічає той факт, що помилково діяв у період «дефісної війни» нерішуче, не спромігшись дотиснути парламентарів у прийнятті свого варіанту назви [130, с. 12-13].

29 червня 1990 р. Президент ЧСФР В. Гавел на спільному засіданні новообраного парламенту оголошує про новий склад федерального уряду, який знову має очолювати М. Чалфа. На другому спільному засіданні обох палат парламенту 3 липня 1990 р. новообраний прем'єр обіцяє у програмі уряду, що «буде робити все, щоб чехи та словаки могли виступати як самобутні та рівноправні суб'єкти». Також у своїй програмі він обіцяє поважати позиції республік та висловлює сподівання, що й республіки будуть поважати позицію федерації.

У своєму виступі перед новообраними депутатами 29 червня В. Гавел окреслив основні проблеми, які потребують найшвидшого вирішення. Президент розпочав свій виступ із запитання: «Яку державу, власне, ми хочемо будувати?» Далі він відповідає сам: «Хочемо будувати сучасну демократичну державу. [...] Хочемо, безперечно, вибудувати економічно процвітаючу державу. [...] Держава, яку хочемо збудувати, мала б бути – до тих пір, поки наші народи не домовляться про інше – державою дійсно федеративною» [131, с. 173]. У подальшому Президент знаходить своє визначення цій федерації –

«аутентична федерація». Особливий акцент було зроблено Президентом на питання щодо прийняття республіканських та федеративної Конституцій. Ним було запропоновано думку щодо того, щоб усі ці найвищі Закони були створені та опрацьовані одними і тими ж людьми для уникнення непорозумінь та нестиківок у трьох текстах. «Наші майбутні конституції мали би бути, на мою думку, цілком зрозумілі, короткі, прості та до певної міри фундаментальні, для того, щоб наші послідовники не мушили кожного року видавати нові і нові конституційні закони чи додатки», - зазначає у виступі В.Гавел [131, с. 174].

Окремо Президент висловив своє бачення існування у подальшому основних федеральних державних органів. Так, на його думку, Федеральні збори мали б у майбутньому змінити свою структуру. Палата народу повинна була зменшити кількість депутатів до 150, а замість Палати націй мали б спільно засідати два республіканських парламенти. Очевидно, що таким чином В. Гавел намагався змінити ситуацію, коли республіканські парламенти по суті були позбавлені можливості впливати на прийняття рішень на федеральному рівні, цей же крок давав можливість спростити функціонування законодавчої гілки влади у ЧСФР. У зв'язку з тим, що певний період в державі все ще мали б діяти попередні Конституційні закони, мав би постати, на думку Президента, Конституційний суд, розміщений у Брно. По суті, цей проект не був чимось новим, адже розділ 6 Конституційного закону №143 був повністю присвячений цьому федеративному органу, проте за комуністичні часи його так і не було створено, не було прийнято відповідний закон, який би врегулював діяльність цього органу. Ще одними федеральними органами мали б стати Антимонопольний комітет та Федеральний комітет з охорони навколишнього середовища. Президент виходив з позиції рівності компетенцій національних та федеративних органів державної влади.

Цікавою для подальшого аналізу подій є позиція В. Гавела стосовно майбутніх функцій президента. Ще 15 квітня 1990 р. у радіопрограмі «Розмови з Лан» він розповідає слухачам про те, що діючі на той момент повноваження Президента Чехословаччини є доволі великим та об'ємними і потребують у

майбутньому серйозних змін [128, с. 66-67]. Виступаючи 29 червня у парламенті він власне повторює свої квітневі думки та зазначає, що хоч у минулому цей чималий об'єм повноважень спрощував руйнування тоталітарної влади, проте у майбутньому значна кількість повноважень мала б бути надана республіканським парламентам, а, відповідно, Президент мав би залишатися репрезентантом федерації на зовнішньополітичній арені та бути символом федеративної держави, головною інтегруючою фігурою держави [134, с.156-154]. Також було оголошено думку щодо можливості створення посади віце-президента. Це міркування також не було новим. Ще в ході офіційного візиту в лютому 1990 р. до США В.Гавелу сподобалася думка щодо віце-президента, який би мав бути обраний з представників іншого народу, ніж діючий президент (президент – чех, віце-президент – словак). 25-27 квітня 1990 р. відбувся офіційний візит В. Гавела до Ізраїлю, де він відкрито назвав віце-президентом свого радника, словацького актора Мілана Княжка [187, с. 57]. Проте, маючи на той момент досить повноважень та слухняний парламент, В. Гавел так і не зробив кроків для узаконення цієї посади, очевидно вважаючи, що це справа майбутніх Установчих зборів.

У той же день, коли В. Гавел оголошував свою промову в Федеральних зборах, в Братиславі на засіданні СНР новобраний голова уряду Словаччини Владімір Мечіяр оголосив свою урядову програму, яка суттєво відрізнялася від позиції Президента ЧСФР, адже базувалася на принципі пріоритетності республіканських компетенцій над компетенціями федеральними. Зокрема він зазначає: «Основою майбутнього рішення ми вважаємо первинні права республік, що залишають федерації ті сфери діяльності, які є вигідними для сумісного розвитку... у відповідності з прагненнями нашої держави повернутися у Європу, ми повні рішучості добитися того, щоб у співдружності європейських народів чехи та словаки могли виступати, як суверенні та рівноправні суб'єкти». Одразу ж після виборів 1990 р. словацький уряд підкреслив орієнтацію на «побудову моделі федерації, в якій національні

республіки мають повноцінну владу» [156, с. 305-306]. Саме постать В. Мечіяра у подальшому стане однією з руйнаторів єдиної держави.

Ініціативи, що спрямовувалися на формуванні конституційних основ демократичної та правової державності зосереджувалися, передусім на федеральному рівні. Федеральні Збори 18 липня 1990 р. схвалили Конституційний закон №294, яким змінювалася діюча Конституція 1960р . та Конституційний закон «Про чехословацьку федерацію» [95]. Зміни стосувалися національних комітетів (органів місцевого управління в краях та округах. Зокрема, зменшувався термін їх повноважень, відповідно до обмеження каденції федерального парламенту та Президента республіки. Віднині він складав 2 роки. Цим законом у першу чергу встановлювалися конституційні основи місцевого самоврядування, зруйнувалося становище національних комітетів, як органів державної влади, яким вони були в добу соціалізму. Це створило простір та законні основи для проведення виборів до місцевих органів влади. які відбулися восени 1990 р.

За найважливіший конституційний акт, що його вдалося прийняти в період діяльності Федеральних зборів шостого скликання можна вважати Декларацію основних прав та свобод, яку було затверджено Конституційним законом №23 від 9 січня 1991 р [98]. Проект цього документу був наданий на схвалення федеральному парламенту як спільний проект обох республіканських рад. Основними джерелами ідей цього документу були Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Європейський договір про охорону прав та основних свобод людини. Важливість прийняття цієї «конституційної революції» полягла в тому, що права та свободи людини в ЧСФР, які базувалися на природній концепції прав та свобод, були затверджені на найвищому рівні. Чехословаччина ставала на один щабель з загальноприйнятими в традиційних демократіях конституційними стандартами. Ця декларація до тепер є складовою як Конституції Чехії, так і Конституції Словаччини.

З позиції створення міжнародних загальноприйнятих механізмів охорони щойно сформованої демократичної та правової державності важливим кроком також було прийняття Конституційного закону №91 від 21 лютого 1991 р. «Про Конституційний суд Чеської та Словацької Федеративної Республіки» [99], законопроект якого було розроблено за поданням Президента Чехословаччини В. Гавела. Конституційний суд, згадка про який містилася ще в Законі про федерацію 1968 р. мав би стати важливою опорою майбутньої федеративної конституційної системи Чехословаччини. В дійсності діяльність цього державного органу вдалося запустити тільки з січня 1992 р., так як Закон, що чітко регламентував діяльність Конституційного суду було прийнято тільки в листопаді 1991 р [120].

Прийняття Конституційного закону №326, яким знову-таки змінювалася діюча соціалістична Конституція, допомогло сформувати конституційні основи діяльності загальних судів, відбулися засадні зміни в обранні суддів. Зокрема, мова йшла про відсторонення «ідеологічного баласту», зміну способу керування судами, конституційної фіксації принципу незалежності судів та суддів [160].

Одне із найголовніших завдань перед новообраними Федеральними зборами, як вже зазначалося, був пошук оптимальної моделі співжиття чехів та словаків у складі одного державного утворення. По суті, мова йшла про перебудову федеративного ладу, який у подальшому мав бути зафіксований у новій Конституції. 18 вересня 1990 р. на спільному засіданні обох палат парламенту було обговорено питання щодо Адміністрації з підготовки нової конституції ЧСФР та схвалено проект щодо створення Комісії з підготовки нової Конституції ЧСФР, яку очолив новообраний голова Федеральних зборів А. Дубчек та до якої було обрано по 7 депутатів від кожної палати [64]. За проектом, від кожної Національної Ради до складу Комісії входило по 10 чоловік. Основною проблемою, яка заважала повноцінній роботі цієї Комісії та, як наслідок завадила прийняттю нової Конституції ЧСФР, було питання щодо процедури «конституційної реконструкції» федеративного

державного утворення, яке у чеської та словацької політичних еліт мало свої відмінності.

Словацька політична еліта підтримувала ідею «федерації, збудованої знизу», за якою первинними носіями суверенітету, а відповідно і усіх компетенцій, були Чеська та Словацька республіки. Частину компетенцій, по взаємній домовленості передбачалося передати федеральним органам. На противагу словацькій, чеська концепція виходила з позиції функціональної федерації, а тому для неї було пріоритетним прийняття спочатку федеральної Конституції, а згодом конституцій республік, які мали б базуватися на тексті основного закону федерації. 19 липня 1990 р. було прийнято так званий «малий закон про компетенції», який був за своєю формою двома окремими Конституційними законами та за яким деякі федеральні міністерства, переважно господарсько-економічного характеру, були ліквідовані, а їх повноваження переведені на рівень республік [96]. На думку федеральних політиків, у тому числі й на думку Президента ЧСФР, на цьому усі перекладання повноважень необхідно було припинити та зосередитися на прийнятті Конституції ЧСФР, яка остаточно мала б визначити співвідношення республіканських та федеральних повноважень. По суті, В. Гавел не мав на руках готового плану по швидкому вирішенню питання компетенцій. Проте словацький прем'єр В. Мечіяр почав наполягати на тому, що прийняті закони не можуть повністю задовольнити словацьку сторону, а тому мають відбутися перемовини щодо прийняття нового законодавчого акту. Чехо-словацька суперечка з приводу упорядкування федеративного устрою продовжилась.

Перші приклади цієї суперечки проявили себе на зустрічі прем'єрів та віце-прем'єрів республік в Тренчанських Тепліцах 8-9 серпня 1990 р. За відсутності стенограми, яка могла б допомогти встановити чіткий перебіг подій, дослідникам доводиться спиратися на подальші інтерпретації фактів від основних учасників зустрічі, які у чеської та словацької сторін мають розбіжності. Основні моменти тренчанської зустрічі можна частково змалювати на основі виступів обох прем'єрів у республіканських Національних Радах.

Відповідно до комюніке, яке вийшло після закінчення зустрічі, першочерговим завданням було визначено прийняття республіканських конституцій, які варто ухвалити ще до прийняття федеральної Конституції та Хартії (Декларації) основних прав та свобод людини, що свідчить про поступки з боку чеських урядовців.

Як зазначають дослідники процесу розділу Чехословаччини, зокрема Й. Сук, чеські урядовці, на чолі з П. Пітгардом поступилися у відстоюванні позиції активній риторичі словацьких урядовців, яких очолював В. Мечіяр. Останній зумів нав'язати П. Пітгарду власну гру, нерідко вдаючись до психологічного тиску, а на засіданні СНР 27 серпня 1990 р. повідомив народних обранців: «Якщо мова йде про державне утворення, ми домовилися... поважати чехів та словаків, як двох самостійних суб'єктів... найдоцільнішим утворенням є для нас федерація... Усі представники федерального уряду, котрі там були, прийняли положення, що республіки віддають поступово частину своїх прав на федеральний рівень... у федерації залишається лише те, що ми будемо вважати за потрібне. Домовилися ми про ... те, щоб усі погоджені компетенції перейшли на рівень республік з 1 січня 1990 р.» (sic!) [126, с. 64]. Чеський прем'єр П. Пітгард на засіданні ЧНР 4 вересня 1990р., окрім усього, зазначив: «До цього часу відрізняємося у своїх уявленнях, як мають виглядати наші три конституції. І хоча ми домовилися, що республіканські конституції є первинними, не вважаємо це положення дослівним, тобто, що спочатку виникають республіканські Конституції, а пізніше, на їх основі, Конституція федерації. Три конституції мають постати одночасно. Разом з тим, безперечно, республіканські конституції можуть бути проголошені раніше, щоб підтвердилась їх первинність, але це вже інша річ, скажемо символічна» [48]. Більша частина виступу прем'єра була присвячена порівнянню конфедерації та федерації, а також важливості створення у майбутньому Конституційного суду ЧСФР.

Реакція чеського суспільства на зустріч у Тренчанських Тепліцах була доволі негативною. Чехи вважали саміт як подальші поступки словацькій

стороні. Головним винуватцем ставав у цій ситуації П. Пітгарт, який не зумів відстояти інтереси Чеської республіки, навіть більше – фактично визнав правомірність словацьких вимог, відповідно до сказаного у виступі в ЧНР. Таким чином він ставав прихильником ідей «словацьких націоналістів», хоча й виходив з об'єктивної потреби сконструювати концепт чеської ідентичності, яка могла би у подальшому вести перемовини зі словаками у форматі «центр-республіки». Цим би ліквідовувалася проблема з приводу ототожнення чеських та чехословацьких державницьких ідей.

Порівнюючи два виступи прем'єрів, можна зробити висновок, що обидві сторони хоч і говорили про домовленість, проте кожна з них розуміла її по-своєму. Пітгарт виходив з того, що Конституційний суд мав контролювати, чи не переходили республіки у своїй діяльності межі компетенцій, чим власне забезпечувався принцип функціональної федерації, що йшло всупереч словацькій концепції суверенітету республік. Чеська позиція базувалася також на можливості двостороннього переходу компетенцій, тобто як з федеративного на республіканський, так і з республіканського на федеративний. Як перший, так і другий переходи мали б відбуватися тільки у випадку державних потреб та фіксуватися відповідними законодавчими актами. Таким чином, мав би створитися ідеальний баланс повноважень, необхідний для функціонуючої федерації. Словаки ж наполягали на тому, що всі повноваження апріорі первинно перебувають у руках республік, а в подальшому передаватимуть центру те, що будуть вважати за потрібне. По суті, тут мова йде про односторонній рух передачі компетенцій.

14 серпня представники ГФ та ГПН зустрілися у готелі «Вороніж» у м. Брно, щоб обговорити ту політичну ситуацію, яка склалася після тренчанського саміту. Преса повідомила про найголовніше рішення зустрічі, що в інтересах федерації республіки не мають приймати односторонні рішення. За згадкою лідера ГПН Федора Гала, наслідки зустрічі у готелі були значно ширшими, тому що вдалося сформувати 3 принципи, на яких мали б базуватися подальші зустрічі: самобутні та сильні республіки будуть розвиватися в рамках єдиної

федерації, зустріч у Тренчанських Тепліцах не можна розуміти як кінець, а лише як початок дискусії та всі угоди мають бути результатом компромісу основних політичних сил [126, с. 81-82].

Результатом зустрічі у Тренчанських Тепліцах стала активізація політичної сцени в Словаччині, політичні партії якої намагалися отримати політичні дивіденди з результатів зустрічі та ставлення до подальших комюніке. Так званий «національний блок», що складався з низки малих партій під формальним керівництвом Словацької національної партії заявив 14 серпня наступне: «Не погоджуємося з наслідками зустрічі представників ГФ та ГПН, які було репрезентовано як рішення двох національних урядів, що стосувалося майбутнього державного устрою Словацької та Чеської республіки. Майбутнє Словаччини бачимо у створенні самостійної та незалежної Словацької республіки. Вимагаємо невідкладне прийняття конституції Словацької республіки, яка буде повністю виражати самобутність, верховенство та незалежність Словаччини. У зв'язку з цим вважаємо федеративну конституцію зайвою» [207, с. 165]. Християнсько-Демократичний рух на чолі з Я. Чарногурським в цілому визнав результати тренчанської зустрічі, проте не як обов'язок будувати федерацію, але як «кінець федеративному пануванню». Зустріч інтерпретувалася як така, що уперше в історії чехо-словацьких взаємин створювала повністю дві відокремлені національні економіки: чеську та словацьку.

На момент тренчанських переговорів В. Гавел перебував у відпустці на Бермудах, проте прибувши на батьківщину розпочав діяльність по вирішенню проблеми визначення майбутнього федерального ладу. Свій виступ 17 вересня 1990 р. в він повністю присвятив аналізу чехо-словацьких переговорів щодо розділу компетенцій та загальній характеристиці міжетнічних взаємин всередині ЧСФР [134, с. 29-36]. Постійно порівнюючи Чехословаччину з США, він підтримав ідею міцної, функціонуючої федерації. Особливе незадоволення було викликано пасажем щодо неможливості внесення до тексту майбутньої федеральної Конституції абзацу про можливість виходу однієї з республік зі

складу держави, що викликало обурення серед словацького політикуму, який звинуватив Президента у поверненні до позицій «чехословакізму», спробі відтворити унітарну республіку та запереченню на право словаків утворити будь-яку власну державу.

Словацька сторона поступово розпочинає підготовку до новелізації основних конституційних документів, у першу чергу – Закону №143. На основі матеріалів, які проникли до преси, можна зробити висновок, що в рамках єдиновизначеної закордонної політики, республіки мали б право укласти власні міжнародні угоди. Також відроджувався інститут державних секретарів, які перестали існувати в 1970 р. Відповідно до закону, якщо міністр був представником чеського народу, то державний секретар цього ж міністерства – представником словацького, і навпаки. Законопроект, котрий ухвалив словацький уряд на засіданні 23 жовтня 1990 р., виходив з того, що відповідальність за свій господарський та соціальний розвиток мають нести республіки самостійно. Словаки направили цей законопроект на обговорення до своїх чеських колег, проте останні вказали на неможливість зменшення обсягу функціональних механізмів федерації.

28 жовтня 1990 р., у річницю створення Чехословаччини, відбулася зустріч В. Гавела, М. Чалфи, П. Пітгарта та В. Мечіяра у Славкові. Також у ній взяли участь представники провідних політичних сил країни: В. Клаус (ГФ) та Ф. Гал (ГПН). Тим самим держано-правові проблеми ставали об'єктом обговорення не лише представників виконавчої гілки влади, але й лідерів основних політичних рухів. Чеська сторона заявила про прагнення зберегти єдність держави, трактуючи федерацію як перерозподілення компетенцій, причому головним критерієм визнавалась функціональність федерації. Це означало, що певне коло повноважень (зовнішня політика, оборона, фінанси) варто було б залишити у компетенції федеральних органів влади. Вона також виступала за підтримку моделі «закритої федерації», в якій вирішальні компетенції залишалися у руках федеральних органів влади. Переговори

продемонстрували неможливість досягнення угоди, оскільки обидві сторони базували свої позиції на різних стратегічних підходах [15, с. 135-136].

13 листопада 1990 р. у Грзанському палаці відбулася чергова зустріч представників республіканських та федерального уряду а також заступників голів парламентів [207, с. 171]. Незважаючи на досить серйозні дискусії, об'єднаній федерально-чеській стороні вдалося домогтися певних поступок з боку В. Мечіяра. Зокрема було остаточно вирішено питання з приводу збирання податків до федерального, чеського та словацького бюджетів без їх взаємного об'єднання. Дійшло також до консенсусу у питаннях стосовно того, що Чехословаччина мала б виступати єдиним суб'єктом міжнародного права: первинний словацький законопроект виходив з того, що республіки могли укладати міжнародні договори, нова ж редакція вказувала на можливість таких договорів тільки з федеральними частинами інших держав. Федеральний уряд погодився з новою редакцією так званого «закону про компетенції» 15 листопада, словацький уряд погодився з проектом 19 листопада. Найголовніший бій за законопроект мав би відбутися у стінах СНР наступного дня.

В. Мечіяра мав презентувати словацьким депутатам законопроект щодо компетенцій, який по суті, внаслідок кількох раундів постійного переговорного процесу явно відрізнявся від документу вимальованого палким виступом В. Мечіяра одразу після тренчанських перемовин. Новий законопроект відрізнявся від законопроекту №67 СНР [22], напрацьованого ще перед зустрічами середини листопада та був представлений у вигляді таблички-додатку до первинного законопроекту №67 [23]. Необхідно було протягнути новий законопроект через республіканський парламент, не впавши обличчям у бруд. Словацький прем'єр мав декілька козирів у рукаві, якими вирішив скористатися якраз на черговій сесії СНР. 20 листопада 1990 р., виступаючи перед парламентарями у Братиславі він зазначає: «Дії при підготовці Конституції оцінюються з різних позицій. Унітаристи говорять, що спочатку має бути прийнята Конституція федерації, щоб було зрозумілим, які повноваження

залишаються республікам. Ми заявляємо що федерація подібним чином не утворюється, спочатку необхідно прийняти республіканські Конституції, і вже вони визначать, скільки необхідно пережати федерації у тих сферах, які для неї становлять інтерес, і в яких вона буде правочинна приймати рішення» [37].

Загалом, перебіг переговорного процесу В. Мечіяр оцінив як надзвичайний успіх словацької політики. Ніби то словацький прем'єр рішуче відкинув проект унітарного устрою держави, коли дізнався про можливість розділення Словаччини на два райони: західний (з центром в м. Братиславі) та східний (у м. Кошице). Ним була висловлена позиція щодо майбутнього конфедеративного устрою держави, яка зустрілася з рішучим протестом чеської сторони. В. Мечіяр вказував на те, що одним з найпопулярніших тем перемовин було якраз питання самостійного існування республік. Насамкінець він оголосив про те, що однією з найголовніших проблем є відсутність єдиного законодавчого акту, який би закріплював волю етносів жити у складі федерації ,тобто узаконював існування «федерації знизу». «Для ліквідації цієї помилки ми заявили уряду Чеської республіки про нашу готовність заключити з ним Державний договір про створення єдиної держави», - робить висновок В. Мечіяр.

Питання щодо можливості такого документу вперше звучить з вуст саме В. Мечіяра, хоча у подальшому його активним поборником стане наступний словацький прем'єр Я. Чарногурський. На сесії СНР виступив представник Словацької національної партії А. Грнко, який наголосив на тому, що для створення дійсно функціонуючої федерації не обов'язково ухвалювати новий закон, достатньо повернутися до конституційних норм, прийнятих у 1968 р., які були ліквідовані прийняттям змін у 1970 р. Депутат вказував на те, що необхідно просто визнати Конституційний закон №125 як такий, що не є чинним. Під кінець обговорення СНР таки прийняла законопроект №67 з відповідними змінами.

Проблема знову з'явилася 29 листопада, коли вже схвалений у Братиславі законопроект мала б обговорювати ЧНР. Законопроект хоч і був прийнятий у

чеському парламенті, але зазнав певних змін. Чеські парламентарі були обурені тим, що по суті їм давали право лише прийняти словацький варіант, не даючи можливості вносити правки. Таким чином, до федерального парламенту було надіслано не один спільний законопроект, як то раніше передбачалося, а два проекти: чеський та словацький. Федеральні збори мали б вирішити, який з цих варіантів остаточно прийняти.

Подальша конфронтація між чеською та словацькою сторонами призвели до того, що 7 грудня 1990 р. словацький прем'єр В. Мечяр заявив чеському прем'єру П. Пітгарду, що у випадку, якщо Федеральні збори не приймуть словацький проект закону щодо розподілу компетенцій, то СНР оголосить про верховенство республіканських законів над законами федеральними, цим самим поставивши під серйозну загрозу саме існування Чехословаччини на міжнародній арені [135, с. 176]. Президент доволі гостро відреагував на цю позицію. 9 грудня 1990 р. у «Розмовах з Лан» він наголосив на безпідставності будь-яких ультиматумів законодавчій владі, що була демократично обрана та, виходячи з того, що вибори проводилися і на території Словаччини, мала право репрезентувати цю республіку [128, с. 332].

10 грудня 1990 р., в черговий раз виступаючи перед парламентарями, В. Гавел презентує свою платформу, на якій, по суті, він буде стояти до кінця свого президентства [134, с. 57-58]. Ним було запропоновано прийняти декілька важливих законопроектів, які мали б призупинити дезінтеграційні процеси. В першу чергу – це законопроект про Конституційний суд, що мав би вирішувати усі проблеми, непорозуміння та невідповідності і без того хилому конституційному законодавстві Чехословаччини. Інший проект стосувався референдуму, який мав би оголошуватися у випадку «невирішених розбіжностей між різними політичними силами». Змінився підхід В. Гавела щодо сфери повноважень чехословацького Президента: якщо раніше він наголошував на потребі зменшити повноваження глави держави, то тепер він констатував, що перед загрозою конституційної кризи має «голі руки». З тексту виступу стає зрозуміло, що передбачалася можливість керування державою на

основі президентських декретів до обрання нових Федеральних зборів у випадку дочасного розпуску цього законодавчого органу. Апелював Президент до традицій масариковської республіки та Конституції 1920 р., [128, с. 334] що ніяким чином не могло сподобатися словацьким парламентарям. Як наслідок, закони про Конституційний суд та референдум таки були прийняті, хоч і з суттєвим правками, а ось проект посилення повноважень Президента Гавел так і не надав парламенту.

11 грудня 1990 р. Федеральні збори розпочали обговорення законопроектів щодо розподілу компетенцій між федеральним центром та республіками [44]. Для обговорення було надано законопроект №315 (словацький варіант) [56], законопроект №316 (чеський варіант) [57] та законопроект №369 (документ напрацьований конституційними комітетами обох палат федерального парламенту) [58]. Голова ЧНР Дагмар Бурешова першою почала виступ та зазначила, що чеський варіант закону містить такі основні положення: федерації мала б бути доручена основний конституційний контроль за дотриманням прав меншин, відкидалося положення про призначення керуючих Чехословацьким державним банком відповідно до громадянства республік, а також відкидався механізм формування бюджету на чисто територіальному принципі, а мав би залишатися існуючий: усі надходження до бюджету є одним цілим, для потреб федерації виділяється 35%, Чеської республіки – 40%, Словацької республіки – 25%. Виступ голови СНР Франтішка Міколошко не був настільки емоційним, він зосередив свою увагу на важливості прийняття виваженого законопроекту. Компромісним рішенням виявився законопроект, що його обговорювали та прийняли у Конституційно-правовому комітеті Федеральних зборів, як Палати Народу, так і Палати Націй. До цього законопроекту було включено окремі зауваження інших комітетів парламенту.

На наступний день обговорення законопроекту продовжилося [45]. Перший заступник голови ФЗ З. Їчинський навіть зібрав засідання депутатських клубів з метою зондування можливості прийняття розмежування компетенцій.

Очевидно, федеральні політики все ще боялися можливості прийняття словаками верховенства братиславських законів над федеральними. Врешті 12 грудня Конституційний закон було прийнято: у Палаті Народу 117 голосів «за», у чеській частині Палати Націй – 58, у словацькій – 62. Закон вступав у дію з 1 січня 1991 р.

Схвалений під № 556 Конституційний закон від 12 грудня 1990 р. [97] був за своєю суттю компромісом між чеським та словацьким проектами, але в ньому виразно домінували словацькі вимоги, так як він сильно обмежував діяльність федеральних органів. Було ліквідовано право федерального уряду відмінити розпорядження урядів республіканських, що існувало з 1970 р., хоча й ніколи не застосовувалося на практиці. Було ліквідовано сферу так званої спільної компетенції федерацій та республік, практично усі ці компетенції перейшли у сферу повноважень республік, тим самим позбавивши функціонування федерації у таких сферах, як землеробство, транспорт, поліція. Засадних змін набула стаття 4 Конституційного закону «Про Чехословацьку федерацію», в якій мова йшла про господарство. Словацькій стороні власне вдалося реалізувати своє первинне уявлення з весни 1968 р. про чехословацьку економіку, як інтеграцію двох національних економік, які є самостійними, проте реалізуються в рамках єдиного ринку та єдиної валюти при вільному обігу робочої сили, товарів та капіталу. Важливою зміною було розділення маєтків державної власності, які перейшли у власність або федеральну, або республіканську. Законами республік можна було перевести свої державні маєтки у власність місцевих громад.

Державний банк Чехословаччини та валютна політика залишилася при цьому єдиною, проте сам банк ділився на дві установи: Державний банк для Чеської республіки та Державний банк для Словацької республіки. У Державному банку Чехословаччини вводилася посада двох віце-голів, які мали б представляти інтереси кожної з республік. На відміну від попереднього закону 1968 р., новий законодавчий акт випустив з пасажу про компетенції республік слово «виключна», чим власне давав підстави певним правникам

говорити про те, що може існувати власна діяльність республік у сфері зовнішньої політики, валюти та оборони. Зовнішня політика хоч і залишалася у сфері діяльності федеральних органів, проте це не завадило республікам укладати, безперечно керуючись принципами зовнішньої політики Чехословаччини, самостійні угоди з федеральними частинами інших держав у сфері торгівлі, економіки, культури, науки, освіти, охорони здоров'я та спорту. У сфері своєї законодавчої можливості могли республіки укладати власні міжнародні угоди, а для діяльності, відповідно до укладених угод, могли утворювати власні представництва а також приймати у себе представників інших держав. У повноваженнях федерації й надалі залишалось законодавство та діяльність у сфері забезпечення життєдіяльності федерації, контроль діяльності федеральних органів та охорона федеральної конституційності. Питання щодо нафтопроводу, на якому наполягала словацька сторона, вирішилася таким чином, що було утворено акціонерне товариство Transpetrol з центральним офісом у Братиславі, але зі сферою діяльності по всій республіці. Засновниками товариства були обидва республіканських міністерства з капітальним внеском Словаччина/Чехія як 6/4. Нафтопровід, таким чином, не став федеральним, чим знову підтверджується твердження про виконання словацьких вимог. Чутливе питання щодо бюджету було вирішено за рахунок прийняття окремого закону, що його було надано для розгляду федеральним урядом ще 20 жовтня і який був прийнятий у стінах Федеральних Зборів 13 грудня [117].

Карел Кюнгл, співробітник радіо «Вільна Європа», у своїй статті до журналу «Сучасність», яка мала назву «Спільна держава», робить аналіз конституційно-правової ситуації, яка склалася після прийняття Конституційного закону №556 [145]. Автором була висловлена думка, що існує певний набір ознак, який чітко дає встановити, чи є певне державне утворення єдиним, чи мова вже йде про можливе розділення на декілька державних утворень, у тому числі через шлях конфедерації. К.Кюнгл називає 4 основні ознаки: єдиний голова держави, єдина закордонна політика, єдина армія та

єдина валюта. Ним робиться висновок, що прийнятий закон про компетенції чітко визначав лише 2 із 4-ох ознак: голову держави (адже посада віцепрезидента не була встановлена) та армію. У питанні щодо закордонної політики дослідник вважає, що існує низка проблем, які у майбутньому можуть зруйнувати Чехословаччину. Зокрема закон не встановлював чітку межу діяльності республіканських органів у питаннях укладання міжнародних угод та договорів. Критику правника викликало й існування декількох банків для кожної з республік, хоча й валюта, чехословацька крона, залишалася єдиною. К. Кюнгл застеріга представників політичної арени обох республік, особливо чехів, від подальших поступок, які невідворотно призведуть до переходу межі умов єдності держави. Він зазначає, що «розділення Чехословаччини було би політичною та економічною катастрофою для обох її частин». Останнім елементом, який впливає на єдність Чехословаччини, автор статті вважає волю до її збереження, причому вона має бути в обох республіках. Аналізуючи політиків Словаччини, К. Кюнгл бачить небезпечні тенденції до сепаратизму в політичних програмах СНП та ХДР. Подальший хід подій підтвердив побоювання автора статті.

Прийняття закону про компетенції заспокоїло на певний час чехословацькі взаємини. Проте він так і не вирішив загально філософський підхід до питання перебудови федеративного устрою, адже так і не знімав з порядку денного важливість прийняття конституцій усіх рівнів. Якщо для чехів цей Конституційний закон був тимчасовим актом заради примирення зі словацькою стороною та таким-собі максимумом у питаннях повноважень, то політичні сили у Словаччині поступово почали вважати цей законодавчий акт першим кроком до подальшої суверенізації Словаччини, відчуваючи певну слабкість чеської сторони та можливість досягання своїх вимог шляхом тиску, інтриг та позаконституційних механізмів.

На хід подальшого обговорення форми територіального устрою значний вплив відіграв розпад основних політичних рухів – ГФ та ГПН, які у червні 1990 р. фактично прийшли до влади та отримали відносну більшість у

республіканському парламенті, а на початку 1991 р. фактично розділилися на низку політичних партій, іноді з протилежними поглядами на подальше суспільно-політичне життя в Чехословаччині.

Першим поступово розпався Громадянський форум. Ще в жовтні 1990 р. Християнсько-демократична партія Вацлава Бенди оголосила, що виходить зі складу руху. 13 жовтня 1990 р. на з'їзді ГФ у Празі Вацлав Клаус був обраний керівником політичної сили, що сприяло подальшому перетворенню революційної сили у політичну партію правого ухилу. В. Клаус пояснював такі зміни тим, що своє першопочаткове завдання ГФ уже виконав, а тому без звичайних політичних партій уявити сучасну демократію в ЧСФР вже неможливо. На наступному з'їзді, 12-13 січня 1991 р. у районі м. Прага Гостіваржі було схвалено рішення (125 зі 171 голосів), за яким рух офіційно перетворювався у політичну партію з індивідуальним членством, яке виключало перебування членів партії у іншій політичній силі. Представники Громадсько-політичного альянсу, не погоджуючись з цими положенням з'їзду, 31 січня 1991 р. оголошують про свій вихід зі складу сили. 23 лютого 1991 р. у Празі відбувся останній з'їзд ГФ, який юридично оформив розділ політичної сили на два політичні суб'єкти: громадянську політичну партію та громадянський політичний рух [17, с. 298].

Відразу постало питання щодо того, чи буде необхідно федеральному уряду подавати у відставку, у зв'язку зі зміною політичної коаліції у федеральному парламенті. Щоб цього не трапилось, на партійному зібранні було прийнято рішення про те, що у подальшому координаційним органом ГФ буде десятичленний координаційний комітет, куди мали б входити представники усіх новоутворених політичних сил та рухів, що відкололися від Громадянського форуму. Цим самим мав би забезпечитися механізм продовження законодавчої діяльності у Федеральних Зборах, а уряд М. Чалфи залишався б у своїх урядових кріслах. І хоча сам ГФ таким чином продовжував своє існування аж до парламентських виборів середини 1992р., по суті, вже на наступний день після з'їзду, а саме 24 лютого, він припинив своє існування.

Фактичним продовженням ГФ був Громадянський Рух (ГР) на чолі з федеральним міністром закордонних справ Їржі Дієнстбієром. Права ж частина колишнього ГФ трансформувалася протягом подальших двох місяців у Громадянську демократичну партію (ГДП). Установчий з'їзд ГДП формально відбувся 20-21 квітня 1991 р. у Оломоуці, і керівником політичної сили було обрано В.Клауса [196, с. 146-147]. Незважаючи на попередні домовленості та проекти, виникає складна ситуація: більшість федеральних та чеських міністрів, що кандидувався від ГФ, переважно тяжіли до ГР, а депутати у ФЗ та ЧНР навпаки – до ГДП. Ця новостворена партія почала активно діяти на політичній арені федерації, проте основним полем діяльності для неї все ж була територія Чеської Республіки. У боротьбі за голоси на майбутніх виборах ця партія орієнтувалася на вимоги, у першу чергу, чеського населення, чим йшла у супереч діям більшості міністрів чеської влади, які попри все намагалися відстояти інтереси Чехословаччини як федеративного утворення. До ГР більшу тяготили як чеський прем'єр П. Пітгард, що став заступником голови руху, так і голова ЧНР Д. Бурешова. Пітгардовий уряд, таким чином, поступово ставав урядом меншості. Підгарт та Бурешова намагалися продовжити відстоювати на зустрічах чехів та словаків важливість збереження федерації, проте ці позиції зазнавали відсічу з боку правих міністрів та більшості у ЧНР.

Процеси дезінтеграції зачепили і словацький аналог ГФ – рух Громадськість Проти Насилля. 3 березня 1991 р. на словацькому телебачення замість запланованого виступу В. Мечіяра відбувся виступ колишнього радника В. Гавела М. Княжка, із звинуваченнями на адресу керівництва ГПН, яке ніби то піддає цензурі виступ Мечіяра [187, с. 57]. Наступного дня керівництво руху рішуче заперечило такі звинувачення. 5-6 березня 1991 р. відбувається з'їзд руху, на якому частина членів політичної сили покинула засідання на знак непогодження з позицією ГПН. Ця частина 5 березня у районі Братислави Ружинов заклала нову політичну платформу на знак підтримки позиції В. Мечіяра. Це платформа дістала назву ГПН-За демократичну Словаччину (ГПН-ЗДС) [200, с. 101]. На подальший розділ двох політичних сил вплинув також

невдалий візит президента ЧСФР до Братислави, що відбувся 14 березня 1991 р. На противагу тому, що сам В. Мечіяр зазначав про вірність позиціям програми ГПН, протиріччя між ним та ліберальним керівництвом ГПН все більше посилювалися. Це призвело до наступної ситуації: 16 березня словацька рада ГПН зазначила про те, що урядовці В. Мечіяр та М. Княжко вже більше не є представниками цієї політичної сили, яка їх висувала на пости, що давало підстави зняти В. Мечіяра з прем'єрської посади. Ясна річ, що таку ситуацію В. Мечіяр не хотів допустити, а тому розпочав діяльність по формуванню нової коаліції у СНР, де була б більшість у прихильників його ГПН-ЗДС. Проте йому так і не вдалося утриматися за владу. 23 квітня 1991 р. президія СНР замінила Мечіяра [73] на посту словацького прем'єра його колишнім заступником, колишнім дисидентом та лідером ХДР Яном Чарногурським [74].

Як можна побачити, на відміну від Чехії, яка все ж намагалася залишити діючим існуючий уряд та хоч на певний період створити чітке правове поле угоди існування новоспечених політичних сил, в Словаччині революційна сила не просто розпалася, вона народила нову політичну силу, що була у жорстокому протистоянні з ГПН, відчувала певну образу за непоступливість Ф. Гала та його прибічників. Між нею та ГПН не було підписано жодної політичної домовленості про співпрацю. Уособленням цієї сили став В. Мечіяр, активний поборник словацької позиції на перемовинах щодо компетенцій, для багатьох символ самостійної словацької політики. У словацькому суспільстві поступово змальовується образ такого-собі ідейного борця за Словаччину у протистоянні з чехами. Не дивно, що відразу після його звільнення з посади 24 квітня у Братиславі відбулися політичні акції на його підтримку. Залишивши прем'єрське крісло, він очевидно мав плани щодо його повернення у майбутньому, не беручи до уваги на той момент інтереси федерації.

З початку 1991 р. розпочалася діяльність основних політичних гравців Чехословаччини по створенню конституцій. Незважаючи на те, що словацька сторона фактично отримала бажаний результат у вигляді конституційного закону про компетенції, вона прагнула усіляко розширити межі повноважень

республіканських органів влади. І якщо раніше активним репрезентантом словацьких вимог був В. Мечіяр, то після його відставки до дискусії підключився новий словацький прем'єр Я. Чарногурський. Ще 4 лютого 1991 р., за декілька місяців до отримання нової посади, його було запрошено на неформальну зустріч лідерів політичних партій у пивну «Вікарка», де він оголосив про свою позицію, яка полягала в тому, що основою майбутнього політичного життя в державі, фундаментом Основних Законів повинна була стати державна угода між обома республіками [207, с. 187]. Керівники як ГФ, так і ГПН рішуче заперечили проти цього проекту подальшого конституційного впорядкування. На зустрічі 17 лютого на Празькому граді ситуація повторилася. На наступному рандеву, яке відбулося у тій же пивній «Вікарка» через місяць 4 березня, Я. Чарногурський запропонував учасникам зустрічі ознайомитися із готовим власним проектом державної угоди. Одночасно голова СНР Ф. Міклошко продемонстрував присутнім опрацьований проект Конституції Словацької Республіки. У подальшому, коли Чарногурський вже займе прем'єрське крісло, вимога юридично укладеної державної угоди стала частиною офіційних вимог Словаччини на подальших зустрічах щодо конституційного ладу Чехословаччини. Чеські політики, зокрема В. Клаус та М. Чалфа, відкинули ідею «державної угоди», з поясненням, що у федерації її нікому укладати. Чарногурський натомість доводив, що федерація є утворенням, що складається з низки членських політичних утворень, а тому угода між ними не тільки можлива, але й необхідна. П.Пітгарт припустив, що після вивчення словацьких конституційно-правових моделей, мова дійсно йде про угоду між складовими держави. Водночас, чеська сторона боялася укладання угоди у зв'язку з тим, що таким чином могла б виникнути основа для подальшого переходу від федерації до конфедерації.

Як уже нами було зазначено, однією з вимог ХДР був самостійний вступ Словаччини до Європейського Союзу, де вона зможе отримати «власну зірочку» (алюзія на прапор ЄС). Чарногурський був власне прихильником самостійної Словаччини, хоча і не вважав цю вимогу на той момент

актуальною. Словацька республіка, на його думку, мала б отримати незалежність при вступі Чехословаччини до ЄС, що із самого початку діяльності федерального міністра закордонних справ ЧСФР І. Дієнстбієра було оголошено за основну зовнішньополітичну ціль.

Протягом 1991 р. у питаннях подальшого пошуку оптимальної моделі державного ладу Чехословаччини активізувався Президент В. Гавел. На вікарській зустрічі 4 березня 1991 р. ним було запропоновано робочий проект федеральної Конституції [298, с. 18]. Відповідно до цього проекту, федеральний Основний Закон мав би базуватися на Декларації про співіснування, яку мали б прийняти обидві Національні Ради. Мова велася про конституцію федеративної держави, створену на основі добровільного союзу двох республік, та з якої одна із республік могла вийти виключно через результат референдуму. Народне волевиявлення мігло відбутися на території тільки однієї республіки. З позиції розділення компетенцій проект базувався на тому, що всі ті речі, які Конституція не визначала, мали б належати до сфери компетенцій республік. Новими інституціями в конституційній системі ЧСФР повинні утворитися, незважаючи на наявність однопалатних Федеральних Зборів, Федеральна рада. Федеральна рада складалася із 30 осіб (по 15 із кожних республік), до неї депутати направлялися б президіями Національних Рад. Ця рада мала б право вето прийнятих Федеральними Зборами законів, проте якщо федеральний парламент переголосовував законопроект кваліфікованою конституційною більшістю, він вважався прийнятим.

Проект федеральної конституції В. Гавела не був запропонований як офіційний законопроект щодо зміни Основного Закону, проте останній чехословацький президент при поданні у майбутньому своїх ініціатив, базувався саме на цьому документі. Старт ініціатив у конституційному праві за планом В. Гавела розпочався з офіційного виступу Президента по державному телебаченню з приводу другої річниці початку «ніжної революції» – 17 листопада 1991 р [134, с. 118-121]. В ньому В. Гавел запропонував Федеральним Зборам:

- 1) проект Конституційного закону щодо способу прийняття Конституції ЧСФР;
- 2) проект Конституційного закону про референдум;
- 3) проект Конституційного закону про зміни у структурі Федеральних Зборів та створення Федеральної Ради, яким змінюється та доповнюється Конституційний закон №143/1968 «Про чехословацьку федерацію».

Перший з проектів Гавела виходив з того, що федеральна конституція вступає у силу після її ратифікації Національними Радами. Другий проект мав затвердити право Президента оголошувати референдум на підставі його указу та за погодженням із федеральним урядом, а також обов'язок президента оголосити референдум на підставі петиції, яка підписана 0,5 мільйонами виборців у Чеській республіці та 250 000 – у Словацькій республіці. Відповідно до діючого на той час закону, Президент міг оголошувати референдум тільки на основі пропозиції Федеральних зборів та після погодження з ЧНР та СНР. Третій президентський проект був спрямований в основному проти заблокування діяльності Федеральних зборів, так як встановлював ситуації, за яких Президент мав право розпустити парламент. Разом з тим, в період до створення нових Федеральних Зборів у Президента було, відповідно до цього законопроекту, право видавати законодавчі акти у вигляді президентських декретів. Частиною проекту була також нова структура законодавчої влади, яка мала б складатися з однопалатних 200 членних Федеральних Зборів та 30 членної Федеральної Ради (з місцем перебування у Братиславі). Остання, у свою чергу, складалася з делегатів, направлених Національними Радами. Щоправда, жоден із законопроектів В. Гавелу так і не вдалося провести через федеральний парламент.

19 червня 1991 р. у м. Кромержиж відбулася зустріч лідерів основних парламентських політичних партій разом з В. Гавелом. Основними наслідками зустрічі було те, що вдалося прийняти угоду, що єдиним можливим способом розділення Чехословаччини може бути виключно рішення референдуму, основою єдиної держави мала б стати державна угода (проект Я.

Чарногурського), а федеральна Конституція повинна бути ратифікована Національними Радами. Найголовніша проблема зустрічі полягала в тому, що політиками так і не було узгоджено правову форму цієї угоди, а тому центральною темою подальших дискусій щодо державно-правового ладу була саме форма державної угоди між Чеською та Словацькою республіками, яка мала б створити правову основу майбутнього державного співжиття [209, с. 100-101].

Чеська сторона після зустрічі у Кромержижі особистий проект угоди не створила. Словацький проект угоди, створений передовсім політиками ХДР, був публікований у щоденнику *Smena* 23 липня 1991 р. [207, с. 187] За словацьким проектом, на якому словаки завжди стояли при майбутніх зустрічах, мова йшла про угоду між двома республіками, а не їх представницькими органами. Для чеської сторони такий варіант був зовсім неприйнятний, вона аргументувала, що таку угоду республіки можуть підписати тільки у випадку, коли хоч на хвилю розділилися, а це б означало руйнацію держави.

З позиції конституційно-правової та міжнародно-правової стало предметом суперечки доволі важкої дискусії питання щодо того, чи можуть республіки у складі федерації укладати угоди відповідно до міжнародного права. Певний компромісний варіант бачення ситуації було запропоновано головою конституційної комісії ЧНР К. Планком. Він на прес-конференції заявив наступне: «Ніхто на словацькій стороні не має на увазі міжнародний договір, а лише договірну основу відносин між республіками». Тобто мова велася не про міжнародний договір а міжреспубліканський, який укладають республіки як суб'єкти «державного права». На такій основі почали працювати й експертні комісії.

Пошуком компромісу форми державної угоди між республіками займався також В. Гавел, який на зібранні верховних представників усіх трьох урядів та парламентів 3 листопада 1991 р. у Градечку на Трутнові запропонував аби угода між ЧНР та СНР була укладена іменем Чеської та Словацької республік

(тим знімалося б питання з приводу того, хто би мав укласти угоду: Національні Ради чи республіки). Президентом також було запропоновано графіки прийняття республіканських та федеральної Конституції. Угоду мали б укласти ще в листопаді 1991 р. Національні Ради з тим, щоб у подальшому передати їх до Федеральних Зборів як спільний законопроект щодо федерального Основного Закону. Взимку повинні були республіканські Національні Ради ухвалити республіканські конституції, навесні 1992 р. Федеральні Збори мали прийняти федеральну конституцію, яку у недалекому майбутньому Національні Ради ратифікували б. Після ратифікації федеральної Конституції, на думку В. Гавела, мали б усі чотири документи одночасно в один день набути чинність [209, с. 115].

Незважаючи на те, що обговорення у Градечку закінчилися без консенсусу, на наступній зустрічі делегацій Національних Рад у Частій-Паперниці 11 листопада 1991 р. досягнуто Основи проекту угоди щодо державного ладу. Відповідно до тих Основ правовою основою спільної держави мала б стати спільна Конституція, яка базувалася б перш за все на укладеній перед тим угоді, а набувати чинності тільки після її ратифікації Національними Радами. У випадку майбутніх змін угоди, її нову версію також мали б приймати Національні Ради. Ключові ж питання (Хто може бути суб'єктом угоди? Який вона має правовий характер?) так і не вдалося остаточно узгодити. На наступній зустрічі у Празі, що відбулася 10 січня 1992 р. щодо цього питання було знайдено компроміс у вигляді формулювання, що угоду будуть укладати республіки, що репрезентовані своїми Національними Радами [15, с. 225-227].

На переговорах у Братиславі 23 січня 1992 р. була створена комісія Національних Рад, метою якої було випрацювати параграфовану редакцію угоди. Експертна комісія ЧНР та СНР та урядів Чеської республіки, Словацької республіки та ЧСФР в ході переговорів у Міловцях (3-8 лютого 1992 р.) розробили Проект угоди про основи державно-правового упорядкування єдиної держави. Проект складався з преамбули, чотирьох розділів та 35 статей. У преамбулі зазначалося: «Ми, народ Чеської республіки, та ми, народ

Словацької республіки, репрезентовані своїми представниками у Чеській Національній Раді та Словацькій Національній Раді, виходячи з права націй на самовизначення та поважаючи їх право утворювати вільним чином спосіб національного та державного життя... висловлюючи волю жити у спільній державі... ми домовилися щодо цих засад державно-правового упорядкування єдиної держави». Цей пасаж був певним компромісом щодо основних проблемних моментів, з яким не вдалося домовитися при попередніх перемовинах. Відповідно до ст. 31 основним законом для єдиної держави мала б стати «... конституція, яку прийме законодавчий орган єдиної держави. Конституція єдиної держави мала базуватися на цій угоді. Конституція єдиної держави набуде чинності тільки після погодження із законодавчими органами Чеської та Словацької республік. Це погодження висловлюється спільною колегією у парламенті єдиної держави». Ст. 32 вказувала, що Національні Ради «...мають у конституціях Чеської та Словацької республік поважати основи, указані у цій угоді». Цікавим є те, що в тексті угоди взагалі не фігурував термін «федерація», який був замінений більш неоднозначним поняттям «єдина держава».

Проект так званої Міловської угоди обговорювала президія Словацької Національної Ради 12 лютого 1992 р., причому про голосуванні так її і не схвалила: по 10 голосів як «за», так і «проти» [26]. Негативно на наслідки голосування вплинув розкол у політичній силі Я. Чарногурського, яка на той момент мала «крило Клапача», лідер якого почав більше тяготити до моделі форкання самостійної Словаччини та утворив у подальшому власну політичну силу – Словацький християнсько-демократичний рух. Певний вплив на перебіг голосування мав і той факт, що невдовзі мали б відбутися парламентські вибори, а тому політики вже розпочали боротьбу за голоси виборців.

У зв'язку з тим, що проект угоди не був схвалений Президією СНР, сама Президія 5 березня 1992 р. подальші перемовини з боку словацької сторони визнала за безпредметні. Останнім епізодом у епопеї з прийняттям угоди стала ухвалена Постанова СНР №295 від 1 квітня 1992 р. [15, с. 245-251] щодо

виконання постанов СНР про державно-правове упорядкування, відповідно до якої СНР вважала усі перемовини з ЧНР з приводу державного упорядкування ЧСФР за такі, що закінчилися у цьому парламентському скликанні. Неприйняття угоди мало, відповідно до документу, причини з обох сторін. СНР також цією постановою зобов'язала майбутній словацький парламент після виборів продовжити пошук ідеальної моделі співжиття з Чеською республікою, у співпраці з ЧНР, додержуючись і надалі конституційного напрямку у пошуках діючої форми державного ладу держави.

Отже, дворічний період повноважень парламентів, що обиралися у 1990 р., можна характеризувати, як період початку тривалішого процесу комплексної трансформації суспільства, в рамках якого було необхідно вирішити до того невідомий комплекс проблем, і не виключно конституційно-правового характеру. Ці факти об'єктивно не сприяли тому, щоб робота над конституційними документами федерації та республік успішно завершилася в період червня 1990р.-червня 1992р. Негативну роль зіграла й суспільно-політична атмосфера, але також й нестача прагнення та недостатня концептуальна визначеність новостворених політичних еліт Чехословаччини. Водночас, для словацької сторони цей період дав можливість частково опрацювати первинні тексти майбутньої Конституції незалежної Словаччини.

Співпраця президента та Установчих Федеральних зборів, таким чином, не стала продуктивною. Парламент так і не зміг виконати свого основного завдання: прийняти нову дієву Конституцію. Мало того, через принцип «вето меншості», за яким словаки часто ветували законопроекти у Палаті націй, Федеральні збори не могли швидко, в умовах постійно наростаючої кризи, приймати необхідні закони. Президент же мав рахуватися з демократично обраним парламентом, а тому попередня тактика тиску, що була продуктивною лише на початку 1990 р., у подальшому вже не давала очікуваного результату.

Зміни всередині держави, які були розпочаті революційними подіями кінця 1989 р., не змогли остаточно створити нову систему федеративного устрою, більшість законопроектів не влаштувала усіх основних політичних

акторів чехословацької сцени. Розпочавшись з суперечки з приводу розділу компетенцій, переговори про федерацію перейшли на рівень дискусій про первинний юридичний фундамент самої спільної держави. Пошук цього «фундаменту», який отримав форму суперечок з приводу прийняття республіканських та федеральної конституцій та укладання міжнародної угоди між Чехією та Словаччиною, зайшов у глухий кут. Вже в березні 1992 р. сторони припинили подальший розгляд цього питання та зосередилися на інших проблемах, зокрема перезавантаженні чехословацького політикуму на чергових парламентських виборах червня 1992 р.

2.3 Прийняття люстраційного законодавства

Після закінчення активної фази «оксамитової революції» 1989 р. Чехословаччина стала на шлях розбудови справжнього демократичного суспільства. Для того, щоб справитися із цим завданням, необхідно було визначити та юридично зафіксувати ставлення до свого комуністичного минулого. Для цього політики країни мали, в першу чергу, прийняти відповідні законодавчі акти, в яких мова йшла би про ставлення нинішньої влади до минулого, а також провести процедуру люстрації, що власне було характерним процесом для більшості країн колишнього соціалістичного блоку.

Одноставність серед членів ще соціалістичного парламенту в ході обрання нового Президента В. Гавела 29 грудня 1989 р. є яскравим доказом того, що революційні події листопада-грудня 1989 р. відбувалися в умовах примирення Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) зі змінами всередині федерації. Громадянський Форум та Громадськість Проти Насилля (ГПН, словацький аналог Громадянського Форуму) на низці круглих столів із представниками комуністичної влади домовилися про мирний перехід влади до рук керівників протестуючих, про ліквідацію статті в Конституції щодо провідної ролі КПЧ в житті країни. Погодившись на такі умови, комуністичні керівники зуміли не лише зберегти КПЧ як політичну силу, але й залишитися однією з парламентських сил. Більшість важливих подій періоду «оксамитової революції», що відіграли у майбутньому встановленні дієвих державних структур важливу роль, відбувалися саме на таких зустрічах, а також у кулуарах [209, с. 32].

Такі факти дали підставу для В.Гавела у подальшому, порівнюючи чехословацьку революцію із серпневим путчем у 1991 р. в Радянському Союзі, говорити про те, що «У нас комуністична партія не підтримувала жодний путч, а просто відступила... Мені не здається, що ми маємо причини для заборони комуністичної партії» [129, с. 329]. Відповідно й ставлення очільника держави було до цієї політичної сили двояким: з одного боку, необхідно було

однозначно показати неприйнятним ті методи, які застосовувалися у соціалістичні часи «товаришами» з партії, з іншого боку – наявність на політичній арені комуністів була викликана об'єктивними процесами, які відбувалися у попередній революційний період, певним політичним компромісом, на який пішов ГФ. Така неоднозначність була тим фоном, на якому відбувалися подальші процеси щодо визначення ставлення до подій минулого.

У січні 1990 р. проблема визначення ставлення до комуністичних сил в Чехословаччині була нерозривно пов'язана із тематикою кооптації, яка була нрама розглянута у попередньому підрозділі. Тут лише зазначимо той важливий факт, що в ході її проведення комуністи були позбавлені абсолютної більшості у парламентах федерації та республік, проте ця сила все ще залишалася важливим гравцем на чехословацькій політичній арені.

Питання з приводу того, чи мали б комуністи залишитися в парламентських інституціях і надалі повинні були визначити громадяни на червневих парламентських та листопадових місцевих виборах. КПЧ відповідно до Закону «Про політичні партії» від 23 січня 1990 р. діяла як законна політична партія. Стаття 8 цього Закону визначала, що усі партії, які входили до складу Національного фронту, вважалися таким, що вже існують та не потребують повторної реєстрації [107]. Таким чином, комуністи від початку 1990 р. діяли на законних підставах на території Чехословаччини.

Від початку 1990 р. на процеси щодо визначення ставлення до минулого впливали не лише політики Чехословаччини першої ланки, але й суспільство та громадські організації, які найчастіше не погоджувалися із політикою історичного компромісу, а вимагали проводити політику історичної справедливості. Так, з початку січня 1990 р. гострою була позиція деяких політиків з оркесних органів ГФ. Ситуація була такою, що 19 січня 1990 р. з телевізійною промовою виступив чеський прем'єр П. Пітгарт, який закликав політиків на місцях не повторювати помилок Комітетів дій Національного фронту лютого 1948 р. та задав слухачам риторичне запитання: «Чи дійсно

кожен комуніст є аморальною особою, а кожен активіст ГФ – незаплямований ідеаліст?» [190, с. 51]. Яскравим прикладом різних підходів у празького керівництва ГФ та місцевих Форумів стали події у м. Брно, де протягом лютого-березня 1990 р. проходили суперечки між різним підходами до процесів чехословацької декомунізації. Місцевий ГФ, за підтримки його брненського керівника Я. Шабати, вирішив залишити на посаді мера м. Брно комуніста Й. Перніцу, з поясненням, що кращого кандидата не знайшлося. Проти цього виступила частина брненського суспільства та деяких інших Форумів, репрезентованих колишнім політичним в'язнем П. Цибулькою. Радикали Цибулька так і не змогли переконати більшість у ГФ м. Брно, а тому вирішили утворити власну організаційну структуру.

1 березня 1990 р. у Братиславі на засідання СНР Р. Шустера, її керівника та члена КПС не вдалося відправити у відставку на вимогу частини членів ГПН та замінити його на Я. Будаю [36]. Ці події стали початком конфлікту між Я. Будаєм та Р. Шустером, який уособлював боротьбу між старою та новою політичними елітами не лише в рамках республіки, але і у межах усїєї держави. За спогадами Р. Шустера, винуватцем його початку став рух ГПН [124, с. 232, 253], особливо його кошицьке відділення, яке організувало жорстоку акцію, направлену на компрометацію імені Шустера в очах громадськості, хоча самі представники руху, зокрема той же смий Я. Будаї, у період грудня 1989 р. відмовилися від урядових посад, тим самим не взяли на себе відповідальність за процес суспільно-політичних трансформацій. На думку В. Ондруша, відповідальність за початок цього конфлікту слід покласти на заступника МВС В. Цікальського, який ініціював збір документів у архівах СДБ, пов'язаних з іменем Я. Будаю та став одним із можливих ініціаторів громадської акції на підтримку Р. Шустера перед стінами словацького парламенту [124, с. 203-204].

1 березня 1990 р. ініціативний Громадянський Форум празького заводу ŠKD-Polovodiče закликав КПЧ передати до кінця місяця усю свою власність державі, та поставив вимогу Федеральним Зборам прийняти відповідну законодавчу базу. Заклик підтримала більшість усїх Форумів, а також навіть

Координаційний центр ГФ, який до цього намагався не робити ніяких закликів щодо тематики ставлення до КПЧ. Комуністи ж з цим не погодилися, вважали дані заяви порушенням Закону «Про політичні партії», який не передбачав жодних обмежень стосовно діяльності комуністів, а також не містив жодного слова стосовно майнових претензій [204, с. 57]. Заклики до конфіскації власності, яка була набута легальним шляхом, вважалось комуністичним керівництвом спробою ліквідації демократичної політичної партії. Що цікаво, в березні Форуми на території держави ще виходили з принципу політичного та історичного компромісу, а тому акцентувалися навколо майна комуністів, однак вже за місяць більшість Форумів пішли далі у своїх вимогах: почали лунає ідеї стосовно оголошення КПЧ поза законом.

Саме в дусі таких настроїв лунав лист прокурора Праги Томаша Сокола, який було оприлюднено 17 квітня 1990 р. У ньому Т. Сокол звертався до ЦК КПЧ з таким словами: «Починаючи від 1 травня 1990 р. уся політична діяльність Вашої партії буде розглядатися з позиції можливої наявності складу злочину, а саме підтримки та пропаганди фашизму та подібних рухів...» [190, с. 53]. Реакція на лист була очікувано гострою. Комуністи звинуватили празького прокурора у посиленні суспільної напруги та порушенні принципів національного порозуміння. Через два дні після оприлюднення листа комуністичні депутати почали погрожувати заблокуванням федерального парламенту, який якраз мав обговорювати важливі закони у сфері економіки. Конфлікт вирішився тим, що як Генеральний прокурор Чехословаччини, так і генеральний прокурор Чеської республіки дали обіцянку перед парламентом та суспільством, що подібні відозви не будуть повторюватися у майбутньому.

23 квітня 1990 р. Федеральні збори приймають перший закон, що стосувався визначення ставлення до минулого: Закон «Про судові реабілітації», який мав би продовжити перервані радянською окупацією 1968 р. реабілітації засуджених судовими процесами, що відбувалися на рубежі 1940-х – 1950-х рр. [113].

Чим ближче наближався час червневих виборів, тим потужнішим ставав антикомуністичний рух, один публічний захід змінювався іншим: 3 травня відбувся «День проти тоталітаризму», 12 травня Конфедерація політичних в'язнів, Клуб ангажованих безпартійних та Рухом за громадянську свободу організували маніфестацію «Правда про КПЧ». Через 5 днів, 17 травня 1990 р., політичні партії Національного фронту – Чехословацька соціал-демократична партія, Чехословацька народна партія, Чехословацька соціалістична партія та Демократична партія – проголосили відозву, в якій вимагали заборонити Комуністичну партію Чехословаччини. Громадянський Форум ŠKD-Polovodiče 19 травня 1990 р. організовує мітинг в районі Прага-Виставище під гаслами «Що далі з КПЧ?» за участі прокурора ЧР П. Рихецького. Такі заходи не могли не викликати радикалізацію суспільних поглядів, хоча соціологічні дослідження говорять про ті проблеми, якими, в першу чергу, переймалося населення. Відповідно до загальнодержавного дослідження, проведеного Інститутом вивчення суспільної думки у квітня 1990 р., з ідеєю заборони КПЧ погоджувалося більше ніж третина респондентів, майже 3/5 були проти, іншим було важко відповісти. Підтримка заборони КПЧ була значно меншою, ніж проблема повернення державі власності комуністів. Стосовно останнього питання, панував суспільний консенсус: більше ніж 4/5 опитаних підтримували такий крок, 1/10 була проти, іншим було важко відповісти [190, с. 51].

Відсутність чітких законодавчих рамок щодо проведення люстрації з одного боку та суспільний запит щодо необхідності її проведення призвели в чехословацькій історії до різноманітних люстраційних афер великого та малого масштабу. Одна з таких афер отримала назву «Захергейт» за ім'ям федерального міністра внутрішніх справ Ріхарда Захером. Останній на початку 1990 р., ставши очільником МВС, отримав контроль над архівними документами, що містили інформацію з приводу зв'язків чехословацьких громадян із колишньою Службою безпеки (СБ), яка припинила свою діяльність 1 лютого 1990 р. В цих архівах містилася інформація щодо таємних співробітників, в тому числі, й щодо тих осіб, які були на високих політичних

посадах вже після революції. Координаційний центр ГФ у своїх документах зазначав, що люстраційні процеси відбуваються у МВС доволі повільно, більшість співробітників були призначені на посади ще в часи початку «нормалізації» діяльність новоствореного Управління охорони конституції та демократії наражалося на протидію співробітників статистично-облікового відділу МВС. Останньою краплею стало те, що Р. Захер організував такий-собі «архів у архіві» - фонд Z (чеськ. – «zvláštní», особливий). Відповідно до інструкції міністра від 2 квітня 1990 р. усі особові картки СБ сучасних чехословацьких політиків, у тому числі, й усіх депутатів Федеральних Зборів, вилучалися із загального фонду та переміщувалися до указанного особливого фонду, доступ до якого був дуже обмежений та вимагав дозволу міністра щодо отримання з нього документів [320, с. 63-64]. Страх перед можливою люстрацією, з одного боку, та самовільні переміщення таких важливих документів викликали занепокоєння серед федеральних депутатів. 19 квітня у стінах Федеральних Зборів (ФЗ) відбулася суперечка між головою Комітету оборони та безпеки Палати народу ФЗ Ладіславем Лісем. Тільки підтримка президента вберегла Р.Захара від звільнення, що дає підстави стверджувати, що його діяльність координувалася В.Гавелом.

У дні перед парламентськими виборами люстраційні механізми ставали вигідним інструментом певних політичних маніпуляцій з метою впливу на майбутні результати волевиявлення. 21 травня 1990 р. федеральний уряд ухвалив люстрацію партійних членів як необов'язковий процес, який здійснювався за добровільною згодою окремих політичних сил. У цей час найвідомішими випадками люстрації політиків стали епізоди з Йозефом Бартончиком, що був лідером Чехословацької народної партії та Яном Будаєм – одним з очільників ГПН. Ім'я Й. Бартончика у дусі люстрації вперше прозвучало 14 травня на сторінках австрійського часопису «Profil», де у статті «Бомба в Празі» говорилося про те, що керівник «народовців» довгий час був співробітником СБ під агентурним псевдонімом «Лісок». І якщо на усіх прес-конференціях Й. Бартончик відкидав такі звинувачення, то на особистій

зустрічі з В. Гавелом 5 червня був змушений визнати таку співпрацю. Небажання Бартончика зняти свою кандидатуру призвело до того, що в переддень виборів перший заступник міністра МВС Ян Румл виступив із заявою, що слова австрійських журналістів підтверджуються архівними матеріалами [187, с.83-84]. 9 червня 1990 р. у Братиславі було названо тих політиків ГПН, які були пов'язані у минулому із спецслужбами. Однією з таких осіб була постать Я. Будая, одного з лідерів руху. Йому довелося відмовитися від депутатського крісла, хоча у майбутньому так і не було віднайдено його особової картки, що дає підстави стверджувати про факт політичного замовлення впливового словацького політика [204, с. 159-160].

Новий поштовх до актуалізації питання щодо визначення ставлення до подій минулого відбулося завдяки виступу Президента Гавела 21 серпня 1990 р. У своїй промові В. Гавел, описуючи сучасний стан економіки в країні, зазначив, що такі повільні темпи змін не в останню чергу пояснюються наявністю мафії з минулого. Таким чином, «наша революція не є закінченою». Рецепт подальших змін голова держави бачив у тому, щоб громадяни здійснили «...тиск на парламент, щоб він швидко приймав гарні закони, і тиск на уряд, щоб він не боявся сміливих рішень». Громадяни мали повернутися до тактики «оксамитової революції»: концентрований та мирний тиск: «Маємо знову діяти не насильно й толерантно, але беззаперечно та швидко...» [134, с.17]. Заклики до «другої революції» сприяли напруженню взаємовідносин між організаційним структурами ГФ: радою та колегією, що у подальшому ще більше прискорило розпад політичного руху. Радикальні антикомуністичні сили намагалися використати такі президентські заклики для посилення своїх позицій у суспільстві. Водночас на мітингах цих організацій все частіше лунали більш радикальні заклики та заяви. На пражькому мітингу 21 листопада 1990 р. активісти Клубу незаангажованих безпартійних ознайомили присутніх із процесами денацифікації, які відбувалися у британській окупаційній зоні після закінчення II Світової війни. І хоча прямого заклику до проведення аналогічних заходів у Чехословаччині не лунало, проте подальші дії цієї організації явно

давали зрозуміти, в якому напрямку йде хід думок. Голова Клубу Богдан Дворжак в квітні 1991 р. відстоював позицію щодо проведення комунізації за зразком денацифікації [204, с. 54].

Законодавче оформлення ставлення до комуністичного минулого відбулося в Чехословаччині протягом 1991 р. 10 січня 1991 р. Федеральні Збори Чехословаччини приймають Постанову №94, в якій зазначалося, що парламент: «... вважає неприпустимою ту ситуацію, що у вищих органах влади і надалі залишаються люди, які співпрацювали із СБ. Люстрація перед парламентськими виборами відбулася недостатньо, а в деяких політичних партіях не відбулася взагалі» [65]. Саме тому, комісії, яка займалася розслідуванням подій 17 листопада, доручалося зайнятися пошуком можливих спільників СБ як серед членів федерального парламенту, так і серед федеральних урядовців.

В середині 1991 р. у стінах парламенту проходили жорстокі дебати щодо того, в якому вигляді необхідно прийняти люстраційний закон. Дискусійним залишалося багато питань, у тому числі, щодо індивідуальної вини рядових комуністів, міри покарання за співробітництво з СБ, визначення того кола осіб, які повинні були проходити люстрацію. Врешті-решт, 3 жовтня 1991 р. було схвалено так званий «великий люстраційний закон», який мав регулювати прийняття на державну службу [119]. Працівників, які у минулому мали зв'язки з СБ, Народною міліцією, були членами комітетів КПЧ, починаючи від районного рівня, студентами Вищої школи КДБ СРСР, відповідно до цього закону, не могли займати посади держслужбовців. Голова Федеральних Зборів Александр Дубчек на знак незгоди з формулюваннями законодавчого акту не підписав його. Цікавим є також той факт, що люстрація не стосувалася депутатів ФЗ та республіканських рад.

Таким чином, ще одним важливим напрямком суспільно-політичних змін в Чехословаччині стало прийняття люстраційного законодавства, а також низки законодавчих актів, які юридично встановлювали ставлення тодішньої демократичної влади до комуністичного минулого.

2.4 Створення умов для розвитку ринкової економіки

Перш ніж розпочати структурні перетворення, керівництву Чехословаччини необхідно було визначитися із концепцією та стратегією економічних реформ. У первинних програмах чеського Громадянського форуму та словацької Громадськості проти насильства про приватизацію не велася мова. Також, із тактичних мотивів, там не використовувався термін «капіталізм». Творці програм справедливо боялися того, що у посткомуністичному суспільстві ці поняття будуть сприйматися негативно [206, с. 589]. Існувало декілька сценаріїв трансформації в економіці, що були запропоновані тодішньому федеральному уряду. Відповідно до нашого аналізу, ці сценарії можна було поділити на два основних напрямки.

Перший напрямок (що більше схилявся до кейнсіанства) був напрацьований у період березня-квітня 1990 р. Економічною радою Чеської Республіки під керівництвом Франтішка Власка та представлений у вигляді документу під назвою «Проект стратегії переходу до ринкової економіки». Цей проект передбачав відносно невеликий темп трансформації, стандартні методи приватизації та активну структурну політику в сфері економіки. Повільно мала б відбуватися лібералізація зовнішньої торгівлі. Проект передбачав реконструкцію державних підприємств та був проти «купонної приватизації». В цілому, задум виходив з поступового, еволюційного підходу до розвитку економіки. Найвідомішими представниками цього напрямку стали економісти Вальтер Комарек, Карел Коуба, Любомир Млчох, Здислав Шульц. Всі вони були пов'язані з реформаційним рухом часів «Празької весни». По суті, цей напрямок можна в цілому охарактеризувати, як ліву течію [219, с. 35].

Другий напрямок, який втілювався у документі під назвою «Стратегія економічної реформи», був по суті монетаристською економічною теорією, яка акцентувала увагу, в першу чергу, на саморегулюючій ролі ринку. На відміну від першої концепції, цей напрямок наполягав на швидкому та радикальному

здійсненні реформаторських кроків. Цей радикальний проект було створено Федеральним міністерством фінансів у квітні 1990 р. під керівництвом Вацлава Клауса [209, с. 45]. Для В. Клауса найважливішим аспектом в процесі перетворення економіки був час: трансформація мала б відбутися у дуже короткий період, протягом якого у чехословацькому суспільстві панувала б цілковита згода з приводу напрямку реформаційного курсу, а політики повинні отримали довіру серед населення. Він вважав, що чим швидше буде створений банківський, фінансовий сектори та ринок капіталів, тим швидше мав би бути у майбутньому відбуватиметься економічне зростання [167, с. 43-48]. Головна роль тут відводилася темпам проведення змін, проте для працездатної ринкової системи необхідно було вирішити й довгострокові завдання, які хоч і були доволі важкими, але вкрай необхідними для успішного досягнення цілей трансформації: прийняття нових правових норм, зміни судової системи, а також метаморфози неформальних інституцій [219, с. 9-14]. Напрямок В. Клауса був, по суті, радикальним підходом та базувався на так званому «Вашингтонському консенсусі» - зводі правил для новостворених ринкових економік, які мали б спільно здійснювати Міжнародний валютний фонд, Всесвітній банк та американське міністерство фінансів (усі ці структури знаходилися у Вашингтоні, звідкіля й пішла ця назва) [197, с. 12-19].

Федеральний прем'єр Маріан Чалфа уперше виклав основи реформи у економіці 6-7 вересня 1990 р. на Всесвітньому економічному форумі, що відбувався у Празі. Фінальний документ, що був прийнятий Федеральними Зборами 19 вересня 1990 р., був тією основою, на який будувався подальший хід реформ [206, с. 589]. Постановою №20 Федеральних Зборів [63] з деякими незначними уточненнями був прийнятий за основу проект федерального уряду від 30 серпня 1990 р. №87 «Сценарій економічної реформи» [55]. Ця програма була комбінацією обох напрямків. Але більшість ідей було взято з проекту Клауса. Поступово, в ході здійснення на практиці, перетворення все більше схилялися до радикальної моделі. Сценарій був дуже схожий на польську стратегію «шокової терапії», але на відміну від неї, також передбачав швидку

приватизацію, у тому числі, й її «купонний варіант». У той же час, угорський варіант реформ вважався більшістю спеціалістів як варіант повільний [219, с. 46].

1990 р. став для економічної реформи роком підготовчим. Протягом нього формулювалися та приймалися основні теоретичні рішення по втіленню у життя чехословацького переходу до ринкової економіки. Ще 22 березня 1990 р. Чехословаччина анулювала багатосторонні договори про обмінні курси із країнами Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), чим повністю зруйнувала сенс подальшого існування цієї організації. Сама ж ЧСФР у зовнішній торгівлі почала орієнтуватися на Захід і 7 травня 1990 р. підписала з Євросоюзом тимчасовий договір (який з 1 березня 1992 р. був замінений на довгостроковий договір) про торгівлю.

18 квітня 1990 р. Федеральні Збори прийняли закон про недоторканість приватної власності [111], який створив законодавчу базу для подальших нормативних актів про рівноправність та рівну охорону усіх форм власності, акціонерних товариств, приватних підприємств, а також підприємств з іноземним капіталом. У той же день зміни торкнулися й Основного закону: було прийнято Конституційний закон про внесення змін та доповнень у діючу Конституцію 1960 р. та Конституційний закон №143 про Чехословацьку федерацію, з приводу регулювання інституту приватної власності [91].

Наступного дня федеративний парламент прийняв Закон про державні підприємства, на основі якого до цих пір існуюча всенародна власність була перетворена на власність державну. Держпідприємства повинні були поступово стати акціонерними товариствами, а держава мала б право одноосібно продавати акції і таким чином здійснювати приватизацію підприємств [112].

Іншим питанням, яке потребувало швидкого правового регулювання, була проблема реституції націоналізованої державою власності у період після Другої світової війни. Реституція - це поновлення майнових прав власників, їх нащадків або правонаступників на землю, нерухомість та засоби виробництва, які раніше були націоналізовані, конфісковані чи у будь-який інший спосіб

відчужені проти їх волі у власність держави [165, с. 105]. 2 жовтня 1990 р. Федеральні Збори приймають реституційний закон [114]. Нерухомість, за виключенням сільськогосподарських земель, що належали фізичним особам та перейшли у власність держави внаслідок конфіскації після 25 лютого 1948 р., і за яку не було виплачено компенсації, поверталась первинним власникам, чи їх нащадкам, але тільки у тому випадку, якщо мова йшла про чехословацьких громадян.

Тільки протягом 1990-1991 рр. через суд було задоволено більше ніж 112 тис. реституційних заяв та вимог, внаслідок чого приблизно 130 тис. середніх та великих споруд та будівель було передано у користування їх попереднім власникам. Така соціальна справедливість коштувала державі, за самим скромним підрахунком, 127 млрд. крон. Проте, переслідуючи соціально-політичні цілі, реституція не дала очікуваного результату, тому що велика кількість заяв обумовила довготривалий процес з'ясування їх достовірності через суд [146, с. 184].

1990 р. став роком перших економічних змін, які болісно ударили по гаманцю населення Чехословаччини. В цьому році відбулося перше серйозне зростання цін на продукти харчування – до 24%, на паливо, і, як наслідок, - підняття цін на залізничні (на 100%) та автомобільні перевезення (на 30%). Мабуть, найтяжчою та найпроблемнішою зміною було нове регулювання обмінного курсу. Протягом року відбулися 3 девальвації чехословацької крони: 8 січня – на 16,6%, 15 жовтня – на 55,3% і 28 грудня – на 16%. Якщо на початку 1990 р. курс крони був 1 долар = 14,29 крон, то наприкінці того ж року: 1 долар = 28 крон, хоча на чорному ринку цей показник офіційно дорівнював 1 долар = 46 крон [119, с. 52].

1 січня 1991 р. були офіційно розпочаті економічні перетворення, у відповідності з планом проведення реформ. У центрі трансформаційного процесу постала цінова лібералізація, яка практично означала те, що держава відмовилася від втручання в процес формування цін. З 1 січня було лібералізовано 85% цін, зростання цін було характерним і для тих товарів, які

залишалися адміністративно фіксованими. Наприклад, ціна вугілля виросла на 240%, газу – на 100%, тепла – на 320% [119, с. 57].

У 1991 р. розпочався процес приватизації, якій структурно складався з двох частин – «малої приватизації» та «великої приватизації». «Мала приватизація» - це спосіб прямого продажу господарських об'єктів оптової та роздрібною торгівлі, закладів громадського харчування та сервісу, невеликих фабрик та заводів, будівельно-монтажних компаній через аукціони та конкурси. Закон про малу приватизацію було прийнято роком раніше – 25 жовтня 1990 р. [115]. Вартість господарських об'єктів визначалася залишковою вартістю в межах 1 млн. крон. Для реалізації програми «малої приватизації» на всій території країни було створено 85 регіональних приватизаційних комісій. У 1991 р. було проведено 30 тис. аукціонів, на яких було продано 21940 господарських одиниць. Загалом, за 2,5 роки реалізації цієї програми в приватну власність перейшло близько 85% об'єктів торгівлі та сфери послуг. Загальний прибуток держави при цьому складав 35 млрд. крон [146, с. 184].

26 лютого 1991 р. Федеральними Зборами було прийнято так званий «великий приватизаційний закон», який передбачав, що великі державні підприємства, які перетворені в акціонерні товариства, будуть частково приватизовані шляхом продажу їх акцій та частково за купонною методикою [118]. Цей підхід передбачав те, що перша хвиля приватизації, яка мала б проходити з травня по грудень 1992 р. і складатися з 5 раундів. Кожного раунду повнолітній чехословацький громадянин міг собі купити з 1035 крон купонну книжку (35 крон коштувала сама книжка + 1000 крон за спеціальні марки), яка складалася з 10 інвестиційних купонів. Ці купони можна було обміняти на акції приватизованих підприємств, або на акції спеціально створених для цих цілей інвестиційних фондів, яких у Чехословаччині було 434, у тому числі, створених іноземними юридичними особами під гарантії держави. За першу хвилю було приватизовано 1491 державних підприємств (1/5 вартості державної власності). За період масової приватизації 40% населення передало 56% своїх купонів десяти найбільшим інвестиційним приватизаційним фондам (ІПФ). Саме ці

фонди стали одним з найбільш проблемних моментів в чехословацькій версії проведення приватизації.

Першопочатково у планах авторів реформи не було ідеї створення посередників між тримачами акцій та самими акціонерними товариствами. У той же час, в ході проведення економічних перетворень, поступово стала переважати думка про те, що значно простіше керувати акціонерним товариством за допомогою ПФ, ніж через величезну кількість власників, які не можуть ефективно та раціонально здійснювати право власності. У зв'язку з тим, що законодавча база діяльності ПФ з'явилась доволі пізно (відповідний Закон №248 було прийнято тільки 29 квітня 1992 р. [121]), у період до прийняття законодавчої бази існувала нерегульована правом сфера та територія, придатна для активної діяльності цих фондів, які скуповували акції підприємств у населення. Найбільш сумновідомим став фонд «Harvard Capital & Consulting» під керівництвом Віктора Коженій. Коженій скупив у населення, використовуючи масштабну медіа-кампанію, величезну кількість акцій дрібних підприємств, отримав контрольний пакет акцій приблизно 50 чеських заводів, а потім трансформував фонд в холдинг і, по суті, прирік на занепад підприємства, розпродавши акції з прибутком для себе [234, с. 28-29].

Якщо говорити про проблеми проведення економічної реформи, то, однозначно, однією з найголовніших було те, що різні суб'єкти федерації по-різному відчували на собі негативні економічні наслідки реформ В. Клауса. Так, в ході економічних перетворень третина промисловості, чверть сільського господарства і п'ята частина ВВП Чехословаччини була втрачена. І якщо на початку реформ різниця між прибутком Чехії та Словаччини у промисловості не була надто серйозною, то у сільському господарстві вже з самого початку почали вимальовуватися негативні наслідки відміни дотацій для регіонів зі складними природними умовами, до яких, безумовно, можна було віднести Словаччину. Якщо у 1991 р. рівень прибутку у сільському господарстві Чеської Республіки упав на 13,6%, то у Словацькій Республіці цей показник досяг 26,3%.

В подальшому гостро постала проблема збройної промисловості у Словаччині [207, с. 270]. На її території було розташовано 60% збройної промисловості ЧСФР, що пояснюється прагненням соціалістичного керівництва розмістити на достатній відстані від кордонів НАТО військові заводи. 70% цієї чехословацької продукції у 1980-х рр. експортувалося до країн Організації Варшавського Договору (ОВД), залишок – до країн третього світу. У той час, як Чехія більше спеціалізувалася на виробництві легких тренувальних літаків, авіоніки та радарного устаткування (тобто продукції, яку можна було швидко конвертувати в цивільний сектор), то Словаччина зосередилася на виробництві важкої військової техніки. У м. Мартін, наприклад, було налагоджено виробництво танків. Виробництво зброї у Словаччині давала робочі місця для приблизно 80 тис. людей. Міністр закордонних справ ЧСФР Їржі Дінстбір ще в 1990 р., зі згоди Президента Вацлава Гавела, заявив, що Чехословаччина перестане бути світовим продавцем зброї. Випуск озброєння в цілому по країні повинен був зменшитися на 85-87%, в тому числі, в Словаччині більше, ніж на 90%. З часом чеський прем'єр В. Клаус дозволив виробництво зброї, але тільки на чеській території. Логічно, що такі кроки привели до значного зростання безробіття в республіці. Якщо в Чеській Республіці під кінець 1991 р. було 4,1% безробітного населення, то аналогічний показник у Словацькій Республіці склав 11,8% [207, с. 271].

Отже, економічні перетворення передбачали в усіх запропонованих сценаріях створення дієвої ринкової економіки. Різнилися лише темпи та обсяги проведення приватизаційних заходів всередині держави. Не особливо розбираючись в питаннях економіки, революційні лідери були змушені зробити ставку на прагматичного економіста В. Клауса. Цей підхід передбачав проведення «малої» приватизації та приватизації «великої» у формі купонної приватизації. Реформа В. Клауса, що мала запроваджуватися у пришвидшеному ритмі, виявилася прийнятною для чеської частини федерації, проте у словаків сприймалася як згубна. Різні величини безробіття в обох частинах федерації, а також закриття заводів оборонної промисловості у Словаччині надзвичайно

негативно позначилися не скільки на економічному розвитку, скільки на соціальних настроях словацького суспільства, яке стало легше сприймати популістську риторичку деяких партій, зокрема політичного руху В. Мечіяра. Це, в свою чергу, призвело до отримання популістами місць у федеральному та республіканському парламентах, їх активної участі у обговоренні подальших сценаріїв існування Чехословаччини.

РОЗДІЛ 3. МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

3.1 Чесько-словацькі відносини

Повоєнна Чехословаччина була багатоетнічною державою, яка окрім двох державотворчих етносів – чехів та словаків – складалася з представників польської, німецької, угорської, української національностей. І якщо в умовах будівництва соціалістичної федерації національне питання не ставилося керівниками держави у пріоритет, а само по собі мало б зникнути в ході побудови соціалістичного суспільства, то зі зміною політичного режиму в листопаді 1989 р. у Чехословаччині представники національних меншин почали активно включатися у політичне життя держави, вносити пропозиції щодо перебудови федерації на нових, демократичних засадах. Ці національні меншини були невід’ємною складовою не лише етнічного життя ЧСФР, але й причиною внутрішньополітичних суперечок, які зрештою стали однією з багатьох причин розпаду Чехословацької федерації.

Чинний на початку 1990 р. Конституційний закон № 143 у своїй першій статті зазначав, що Чехословаччина є федеративна держава двох рівноправних націй – чехів та словаків [81]. Інший законодавчий акт – Конституційний закон № 144 «Про становище національностей у Чехословацькій соціалістичній республіці», прийнятий одночасно із попереднім, визнавав національними меншинами в федерації представників польської, німецької, угорської, української (русинської) національностей [82]. Національності мали б бути представлені відповідно до своєї кількості у представницьких колегіях та інших виборних органах. Щоправда, у законі не конкретизувався механізм обрання делегатів та не визначалося, що реально мається на увазі під терміном «представницькі органи». Передбачалося, що у майбутньому будуть прийняті підзаконні нормативні акти, які повинні були уточнено викладені в Конституційному законі норми, проте у ЧССР до цього справа не дійшла.

В цілому етнічні взаємини в Чехословацькій федерації можна охарактеризувати наступним чином. Взаєминами першого формату були чехословацькі. Суперечки велися між республіканськими інституціями законодавчої та виконавчої влади, а також між інституціями республіканськими та федеральними. Словацькі політики, оперуючи етнічним питанням та неоднозначністю трактування поняття «суверенітету республік» у конституційних законах ЧСФР, намагалися поступово збільшувати компетенції республік у рамках федерації. Це також відбувалося за рахунок використання націоналістичних рухів, чинника від'єднання Словаччини у суперечках з чеською та федеральною стороною. Федеральна влада, зазвичай, подавалася громадськості багатьма словацькими політичними партіями, в першу чергу націоналістичного спрямування, як сила прочеська, відповідно й чеська республіканська влада не сприймалася ними як самостійний гравець.

Відносинами другого формату були стосунки між двома державними націями та національними меншинами, у першу чергу з тими, які склали більшість безпосередньо у республіках. Зі зміною режиму після «оксамитової революції» відбувається процес «національного ренесансу», коли національні меншини активно самоорганізуються, створюють як громадські рухи, так і політичні партії, починаючи відстоювати власні погляди щодо перетворення федеративного устрою на демократичних основах. Якщо польська, німецька та русинська меншини не змогли організувати самостійні потужні громадські організації, які у перспективі могли б перетворитися на партії, то угорське та моравське питання виявилися більш серйозними для державних націй.

Чехи та словаки мали низку об'єктивних причин, що визначали різнобічність поглядів на суспільно-політичну ситуацію 1990-1992 рр. Незважаючи на близькість двох народів в мовно-культурному плані, вони мали різні сторичні долі та різні центри тяжіння. Чеські землі ближче тяготили до Німеччини та Австрії, словацькі – до Угорщини. Навіть перебуваючи у складі Австро-Угорщини, вони були частинами Цислейтанії та Транслейтанії відповідно. Проблемними історичними передумовами чехо-словацьких

відносин були різні погляди на Пітсбургську декларацію 1918 р. та існування незалежної Словацької держави в роки Другої світової війни. Комуністичний етап історії Чехословаччини запам'ятався словакам побудовою важкої промисловості в республіці, зокрема підприємствами оборонної галузі, що в цілому мало важливе позитивне значення для переважно аграрних словацьких земель [218, с. 98]. Окрім різної історичної пам'яті двох народів, чехи та словаки різнилися й в релігійному плані. Так, станом на 1991 р., близько 39,2% населення ЧР вважали себе римо-католиками, тоді як у Словаччині таке населення складало 60,3%. Водночас атеїстами себе вважало 9,7% словаків і 39,7% чехів [318, с. 162].

Після початку демократичних перетворень в Чехословаччині після грудня 1989 р., стан чехо-словацьких взаємин можна було спостерігати за перебігом певних подій у внутрішньому житті держави. У зв'язку із тісним переплетінням політичних, економічних та міжетнічних перетворень, ці події ставали певними маркерами, за якими можна було визначити, наскільки проблемним є ставлення чехів до словаків і навпаки.

23 січня 1990 р. В. Гавел завітав до парламенту з проектом законопроектів, які мали б бути прийняті ще до схвалення нової Конституції, та які, на його думку, повинні були узаконити основні здобутки революційного листопада 1989 р. Він запропонував законопроекти щодо: зміни назви Чехословацької соціалістичної республіки, Чеської соціалістичної республіки та Словацької соціалістичної республіки; державних символів Чеської Республіки, Словацької Республіки та Чехословацької республіки; зміни назви Університету Яна Євангелісти Пуркіне в Брно та Університет Масарика м. Брно; зміни назви «Чехословацької народної армії» на «Чехословацьку армію» [210, с. 43].

Президент пропонував вилучити слово «соціалістична» з назв як федерального утворення, так і республік, назва держави повинна бути, на думку В. Гавела, «Чехословацька республіка». «Соціалізм», за Гавелом, символізував вже виключно тоталітарну суть колишнього режиму, а зовсім не прагнення до

емансипації робітництва [33]. Полистопадова демократія мала б забезпечити ці прагнення значно комплексніше. Президент вважав поточну політичну ситуацію за «постреволюційну», а тому придатну для схвалення Конституційних законів без обговорення в парламентських комітетах. Про обговорення у ЧНР та СНР навіть не йшлося. Іншим моментом було те, що прийняття нового гербу федерації за логікою не могло відбутися раніше, ніж республіки приймуть власні республіканські герби. Бажання В. Гавела проштовхнути законопроекти всупереч регламенту викликали справедливе незадоволення серед парламентарів. Незважаючи на бажання Президента прийняти усі його законопроекти на засіданні 22 січня, вони були відкладені А. Дубчеком, як головою Федеральних Зборів, на наступне засідання для того, щоб пройти усі парламентські процесуальні процедури.

В ході обговорення проекту назви держави намітилася негативна тенденція до протистояння між Гавелом та чехословацьким парламентом. Ясним доказом того є промова Президента на Старомеській площі 25 лютого на річниці комуністичного перевороту. Федеральні Збори, на його думку, «до цього дня не домовились випустити з назви країни випустити одне слівце, яке там ніхто не хоче мати» [131, с. 69]. Цей виступ став поштовхом до того, що у подальшому парламентарі ніяк не могли закінчити обговорення проекту щодо назви в усіх комітетах, усіляко гальмували цей процес. В решті-решт, проект взагалі було виключено з порядку денного, бо передбачалося, що урядом чи посланцями буде поданий новий законопроект, який, в першу чергу, пройде обговорення у Національних Радах.

Щодо проекту по зміні назви держави, розпочалися широкі дискусії – як за участю громадськості, так і за участю основних політичних сил Чехословаччини. На думку Я. Рихліка, якщо для чеської частини ці дискусії були скоріше формальними, то словацька ж сторона сприймала ситуацію з точністю до навпаки. Назва «Чехословацька республіка» нагадувала аналогічну за написанням назву міжвоєнної масарикровської Чехословаччини, що викликало супротив у словацькій частині федерації, яка закидала чехам

звинувачення у відродженні «чехословакізму» [207, с. 38]. Словацький уряд своїм рішенням від 14 лютого 1990 р. запропонував до схвалення два варіанти назви держави: «Республіка Чехо-Словаччина» та «Федерація Чехо-Словаччина». У подальшому саме наявність дефісу та написання з великої літери республік федерації стали основними вимогами словацької сторони. 1 березня 1990 р. СНР своєю постановою № 168 запропонував федеральному парламенту прийняти варіант назви «Федерація Чехо-Словаччина» [67]. Словацький варіант асоціювався у чеського населення з періодом Другої республіки (1938-1939 рр.) та трагічним розвитком держави після підписання Мюнхенської угоди.

В.Гавел у своїх щотижневих виступах на радіо «Розмови з Лан», зокрема 11 березня 1990 р., розкритикував цей проект, підмітивши, що хоч він і не спеціаліст у сфері лінгвістики, але по-перше, він не розуміє походження географічного терміну Чехія (Česko) для назви територій колишньої Корони Чеської (що це, мовляв, скоріше штучно сформований термін), по-друге написання слова «федерація» передбачає використання означення у родовому відмінку, а не в називному, а по-третє – загальноприйнятою практикою написань назв країн є констатація форми державного правління, а не форми державного устрою [128, с. 23-24]. Тому 16 березня 1990 р. ним було внесено на розгляд ще одну назву «Республіка чехо-словацька». Проте і цей варіант не задовольнив словацьку сторону, так як передбачав написання назв республік з малої літери, що на думку словацьких політиків, могло б принизити становище республік в федерації [51].

Також словацькими політиками та науковцями було розкритиковано Гавелів герб Чехословаччини, який передбачав зображення окрім символів Чехії та Словаччини (двохвостого лева та подвійного хреста на потрійній горі) також і моравської орлиці, що, на думку словацького суспільства, принижує значення Словацької республіки до рівня історичної провінції, якою була Моравія.

26-а сесія Федеральних Зборів розпочалася 27 березня 1990 р., проте до обговорення назви країни дійшло тільки 29 березня [42]. Ще 28 березня 1990 р. депутат Мартін Палоуш надав магнітофонний запис послання В.Гавела до депутатів, який він записав у лікарні, перебуваючи там після операції. Президент наполягав на прийнятті двох варіантів назви, у першу чергу «Республіка чехо-словацька» [128, с. 47]. Окрім президентського проекту також було запропоновано законопроект №348 з варіантом «Чехословацька федеративна республіка» [53], який також підтримувався В. Гавелом. Третій варіант було створено групою парламентарів з ГФ, ГНП, Чехословацької народної партії, Партії свободи, Демократичної партії та словаками-комуністами (законопроект №334). Ними було запропоновано назву «Федерація Чеської та Словацької республіки» [52]. Цей варіант мав всі шанси бути прийнятим, адже в цілому забезпечував вимоги словацької сторони. Проте В. Гавел наполягав на тому, щоб у назві обов'язково було слово «республіка», а тому за день до голосування настояв на тому, щоб проект зупинився на стадії обговорення у комітетах. Очевидним є те, що авторитет Президента був доволі високим, а революційне право все ще давало взнаки.

На ранок 29 березня біля будівлі Федеральних Зборів недалеко від Національного Музею були проведені мітинги. Вимоги, як свідчать транспаранти, були доволі різними – від «Ми проти: - ?!» до «Федерація Котиків» [210, с. 51]. Коли розпочалося засідання Федеральних Зборів, слово по чергово отримували депутати, які в цілому мали різні погляди щодо того, який варіант прийняти. Показовим є виступ депутата Мілоша Земана, який зазначив: «Існує країна, яка має назву Велика лівійська арабська народна демократична джамахерія. Підозрюю, що не існує показової позитивної кореляції між довжиною назви країни та задоволення її населення. Існує держава, яка називається Канада. Це – первинно індіанська назва, і хоча індіанців у Канаді живе мало, не з'явився варіант Англо-французький північноамериканський домініон. Що я цим хочу сказати? Кажу, що не існує виразного позитивного зв'язку між назвою держави та її рівнем, скоріше

навпаки – як ми це можемо побачити в назвах деяких країн – пихаті назви можуть скоріше приховувати несвободу». Депутат від ГФ, рок-виконавець Міхаель Коцаб заявив, що хоч і підтримує варіант «Чехословацька федеративна республіка», проте готовий голосувати навіть за дуже альтернативну назву держави – «Славія». Деякі народні обранці з Моравії відкидали прийняття президентського проекту («Республіка чехо-словацька»), бо в ній фігурувало слово «чехо-» і нічого не нагадувало про Моравію [42].

Голосування розпочалося спочатку за законопроект №305 (з дефісом), який схвалила тільки словацька частина Палати Націй. Чеська частина та Палата Народу проект не схвалила. Потім приступили до розгляду назви «Чехословацька федеративна республіка», яку було запропоновано словацькими депутатами з Партії свободи та Демократичної партії. Результат голосування виявився аналогічним до попереднього. Останнім розглядався законопроект №348. І якщо у Палаті Народу та чеській частині палати Націй цей проект успішно було прийнято, то в словацькій частині для ухвалення не вистачило 4 голоси («за» - 41, «проти» - 11, «утримався» - 13) [42]. Після цього невдалого голосування розпочався погоджувальний процес. У своїх споминах В Гавел згадує, що після неприйняття Федеральними Зборами його варіанту назви держави, він направив А. Дубчеку листа про свою відставку, а також погрожував, що обов'язково піде з поста Президента, якщо до кінця дня не буде прийнято офіційну назву [132, с. 91].

Після кількогодинної перерви погоджувальна комісія оголосила про своє рішення порадити словакам в Палаті Націй голосувати «за». Розпочалося переголосування в Палаті Націй. В словацькій частині Палати Націй «за» висловилося 59 депутатів, в чеській - 45 (мінімально необхідно). Палата народу не переголосовувала, так як раніше вже прийняла цей проект, як було зазначено заступником голови З. Їчинським. Насправді, це не відповідало дійсності: погоджувальна комісія змінила первинний законопроект №348, який до цього мав однакові назви федерації як у чеській мові, так і в словацькій. Проблема була в тому, що в словацькій мові було інше закінчення у слові «федеративна»,

що означало прийняття виключно чеського варіанту назви держави (чеська мова – *federativí*, словацька – *fedratívna*). Тому в оновленому проекті словакам давали можливість офіційно використовувати свій варіант назви держави, що містив дефіс: «Чехо-словацька федеративна республіка». На заперечення депутата В. Бенди, що новий проект відрізняється від того, який було прийнято в Палаті Народу, бо містить нові частини, М. Земан відповів, що це тільки особливості перекладу з чеської на словацьку, а первинний закон потребував офіційного перекладу чеської назви словацькою мовою, який й був зроблений погоджувальною комісією. Такі хитрі політичні перекручування хоч і допомогли нарешті прийняти Закон про назву республіки №81 [90], проте стали у подальшому підставою для його перегляду.

Вже на наступний день, 30 березня, як словацький уряд, так і СНР висловили занепокоєння з приводу прийняття Закону №81 та неповаги до рішення СНР щодо прийняття назви Федерація Чехо-Словаччина (хоча напередодні СНР перед початком обговорення у Федеральних Зборах підтримала як Гавелів варіант «Республіка чехо-словацька», так і проект «Чехословацька федеративна республіка»). Цими інституціями було запропонована зустріч президій трьох парламентів та урядів для розгляду даного питання. Аналогічну позицію зайняли словацькі культурно-просвітницькі організації: «Товариство Штура» та «Матиця словацька». Посилилася критика з боку словацького суспільства на адресу федеральних депутатів руху ГПН, що частиною населення почали вважатися зрадниками національних словацьких інтересів. В неспокійній атмосфері почалося зростання популярності Словацької національної партії – крайньої правої, націоналістської сили, яка від самого свого початку існування виступала за повну самостійність Словаччини. Відбувалися процеси радикалізації й серед чеського населення, яке не розуміло вимог словаків щодо дефісу, як обов'язкового елемента назви. 2 квітня 1990 р. ГФ та ГПН були змушені оголосити спільну відозву до громадян, в якій ці дві революційні сили просили

зберігати спокій та обіцяли, що найближчим часом назва буде заново обговорена у ФЗ [209, с. 69].

В такій напруженій ситуації В. Гавел вирішує зібрати в своїй замській резиденції Ланах основних політичних гравців для остаточного вирішення філологічного питання. 6 квітня до замку в Ланах вирушили голова ФЗ А. Дубчек, федеральний прем'єр М. Чалфа, віце-прем'єр Я. Чарногурський, голова ЧНР Я. Шафарик, голова СНР Р. Шустер, чеський прем'єр П. Пітгарт, словацький прем'єр М. Чіч, віце-голова ЧНР Я. Мосерова, перший віце-голова СНР Я. Будаї, перший віце-прем'єр ЧР Ф. Влашек, заступники голови ФЗ Й. Станк та Й. Бартончик, міністр юстиції СР Л. Коштя, порадник Президента Й. Кржижан, депутати ФЗ Й. Лангош, П. Кучера та К. Стоме, директор Інституту чеської мови Ф. Данеш та керівник секретаріату ФЗ О. Ярош. В ході довготривалих перемовин обговорювалися різноманітні комбінації слів «республіка», «федерація», «чехословацька», «Чехо-Словаччина». Нарешті політичні функціонери зійшлися на назві «Чеська та Словацька Федеративна Республіка» (ЧСФР). На запитання, що було адресовано Ф. Дашену, чи можлива така назва відповідно до правил чеської мови, ним була дана доволі зрозуміла відповідь, що «можливим є все те, що має бути» [207, с. 139].

Федеральним Зборам було швидко подано депутатський законопроект нового Конституційного Закону №371 [54], в параграфах якого були зафіксовані основні положення ланської зустрічі. Проект був швидко обговорений усіма трьома урядами та президіями усіх трьох рад та рекомендований до схвалення. Ключовою та важливою було позитивне ставлення Словацької Національної Ради. 12 квітня 1990 р. 18 комітетів обох палат федерального парламенту зійшлися для обговорення законопроекту, з них погодилися його прийняти – 12. 20 квітня 1990 р. Федеральні Збори прийняли Конституційний Закон № 101, який встановив офіційну назву держави «Чеська та Словацька Федеративна Республіка» [92]. Неофіційна назва «Чехословаччина» мали б писатися у чеській мові як одне слово, а в словацькій через дефіс («Чехо-Словаччина»).

Щоправда і в ході цього обговорення та прийняття не обійшлося без казусів. Із залу лунали заяви, що назва є дуже невдалою та поєднує окремо Чеську та окремо Словацьку федеративну республіки. У чеській частині Палати Націй мало того, що внаслідок технічних проблем комп'ютер не міг підрахувати кількість присутніх парламентарів-чехів в залі і голова парламенту А. Дубчек називав то 58, то 61 присутніх депутатів, а сам закон ця частина голосувала двічі, проект було прийнято 44 депутатами [43]. Це стало можливим внаслідок того, що один народний обранець від округу Карвіна не був кооптований до парламенту. Такі парламентські неточності давали підстави говорити про порушення процедури прийняття закону, а відтак – про нелегітимність нової назви, щоправда в ейфорії довгоочікуваного фіналу епопеї з дефісом, яка увійшла в історію як «дефісна війна», для багатьох ці правові казуси не були суттєвими. Того ж дня було прийнято Конституційний Закон №102 «Про державні символи», яким встановлювався новий герб, новий президентський штандарт та нова державна печатка. Прапор та гімн залишалися діючими з попереднього періоду [93].

В січні 1990 р. чеський республіканський міністр фінансів закликав обмежити чеські субвенції в економіку СР. При обговоренні на зустрічі в Лнаржі в квітні 1990 р. питання щодо розподілу федерального бюджету вперше було заявлено про наявність «грошопротода», яким чехи підтримують життєздатність Словаччини. Із посиленням вимог автономії та незалежності серед словаків, чехи поступово починають використовувати заклик «достить платити за словаків» [275, с.659].

Тема чесько-словацьких взаємин поступово почала проникати на сторінки республіканських та ЗМІ, поєднуючись з іншими суспільно-політичними перетвореннями постреволюційного періоду, зокрема з питанням економічних перетворень. 2 та 9 березня 1990 р. у словацькому «Літературному тижневику» виходить стаття за авторством А. Грушки, М. Плахтинського, І. Тірпака, І. Лалуги та Г. Кочутухи «Проект концепції чехо-словацької федерації в умовах ринкового механізму». Автори формулювали своє бачення майбутньої

економічної реформи виходячи з позиції, що увесь світ працює за принципами ринкової економіки і кожна з цих країн має свої особливості побудови ринку. Реформа, яку будуть проводити чеські економісти, таким чином, не буде враховувати словацькі місцеві особливості. Проблема повинна була вирішитися шляхом прийняття нової моделі конституційних взаємин, як на рівні федерації, так і на республіканському рівнях. Управління економікою повинне було перейти до компетенцій республіканських урядів, які мали звітувати національним радам. Ситемних пероетворень повинні були зазнати усі основні федеральні органи влади. Зокрема, було відзначено, що одна з палат ФЗ повинна була складатися із республіканських парламентарів, окрім посади президента повинна була бути також створена посада віце-президента. При цьому, мав зберігатися принцип паритетету між чехами та словаками: якщо посаду президента займав чех, його віце-президентом ставав словак [214, с. 234-242]. Такі зміни мали пришвидшити процес економічних змін, хоча сам характер статті по суті пов'язував економічні питання з чехо-словацькими національними взаєминами. Цей проект так і залишився історіографічною пам'яткою, варіант «третього шляху» відкидалося чеськими економістами, зокрема В. Клаусом як такий, що заважає швидким перетворенням в Чехословаччині. Такий безапеляційний підхід давав ґрунт для звинувачень чехів у небажанні прислухатися до словацьких колег в процесі суспільно-політичних трансформацій.

Вагомою для подальшої ескалації чехо-словацьких взаємин була дискусія на сторінках «Літературної газети», що її розпочав дисидент Л. Вацулік. У своїй статті «Наше словацьке питання» [152] він торкнувся дуже болючого базису чехо-словацьких взаємин – історії ХХ ст. і зокрема існування незалежної Словаччини у роки Другої світової війни. Автор закидав словакам співробітництво з нацизмом, яке перекреслювало, на думку автора, будь-який позитив від незалежності. Далі письменник говорить про постійні поступки чеської сторони, яку до цього спонукали словацькі політичні еліти, зокрема в часи «нормалізації». Розповідь зводиться до того, що словаки звинувачуються у

зверхньому ставленні до усіх етносів, що проживали біля них. Причиною цього є історична закомплексованість словаків. Л. Вацулік підводить читачів до дещо радикального на середину 1990 р. висновку, що чехи отримають значно більше вигоди від того, що дадуть словакам самостійність «відразу, а не по шматочках». Так, зникне проблема угорської та русинської меншин, з Радянським Союзом зникне безпосередній кордон, не буде плутанини з кількома урядами. «Якщо наступне двадцятиліття разом зі словаками присвятимо співпраці та контактам з Австрією, можливо наблизимо час функціональної федерації чи унії, розумні члени якої не будуть ускладнювати її роботу своїми депресіями, комплексами та звинуваченнями. А наші взаємини зі Словаччиною? Питання економічні та інші можливо вирішити за допомогою угод, як наприклад між Данією та Швецією».

Ця стаття викликала бурхливу дискусію у подальших випусках «Літературної газети» [148; 151]. Справа була навіть не в тому, що піднімалися болючі та складні питання спільного життя обох етносів, а у тому, що відверто чеську націоналістичну позицію висловила не пересічна людина, а герой Празької весни, автор «Двох тисяч слів», відомий чеський літератор та громадський діяч. Антитези словаків у цій дискусії теж базувалися на заявах про утиски та проблеми, що йдуть від протилежної сторони. Редактори газети в випуску від 31 травня помістили кілька листів громадян, яких зацікавила стаття Л. Вацуліка. Безперечно, їх підбір мав би характеризувати широкий спектр думок суспільства: від несприйняття до підтримки, проте самі редактори на початку зазначають, що найбільше листів надійшло зі Словаччини, і що вони цілковито не підтримають позицію автора. Читач Ш. Вашечкова, зокрема запитує літератора, чи розуміє він, що посилює вплив націоналістів на словацьких землях, зокрема СНП [149].

«Дискусія Вацуліка» перевела гострі та болючі питання спільного співжиття чехів та словаків від рівня побутових розмов на рівень ЗМІ. Вона вперше з часів «оксамитової революції» підняла цей складний пласт етнічних взаємин і отримала резонанс у суспільстві. Основна думка самого автора: якщо

словаки хочуть більше незалежності, необхідно їм дати можливість створити власну державу. Як говорить сам Л. Вацулік, одним з фактів, які наштовхнули його на написання статті, стали події «дефісної війни», тому можна встановити прямий зв'язок між цими двома епізодами 1990 р.

Відносини між чехами та словаками досліджувалися соціологами обох республік. Так, у жовтні 1990 р. братиславський Центр соціального аналізу провів дослідження ставлення двох титульних націй одна до одної. 41 % чехів на той момент висловили негативне ставлення до словаків. Аналогічне опитування стосовно ставлення словаків до чехів показало результат 31%. Це ставлення визначалося низкою стереотипів. Словаки вважали чехів «егоїстами, які люблять більше розмірковувати, ніж займатися роботою». Чеський стереотип словаків полягав в тому, що останніх вважали народом «з постійним історичним комплексом, який перебільшує значення своєї історії» [318, с. 175]. За результатами опитувань жовтня 1990 р., 62% словаків сказали, що чехи не вважають їх за рівних партнерів. 43% словаків заявили, що вони «платять за чехів» [275, с. 654]. Найприхильніше ставлення один до одного показувало населення прикордонних областей. На думку науковця Р. Лукаса, таке становище можна пояснити тісними родинними та економічними зв'язками. Також, матеріали усноісторичного дослідження доводять думку щодо певної ностальгії за чехословацьким минулим [192, с. 92].

Протягом 1990-1992 рр. за створення незалежної словацької держави агітувала Словацька національна партія. Також, схожої думки дотримувалися Матиця словенська, певні групи словацької католицької церкви, представники Словацького національного конгресу та Словацької Ліги в Америці. Дослідник П. Хільде називає три особливості словацького прояву націоналізму: 1) використання націоналістичних гасел для мобілізації політичного життя; 2) бажання посилити становище Словаччини в федерації та світі (найбільшим проявом якого була «дефісна війна»); 3) вимога збільшення ваги словацьких політичних суб'єктів [275, с. 653]. Словацький націоналізм визначається як

такий, що ставив за ціль автономію Словаччини, та не передбачав сецесії у майбутньому.

Вимога ревізії федеральної системи мала в Словаччині широку підтримку. Багато словаків вірили, що існування федерації завдавало шкоди СР і тому підтримували ті політичні сили, які апелювали до кривд по відношенню до словаків. У перші постреволуційні роки словацьке питання давало популярну та просту тему, за рахунок якої партії отримували політичні дивіденди. Перекроєння соціального незадоволення в національну тематику було простим вирішенням багатьох складних питань. Зростання політичного популізму призводило до радикалізації проблематики майбутнього державного ладу в Чехословаччині: суперечки навколо національного питання поступово ставали більш радикальними ніж його вирішення.

Отже, після початку «оксамитової революції» разом із демократизацією суспільного життя відбулася «відлига» етнічних взаємин чехів та словаків. При дослідженні цих взаємин дослідник стикається з проблемою: їх дуже важко чітко викристалізувати, адже зазвичай вони дуже тісно поєднувалися з політичною чи економічною проблематикою. Питання пошуку шляхів побудови ринкової економіки чи оптимальної моделі федерального ладу поступово починали розварбовуватися в фарби чехо-словацького протистояння. На фоні цього продовжується процес збільшення ваги національної ідентичності: ті, чи інші реформаційні кроки почали розглядатися через призму «чеського» чи «словацького» підходу. Безперечно, певне стереотипне оцінювання один одного було характерним і для дореволюційного періоду, проте пожвавлення етнічного життя після 1989 р. викликало певне загострення чехо-словацьких відносин.

За таких умов, зросло значення політиків із «національним» підходом до вирішення наболілих соціально-економічних проблем, в першу чергу, республік, а не Чехословаччини в цілому. Це дало можливість чеху В. Клаусу та словаку В. Мечіяру отримати на виборах 1992 р. значну підтримку електорату. Політики федерального рівня почали оцінюватися як політики-

прагоцентристи. Фактично, чехо-словацькі відносини досліджуваного періоду стали заручниками боротьби за політичну владу між федеральним та республіканськими рівнями.

3.2 Зміни у становищі етнічних меншин

Територія Чеської Республіки складається з таких історичних регіонів, як Богемія, Моравія та частина Сілезії. Моравія, на відміну від Сілезії, яка розташована більшою мірою в межах Польської держави, повністю знаходиться в рамках Чеської Республіки. Відповідно й моравський політичний рух на теренах колишньої Чехословаччини мав більшу силу та впливовість, ніж сілезький рух. Фактично, говорити про окремий сілезький рух в Чехословаччині немає підстав, він став лише складовою більш потужного моравського. Регіон Моравії мав особливості історичного розвитку, починаючи з часів існування Великої Моравії у IX–X ст. і закінчуючи етапом міжвоєнної Чехословаччини. У період існування масариковської Чехословаччини Моравія хоч і втратила власний законодавчий орган - моравський сейм, але отримала право на власного земського президента та земський уряд і найголовніше – була єдиною в адміністративно-територіальному плані провінцією (Моравосілезька земля) [227, с. 71]. У 1949 р. комуністичним урядом був встановлений новий адміністративно-територіальний устрій, який фактично ігнорував моравську окремішність, перетворюючи цю територію на декілька країв – Брненський, Готвальдовський, Їглавський, Оломоуцький та Остравський. Частина колишньої Моравосілезької землі увійшла до складу Чеськобудейовіцького та Пардубіцького країв [256, с. 250]. У 1960 р. адміністративний устрій знову зазнав змін і моравський регіон увійшов до двох країв – Північноморавського та Південноморавського. В період Празької весни 1968 р. моравським політиками було винесено на обговорення проект перетворення держави на троїсту федерацію [176, с. 766].

5 травня 1990 р. Резолюцією Федеральних Зборів за № 212 було засуджено крок комуністичної влади по ліквідації Моравосілезької землі як акт несправедливий, з «відтінком тоталітарної бюрократично-централістської практики», що «не відповідає принципам демократії та самоврядування» [62]. Документ з промовистою назвою «Резолюція про поновлення мораво-

сілезького самоуправління» та вимогою створення нової законодавчої бази для забезпечення демократичного місцевого самоуправління, давав надію моравським політикам на можливість більш активної участі в політичному житті оновленої Чехословаччини.

Показником етнічної самосвідомості мораван стали результати перепису населення Чехословаччини, який відбувся у 1991 р. Так, близько 13,2% (1 млн. 360 тис.) населення Чеської Республіки вперше оголосили себе мораванами і 0,4 % (44 тис.) сілезцями [256, с. 251]. У власне мораво-сілезькому регіоні, відповідно до перепису, моравцями визнавали себе 33,7% жителів, сілезцями – 1,1%. Таким чином, бурхливі події 1989 р. стимулювали підйом моравської самосвідомості. Захищаючи право на самостійний розвиток Моравії, моравани не тільки підкреслюють свою культурну своєрідність, але й апелюють до історичної пам'яті, зокрема, іноді протиставляють себе празьким чехам, які підкорили, на їх думку, Моравію у період середньовіччя [227, с. 53].

Основною мораво-сілезькою політичною силою на початку перебудови Чехословаччини стало оновлене наприкінці 1989 р. «Об'єднання Моравії та Сілезії», яке стало 1 квітня 1990 р. політичною партією під назвою «Рух за самовряду демократію – Об'єднання Моравії та Сілезії». Лідером цієї партії став Болеслав Барта [207, с. 197]. Програмою мінімум для цієї політичної сили стала боротьба за широке самоврядування Моравії за рахунок прийняття Закону про земський устрій, що мало б нагадувати масариковський устрій, але з існуванням Моравосілезького сейму. Програма максимум включала в себе масштабну перебудову Чехословацької федерації у Чехословацьку Союзну Республіку, на принципах рівності трьох земель (республік): Богемії, Моравії-Сілезії та Словаччини. Новий федеральний парламент обирався на чотири роки та складався з трьох палат, відповідно до кількості земель. Для прийняття рішень у парламенті передбачалося набрати підтримку 2/3 у кожній з парламентських палат. Головою держави мав би стати союзний президент, обраний на 6 років. Союзний парламент затверджував союзний уряд, який не мав би відповідати розкладу політичних сил у парламенті. Щодо поділу

компетенції, то союзній владі надавалися повноваження, що стосувалися питань закордонної політики, оборони держави, валюти, державного громадянства, державної безпеки, залізниць та комунікацій [140].

На парламентських виборах 1990 р. РЗСД-ОМТС отримало підтримку виборців та здобуло 7 місць у Палаті Народу Федеральних Зборів, 9 мандатів у Палаті націй ФЗ та 22 депутатських крісел у Чеській Національній Раді. Найбільше голосів за цю партію було надано, і тут нічого дивного, виборцями Північноморавського та Південноморавського країв, хоча навіть у цих регіонах ця політична сила виявилася на другому місці після беззаперечного лідера – Громадянського форуму (ГФ) [13, с. 178-179]. На деякий час Об'єднання Моравії та Сілезії стала урядовою партією, отримавши у чеському уряді крісло міністра контролю, хоча вже 20 жовтня відмовилася від даної посади, у зв'язку з незгодою із політикою ГФ.

Як чеські, так і словацькі політики намагалися розіграти моравську карту в своїх цілях. Словацькі політики, особливо ті, які відстоювали самостійницькі та конфедеративні погляди на подальше існування Чехословаччини, вважали мораван своїми природними союзниками, які зможуть допомогти переконати федеральну владу піти на компроміси в національному питанні. Проте у той же час, моравани не бажали розпаду існуючої федерації, тому до справжнього повноцінного співробітництва між РЗСД-ОМТС та Рухом за демократичну Словаччину (РЗДС) так і не дійшло. У зв'язку з небажанням чеських та федеральних політиків йти назустріч вимогам мораван, особливо через і без того важке чехо-словацьке міжетнічне протистояння та страх щодо можливого розділення чи федералізації території власне Чеської Республіки, моравський рух наприкінці 1992 р. втратив свої політичні сили. Негативно на діяльності РЗСД-ОМТС позначилася також смерть її беззаперечного лідера Б. Барта у 1991 р.

Ромське населення також долучилося до процесів етнічного відродження, яке настало в ході «оксамитової революції». 19 листопада 1989 р. керівник ромського аматорського театру Е. Щука, керівник ромського фольклорного

ансамблю Я. Руснек та юрист В. Жига утворили підготовчий комітет Ромської громадянської ініціативи (РГІ). На зустрічі підготовчого комітету 9 грудня 1989 р. було оголошено про приєднання до КЦ ГФ. Друкованим органом РГІ стало видання Ромське слово, по цілій республіці стали виникати місцеві організації [300]. 2 березня 1990 р. організація була зареєстрована Міністерством внутрішніх справ ЧР. Того ж місяця у Празі відбувся її установчий з'їзд. У Програмній відозві зазначалося: «РГІ – відкрита надідеологічна політична партія, що об'єднує усіх громадян, без розділу на національність та віросповідання, які переживають за долю Ромів. РГІ закладена на принципах рівності, свободи та дійсної гуманності. Вона хоче забезпечувати життєві потреби усіх Ромів в Чехословаччині, їх рівноцінне положення у суспільстві, дотримання громадянських прав та обов'язків. РГІ хоче своїми специфічними засобами внести вклад у створення дійсного рівноправ'я, покращення культурного та політично-соціального рівня ромської національності як єдиного цілого. Вона буде боротися за правове визнання ромської національності... до інших найголовніших завдань РГІ буде належати проблематика освіти та виховання усіх ромів, особливо молоді. Роми не хочуть відокремлюватися від навчальної системи усього населення, не хочуть утворювати власні школи. На усіх шкільних рівнях повинна поважатися етнокультурна специфіка цього народу» [178, с. 220-222].

На початок 1990 р. РГІ розпочала свою енергійну діяльність, що було викликано й післяреволюційною ейфорією. Організація стала членом Міжнародної ромської унії. До виборів 1990 р. РГІ йшла у коаліції з ГФ у Чехії та ГПН у Словаччині. Така вдала коаліція дала можливість ромам отримати 8 депутатських крісел. У ФЗ місця депутатів отримали К. Самкова (ГФ), Г. Адам (ГПН), В. Даніель (ПДЛ) та К. Семан (ПДЛ), в ЧНР – Д. Балог, З. Гужі, О. Жіня, К. Холомек, М. Татар та Л. Боди, в СНР - А. Коптова. Ромська національність отримала доволі непогане представництво як у федеральному, так і у республіканських парламентах. За ініціативою РГІ 1990 р. у Брно відбувся

масштабний культурний фестиваль – Ромфест, на який було запрошено близько п'ятидесяти ромських культурних ансамблів.

На подальше існування РГІ вплинули негативні тенденції в середовищі самих ромів. Так, почав відчуватися розкол ромів за територіальною ознакою, де найбільш впливовими вважалися словацькі роми, менш впливові роми ольшанські та майже маргінальні чеські та моравські родини. Прагнення отримати владу до рук своєї родини призводило до того, що в середовищі РГІ почали виникати різноманітні групи, які боролися за владу. Роми-парламентарі Д. Балог та О. Гіня прославилися своєю постійною відсутністю на засіданнях Національної Ради. Станом на 1992 р. кількість членів організації зменшилася до 300 людей, від 60 тис. станом на початок 1990 р. [199, с. 110] Навіть якщо припустити, що кількість членів 1990 р. є суттєво завищеною, то все-рівно простежується тенденція до залишення цієї політичної сили.

На виборах 1992 р. перед РГІ стояв вибір – делегувати кандидатів самостійно, чи долучитися до іншої політичної сили? Спочатку Е. Щука спробував об'єднатися із ГДП, хоча у Програмі 1990 р. зазначалося про те, що організація є надідеологічною, проте остання відкинула пропозицію про коаліцію і РГІ довелося йти на вибори самостійно. У порівнянні із попередніми виборами, у 1992 р. ромську організацію чекав провал: до Палати Народу вони отримали тільки 0,26% виборців, до Палати Націй – 0,27 %, до ЧНР – 0,26%. До парламенту зумів потрапити тільки один ром – Л. Боди, який пройшов від Лівого блоку. Негативні результати виборів забрали РГІ з активної політичної арени Чехословаччини.

Діяльність об'єднання ромів, по суті, повторило долю ГФ, як такого утворення, яке мало б об'єднати різні ініціативні групи. Відсутність єдності серед самих ромів, внутрішньоетнічна боротьба та відсутність чітких механізмів реалізації планів політичної діяльності призвели до того що РГІ залишалися у досліджуваній період об'єднанням культурно-проствітницьким, хоча мала усі шанси перейти на вищий рівень діяльності.

Проблема, з якою стикалися представники ромської національності, полягала у тому, що відповідно до Конституційного закону №144, в юридичному сенсі вони не вважалися визнаною національною меншиною Чехословаччини. Важливим кроком для зміни цього становища стало прийняття ФЗ 9 січня 1991 р. Декларації прав та свобод, яка підтверджувала право на національне самовизначення.

Після цих подій почали з'являтися нормативні акти, які повинні були визначити ставлення державних органів до наявності ромської меншини. Робоча група по підготовці концепції ставлення до ромської меншини була створена при Уряді СР ще у 1990 р. Контроль за її діяльністю взяв на себе віцепрем'єр Я. Чарногурський, який також був головою Комісії уряду СР щодо національних та етнічних меншин. Уряд СР своєю Постановою № 153 від 9 квітня 1991 р. ухвалив Основи урядової політики щодо ромів та їх виконання у органах освіти, молоді, спорту, культури, праці та соціального захисту, фінансів. Основи стосувалися 3-ох областей економічного забезпечення: 1) етнічної, 2) соціальної, культурної та освітньої, 3) галузі економічного забезпечення. Домінуючим принципом стало детальне «визнання етнічної самобутності ромів на рівні інших національних меншин, які проживають на території СР, тобто визнання ромів за національність, і тим самим забезпечити її політико-правову рівноправність». Уряд словами Я. Чарногурського оголосив, що «Циганське питання більше не існує та було вирішене наданням статусу національності ромським громадянам». Схожий документ було також прийнято і на федеральному рівні. Під керівництвом віцепрем'єра ЧСФР Я. Міклошка, міністра праці та соціального захисту П. Міллера, після тривалих обговорень з ромськими представниками 3 жовтня 1991 р. на засіданні федерального уряду була прийнята Постанова №619 «Основи політики уряду Чеської та Словацької федеративної республіки щодо ромської меншини». Виходячи із попередніх нормативних актів та результатів перепису населення, роми у подальшому мали б вважатися однією із національною меншиною Чехословаччини, рівними з іншими етносами. Розвиток етнічної ідентифікації розумівся як основа само

ідентифікації, емансипації та інтеграції ромів, що мало б привести до припинення існування етнічної нерівності. Проблема ромського населення мала б належити до компетенції відповідного віце-прем'єра ЧСФР. Умовою знищення суспільної нерівності ромів стало б утворення такого невідворотного простору у шкільній системі, щоб освітньо-виховний процес етнічні, культурні і соціальні особливості усіх дітей, у тому числі й ромських підштовхували до подальшого розвитку [218, с. 185].

Для Словацької Республіки особливо гостро у національному плані стояло угорське питання, адже кількість угорців, відповідно до перепису 1991 р., складала 567 296 осіб, що у відсотковому співвідношенні становило 10,8% населення Словаччини. Угорці, таким чином, були найбільшою національною меншиною у цій республіці. Перважна їх кількість була на території сучасних Трнавського (24,8%) та Нітранського країв (30,2%), а такі міста як Дунайська Стреда (83,26% населення 20-тисячного міста у 1991 р. визнавали себе угорцями) та Комаріно були неофіційними «столицями» угорської меншини [194, с.30]. Псувало міжетнічні взаємовідносини між словаками та угорцями їх історичне минуле, в якому перші були піддані мадяризації в часи існування угорських державних утворень. Фактично, словацькі землі від часів утворення Угорського королівства (X ст.) і до 1918 р. постійно були під контролем угорців. Етнічне напруження міжвоєнного та післявоєнного періодів ще більше посилили ворожнечу між народами. Очевидно, що в умовах «національного ренесансу» 1989–1992 рр. у Чехословаччині ці негативні історичні прецеденти ще більше розпалювали вогнище непорозумінь та протиріч. Чеські та словацькі автори оцінювали Угорщину XX ст. як державу з «тріанонською травмою». Ця держава, втративши більшість своїх земель після підписання Тріанонського договору 1920 р., намагалася реабілітувати історичну травму, за рахунок збільшення прав угорців, що проживали у сусідніх державах [142].

Першим політичним рухом угорців у післяреволюційній ЧССР стала Угорська незалежна ініціатива (Független Magyar Kezdeményezés – FMK, УНІ), яка виникає 18 листопада 1989 р. Цей рух був таким-собі угорським варіантом

словацької Громадськості проти насилля (ГПН), а тому не дивно, що він досить швидко увійшов з ГПН в коаліцію. У подальшому, представники цього руху входять до складу як федерального, так і республіканського парламентів [193, с. 62].

Посилення словацьких націоналістичних партій та рухів, зокрема Словацької національної партії, Союзу Штура, Матиці словацької, викликало відповідну захисну реакцію в угорській меншини, яку доволі ліберальна позиція ФМК вже не задовольняла, тим паче, що останні не змогли добитися створення окремого угорського університету ні в Комарно, ні в Нітрі [192, с. 144]. Виникає більш радикальна угорська партія, яка стає у опозицію до національних словацьких рухів. Ця партія отримала назву «Співжиття» (Együttélés) та у кінцевому результаті остаточно оформилася на установчому з'їзді 31 березня 1990 р. в Братиславі. На чолі її став словацький політик-дисидент угорського походження, один з підписантів Хартії 77 Міклош Дурай. Партія при цьому позиціонувала себе не лише як захисниця угорських інтересів, але й усіх національних меншин на території Чехословаччини, зокрема польської, німецької, україно-русинської [207, с. 113]. У дусі такої риторики одним із заступників голови став етнічний поляк Станіслав Гавлік. Партія намагалася діяти на території усієї Чехословаччини, але її вплив був відчутним виключно на території угорськомовних районів Словацької Республіки.

Паралельно з цією політичною силою, починає формуватися й Угорський християнсько-демократичний рух на чолі з Калманом Яніщем, як своєрідний угорський аналог Християнсько-Демократичного Руху Яна Чарногурського (ХДР). До нього входили, в першу чергу, угорські католицькі діячі, а одним з його вимог було створення угорської єпископії в Словаччині. Рух виник 17 березня, а вже 30 березня підписав коаліційну угоду з «Співжиттям» [192, с. 63]. У подальшому від цієї партії відкололася група осіб, які 1991 р. створили Угорську національну партію, котра теж увійшла в угорську коаліцію. На виборах до федерального та республіканських парламентів червня 1990 р.

коаліція здобула 14 мандатів у Словацьку Національну Раду і 12 до Федеральних Зборів [13, с. 178-179].

Основною проблемною ареною, де зіткнулися інтереси словаків та угорців, стало питання прийняття мовного закону в Словацькій Республіці. Станом на початок 1990 р. на території ЧССР діяв Конституційний закон № 144 від 27 жовтня 1968 р. [82]. Урядом Словаччини, відповідно до політики посилення суверенізації у республіці, було подано проект прийняття словацької мови як офіційної (адміністративної) мови в Словаччині. Національні меншини, які у певних регіонах склали відповідно встановлений відсоток, мали б використовувати у офіційному документообігу також й власну мову [19]. Цей проект не сподобався словацьким націоналістичним групам, як неправомірний реверанс у бік національних меншин, а тому Словацькою національною партією (СНП, SNS) було подано власний законопроект, який встановлював словацьку мову державною мовою Словацької Республіки. Мова національних меншин мала б використовуватися виключно у приватній сфері [20]. «Співжиття», у свою чергу, надала свій проект мовного закону, в якому зазначалося, що території, які населялися національними меншинами більше ніж на 10%, могли використовувати при зверненні до органів державної влади свою національну мову. Останнім було подано коаліційний варіант закону, який мав би стати альтернативою усім попереднім проектам та об'єднати більшість політичних сил для вдалого голосування у парламенті [21]. Існував також найрадикальніший проект, що був запропонований Матицею словацькою [207, с. 154-156].

25 жовтня 1990 р. відбулося голосування за мовний законопроект в Словацькій Національній Раді. В першу чергу, розглядався коаліційний проект, з великою кількістю зауважень та поправок від комітетів. Після довготривалих та суперечливих дискусій його таки було прийнято [116]. Але це не заспокоїло ні угорську, ні словацьку сторону. Остання ініціювала проведення мітингів по містах Словаччини з вимогою прийняття радикального «матичного» закону. Угорці ж виступили проти закону через підняття у остаточному варіанті

відсотку співвідношення нацменшин, необхідного для використання власної мови в службово-адміністративній сфері. Таким чином, словацький мовний закон ніяк не сприяв покращенню міжетнічних взаємовідносин в Чехословаччині.

Після прийняття цього закону популярність революційного руху ГПН та ХДР різко пішла на спад, їх почали сприймати як сили профедеральні та антинародні. Натомість, різко зростає популярність Словацької національної партії, яка все більше асоціюється у електорату з партією, яка дійсно захищає інтереси словацького населення. Разом з антиугорською у протестуючих проти мовного закону з'являється антифедеральна риторика, хоча у всіх проектах окремо зазначалося, що використання словацької мови прирівнюється до використання мови чеської, відповідно ні про яке утиснення з боку чехів і мови не йшло. Чеські науковці, зокрема А. Стіх, висловилися проти прийняття у такому вигляді мовного закону, який, на їх думку, не відповідав вимогам сучасності, порушував права нацменшин та відкидав словацьке законодавство на початок двадцятого століття [150].

Незважаючи на те, що угорська коаліція на чолі з «Співжиттям» не здобула перемоги у «війні» щодо мовного закону, вони підтвердили своє звання захисника мовних інтересів. На подальших парламентських виборах 1992 р. вони змогли зберегти свої мандати у республіканській Національній Раді та Федеральних Зборах. В умовах двосторонніх переговорів між чехами та словаками щодо майбутнього ЧСФР угорські сили виступали за збереження федерації, адже у самостійній Словаччині, де до влади найвірогідніше могли прийти праві сили, боротися за права нацменшин було значно складніше, ніж у багатонаціональній Чехословаччині. Щоправда, по-справжньому вплинути на переговорний процес угорцям так і не вдалося.

Іншою складовою трансформації етнічних відносин всередині Чехословаччини стали процеси, які охопили русинську та українську меншину. Відповідно до перепису 1991 р. основна частина українців та русинів проживали на території Східнославацького краю (сучасний Пряшівський та

Кошицький краї), а тому були складовою національного питання в Словацькій Республіці. Питання щодо використання терміну «русин» на позначення окремого етносу є доволі контраверсійним. Можна виділити два основних підходи до цієї проблематики: за першим з них, русин є синонімом слова «українець», а тому між цими двома поняттями можна поставити знак рівності. Вживання слова «русин» було пов'язано з прийнятим у Австро-Угорщині терміном на позначення українців. За другим підходом, русинів визначають як окремий етнос, що має власну мову, власну культуру та власну історію. Важливим є наявність самоідентифікації населення, як і у випадку з моравським етносом. Цю ідентифікацію можна прослідкувати за матеріалами переписів населення, де респонденти мають вказати, до якої з національностей вони належать. Проблему ускладнював той факт, що частина русино-українців були прихильниками греко-католицької віри, а інша частина – православної. Це давало можливість стверджувати, що русини є відмінними від українців західних областей і у релігійному плані.

Відповідно до перепису населення 1991 р., 13281 опитаних вказали своєю національністю національність українську, що складало 0,3% населення Словаччини, а 17197 осіб визнали себе за національністю русинами (0,3% населення Словаччини). Діючий станом на 1990-1992 рр. Конституційний закон «Про становище національностей у Чехословацькій соціалістичній республіці», у переліку національних меншин, які проживали на території ЧССР, після назви української національності у дужках стоїть назва русинська, тобто ці дві назви використовувалися у синонімічному значенні [81].

Ще в ході «оксмитової революції» відбулися перші кроки по інституціоналізації етнічного руху русинів та українців. Так, 27 листопада 1989 р. у Братиславі виникла Українська секція ГПН, до складу якої входили В. Дацей, М. Лаурінцова, та Я. Павуляк. У той же день на базі існуючого «Культурного союзу українських працівників» (КСУП) у Пряшові відбулося створення «Ініціативної групи русинів-українців Чехословаччини за перебудову», яка на своєму першому мітингу констатувала, що національне

питання русинів у Чехословаччині не було ніколи в історії повноцінно вирішене. У своїй програмній відозві члени групи зазначали про необхідність перетворення КСУП на організацію із ширшою платформою діяльності, яка б не обмужувалася культурно-освітньою діяльністю. До основних програмних вимог також відносилися створення Української студії чехословацького телебачення та друк нового молодіжного журналу [263, с. 148].

Позачерговий з'їзд КСУП відбувся 20 січня 1990 р. у Пряшові, на якому було присутньо 342 делегатів з усіх країв Чехословаччини. На цьому зібранні відбулося утворення громадської організації «Союз русинів-українців Чехословаччини» (СРУЧ), керівником якої став М. Гір'як. Відтепер ця організація мала бути правовим суб'єктом, що «репрезентує національну самобутність русинів-українців Чехословаччини та відстоювати інтереси русинів-українців у взаємозв'язках з законодавчими та державними органами ЧССР та СР».

Одним з програмних документів, що його було прийнято на зїзді був «Меморандум русинів-українців Чехословаччини Федеральним Зборам ЧССР, СНР та уряду Словаччини» [12, с. 128-130]. У вступі було охарактеризовано комуністичний режим, як такий, що «не вирішив жодне соціальне, освітнє та культурне питання українського населення». Саме тому нова організація СРУЧ «має право та обов'язок відстоювати інтереси українців, піклуватися про його різнобічний політичний, соціальний, економічний та соціальний розвиток». Меморандум конкретизував вимоги Союзу до федеральних та республіканських органів влади. У ньому зафіксувалася вимога достатнього представництва русинів-українців у ФЗ, СНР та уряді СР, де мав би утворитися структурний підрозділ щодо комплексного вирішення національного питання, зокрема при Міністерстві освіти, молоді та фізичного виховання мало б утворитися особливе відділення. Надання рекомендацій на ці посади повинно було бути у повній компетенції Союзу. Також достатнє представництво русинів-українців повинно було буту у національних комітетах на сході Словаччини, у судових органах, органах прокуратури та адвокатури.

На з'їзді також відбулася дискусія між прихильниками різних підходів до визначення русинів як окремого етносу. Представники Ініціативної групи за відродження русинів з Меджилабриць запропонували проекти по конституційному визначенню самостійності русинського етносу, публікація та видання матеріалів русинською мовою, а також затвердження правопису русинської мови. Останню повинна була вивчатися у початкових класах шкіл регіонів з переважанням русинського населення. Ці вимоги, проте, були відкинуті більшістю делегатів. Особливий супротив мала ідея становлення русинської національної орієнтації без зв'язків із українським народом.

Протистояння двох підходів призвело до утворення ще однієї громадської організації, яка відстоювала інтереси русинів як окремого народу. Така організація під назвою «Русинське відродження» утворилася у Меджирабрицях 25 березня 1990 р. на з'їзді 103 представників ініціативних груп з окресів Бардерой, Гуменне, Меджирабриці, Прешів та Свідник. Головою товариства став В. Турок-Гетеш. В програмних документах «Русинського відродження» зазначалося про відмову від політики українізації та фігурувала вимога надання русинам статусу окремої національності. Організація ставила мету розвивати та вести пропаганду культури, традицій, звичаїв, історії русинською мовою у вигляді культурно-освітньої роботи через ЗМІ [263, с. 149].

Дві утворені організації провели у березні 1990 р. низку зустрічей у Кошицях, Меджирабрицях та Гуменному, які повинні були ліквідувати розкол у русинсько-українському русі. Результатом цих перемовин стало вирішення питання щодо необхідності скликання наступного з'їзду СРУЧ. Цей з'їзд відбувся 26 травня 1990 р., проте він не сприяв об'єднанню, а навпаки. Після взаємного обвинувачення обох сторін мова про єдність уже не велася. 21 вересня 1990 р. на ім'я Міністерства внутрішніх справ СР було подане прохання про реєстрацію «Русинського відродження», позитивне рішення про яке було направлено Міністерством 1 жовтня. 17 листопада 1990 р. було скликано I Сейм «Русинського відродження», що дало початок самостійного русинського руху в Чехословаччині. Цей рух почав поступово набувати

популярність серед русинського населення. 23-24 березня 1991 р. у Меджирабицях відбувся Світовий конгрес русинів, який значно вплинув на активність цієї організації. Окрім учасників з Чехословаччини, на ньому були делегати з Польщі, України, Югославії, Канади, США. У програмних документах фіксувалася основна теза зібрання: «Русини не є частиною українського етносу, а є самостійним народом». Те, що цей Конгрес відбувся саме на території Словаччини було свідченням, на думку організаторів, позитивних змін урядової політики по відношенню до русинів.

27 жовтня 1990 р. у Пряшові відбулося засідання Ради СРУЧ на якій було прийнято важливий документ – «Ставлення русинсько-української інтелігенції до сучасних процесів нашого культурно-національного життя». Документ декларував єдність ЧСФР, русинсько-української національності. Указувалося, що русинство є тільки історико-культурним етапом у розвитку українського народу, а русино-українці Чехословаччини були його невід'ємною складовою. Формування самостійної русинської меншини, незалежної від українського народу, характеризувалося як перехідний етап до його повної словакізації. Документ відкидав антиукраїнські прагнення «Русинського відродження» та інших сепаратистських організацій подібного характеру. Він висловлював повну підтримку усім культурним прагненням меншини, всебічному вивченню її історії, мови та культури, проте як частини єдиної української культури.

Окрім зазначених вище двох рухів існував ще третій рух, тісно пов'язаний з «Русинським відродженням». Цей напрям був представлений так званими карпаторусинами, які, так як і РВ, боролися за виживання русинської мови у школах та не вважали себе представниками українського етносу. Інституціоналізація цього руху відбулося вже у часи існування незалежної СР. У досліджуваній період вони були складовою русинського руху.

До основних проявів протистояння між двома напрямками русинського руху слід віднести події 1992 р., коли представники РВ прагнули отримати свій вплив на Музей української культури у Свідніку та Русино-українську редакцію Словацького радіо. Ця боротьба проявлялася і у прагненні до перейменування

українських культурних інституцій. Український національний театр у Пряшові було перейменовано на Театр ім. О. Духновича, Піддуклянський український народний ансамбль на піддуклянський художній народний ансамбль. Такі кроки сприймалися керівництвом СРУЧ як заходи по деукраїнізації населення, які свідомо проводяться словацькими урядовцями. Якщо ж оцінювати видатки Міністерства культури СР, яке виділяло кошти на розвиток культур національних меншин, то хоч і українцям надавалося більше коштів, ніж русинам, проте простежується збільшення фінансування останніх.

Окрім відсутності єдності у представників русинських громадських організацій негативно на його розвиток та діяльність позначилася відсутність представників цих організацій у вищих законодавчих органах. М. Гіряк був ще до червневих виборів 1990 р. кооптований до СНР. СРУЧ брала участь у передвиборчій кампанії як частина партії меншин Співжиття та отримала лише один мандат. Депутатом став все той же голова Союзу М. Гіряк.

Отже, бурхливі події 1989–1993 рр. зачепили усі етнічні меншини Чехословаччини, які активно включилися у боротьбу за відстоювання своїх національних прав. По суті, революційні події кінця 1989 р. викликали бурхливі процеси «національного відродження» у всіх народах, що проживали на землях Чехословаччини. Кожен з цих етносів ставив перед собою різноманітні цілі, відповідно до рівня розвитку своєї самосвідомості: від вимог культурно-освітніх, до боротьби за свої права на рівні політичних партій, тобто вимог політичних.

Активізувався моравський рух, який проявився у діяльності політичної партії РЗСД-ОМТС, щоправда особливості внутрішньополітичного розвитку ЧСФР того періоду не дали цьому рухові повністю реалізувати поставлені завдання. Угорське національне питання було особливо важливим для Словаччини, яка з середини 1990 р. розпочала законодавчі заходи щодо посилення суверенізації республіки, і для ідеології якої угорці були консолідуючим фактором – таким-собі національним ворогом, проти якого мають об'єднатися справжні словаки. Незважаючи на свою зорганізованість та

профедеральну налаштованість, угорські політичні сили не змогли вплинути на процес розділу Чехословаччини, натомість зосередилися на захисті угорського населення південної Словаччини. Прийняття мовного закону разом з «дефісною війною» стали першими ознаками посилення націоналістичних ідей у Словацькій Республіці. У ромському питанні важливим змінами стало те, що в ході суспільно-політичних трансформацій цей етнос впреше за часів існування Чехословаччини було визнано у якості національної меншини. Історія розвитку етносів Чехословаччини у період 1990-1992 рр. ілюструє різні механізми існування та видозміни народів у період серйозних трансформаційних зрушень.

Міжетнічні взаємини всередині Чехословаччини базувалися на двох рівнях. Перший і основний – рівень двох державних етносів: чехів та словаків. Це був своєрідний фундамент, навколо якого й точилися усі питання соціально-політичних та економічних перетворень. Другий рівень – рівень взаємодій етнічних меншин всередині кожної з республік. До таких етносів можна віднести мораван у Чехії, угорців у Словаччині та ромів, що проживали в обох республіках. Ці меншини також намагалися брати участь у політичному житті країни. Створювали свої політичні сили, які навіть були представлені у республіканських Національних Радах та Федеральних Зборах, проте досягти явних успіхів їм не вдалося. Здебільшого це було викликано відсутністю єдиного політичного центру, що міг би чітко сформулювати не лише вимоги, але й механізми досягнення поставлених цілей. Етнічні меншини мали достатнє представництво у законодавчому та представницьких органах влади, яке по суті відображало їх кількісне співвідношення серед населення республік. Проте відсутність чітких механізмів дій відбирало можливість впливу на політичне життя Чехословаччини, де провідну роль грали чехо-словацькі взаємини, а представникам національних меншин залишалося власне обирати одну із сторін у суперечках. Показовим є те, що у переважній більшості політики-представники національних меншин були налаштовані зберегти федеративний устрій Чехословаччини, а отже могли стати надійним союзниками федеральної влади у збереженні єдності державного утворення. Перебудова чехословацької

федерації з двочленної у багаточленну могла б стати виходом із політичної кризи. Багатоскладовість федерації є тим інструментом, який посилює доцентрові сили, дає можливість досягати компромісу, балансуючи на інтересах.

РОЗДІЛ 4. РОЗДІЛ КРАЇНИ НА ЧЕСЬКУ РЕСПУБЛІКУ ТА СЛОВАЦЬКУ РЕСПУБЛІКУ

4.1 Парламентські вибори 1992 р.

Невдача довготривалих переговорів щодо державно-правового упорядкування визначила те, що ця проблема стала однією із ключових тем виборчої кампанії перед парламентськими виборами, що відбулися 5-6 червня 1992 р. Саме ця проблематика безперечно вплинула на загальні наслідки виборів. Окремою причиною були проблеми економічного характеру, особливо на території Словацької Республіки, електорат якої став більш піддатливим до різноманітних популістських промов та партійних програм політичних партій, які балотувалися до СНР та Федеральних Зборів.

Майбутні вибори мали проводитися без участі колишніх провідних політичних сил, які виникли ще на початку «оксамитової революції» 1989 р. Мова йде про політичні рухи ГФ та ГПН, які перетворилися, чи точніше розщепилися на низку політичних партій. ГФ розділився на Громадянську демократичну партію, на базі ГПН утворився Рух за демократичну Словаччину. Ці новостворені партії орієнтувалися передусім на електорат однієї з республік, і не мали загальнодержавної федеральної програми, яку б із задоволенням могли прийняти прихильники утримання єдиної Чехословаччини.

На уламках колишніх провідних рухів почали утворюватися партії, які почали набувати рис національних республіканських партій, орієнтуючись при цьому на електоральні потреби жителів обох республік. Населення Чеської Республіки у своїй більшості не підтримували державний протекціонізм та більше приймали ідею іноземних інвестицій, а тому були створені умови для сприяння програм правих партій. Більшість виборців не ставили під сумнів невідкладність проведення економічної реформи, в першу чергу, мова йшла про оцінку її перебігу. Підтримка реформування визначала прихильність виборців до ГДП чи Громадянського руху. Особи, що мали певні зауваження до

реформи, були схильні підтримувати КПЧМ. Якщо це незадоволення поєднувалося із критикою внутрішньополітичного життя, потенційний виборець схилився до вибору правих республіканців Сладека.

Словацьке населення більше значення надавало соціальним проблемам. Також, в СР більше ніж у чеських землях набувало національне питання. Коли в лютому 1991 р. розпочинається розділ ГПН на низку політичних сил, для руху це мало негативні наслідки щодо втрати потенційних виборців. В Словаччині розпочався цей процес значно пізніше, ніж в Чехії та відбувався значно швидше. Виокремлення РЗДС принесло йому підтримку майже половини тих громадян, які віддали свій голос за ГПН у 1990 р. Окрім того, цій силі вдалося отримати підтримку серед словацького середнього класу. Водночас, РЗДС об'єднував як прихильників, так і противників економічної реформи. По суті цей рух взяв на озброєння досвід ГПН, як широкого національного політичного руху без чітко визначеної політичної платформи та курсу. Ще однією характерною особливістю була поява медійних популярних особистостей, зокрема В. Мечіяра.

Суттєвий розділ між розвитком республік полягав у тому, що більшість прихильників ГФ перейшло до партії-наступника правого напрямку, а в Словаччині отримала підтримку платформа лівих. Якщо ж потенційний виборець був занадто незадоволений ходом реформи, то він скоріше обирав або ХДР, або комуністів. Обидві ці політичні суб'єкти були відомі своєю критикою федерального ладу. Поряд з поглядами на економічну реформу, в СР на вибори впливали також позиції щодо реформування державного ладу та ставлення до національних меншин, у першу чергу, до угорців та ромів.

Незадоволення реформами в економічній та внутрішньополітичній сферах були одними з найсуттєвіших причин поступової втрати симпатій по відношенню до ГФ та ГПН, що розпочалися майже відразу після перших післявиборчих місяців. Цю втрату вдалося зупинити розділенням первинних рухів. Цей факт дає підставу стверджувати про існування на початку 1992 р. в Чехословаччині негативної ідентифікації серед виборців: вони голосували не

за тих, кого хотіли бачити при владі, а скоріше проти тих, кого не хотіли бачити на високих посадах. В ЧР, де революція вже затихла, не було довіри до широких політичних рухів. Ця ситуація кардинально відрізняється від тої, яка була перед червнем 1990 р., коли революційний ГФ сприймався багатьма як символ та протиположність комуністичному дореволюційному режиму. В Словаччині, де революція все ще тривала, негативна ідентифікація набувала форми емансипації по відношенню до чеського народу та боротьби проти погіршення соціального забезпечення. Ця ідентифікація набувала рис агресивного націоналізму [191, с. 181-182].

На думку П. Пітгарта, більшість чеських політиків та їх спів партійців «ідентифікували себе із федерацією більше, ніж словаки. В реальності, ця ідентифікація була тісно поєднанна з думкою, що Чехословаччина є продовженням існування чеської держави, хоча ніколи відкрито про це й не заявляли». На відміну від словацьких земель, в ЧР бути в опозиції до федерального уряду не означало вимоги делегування повноважень до чеського уряду. У той час, як більшість відомих медійних словацьких партійних діячів були членами СНР, найвідоміші чеські політики перебували на посадах федерального рівня. [275, с. 659] Саме парламентські вибори 1992 р. змінили такий стан речей та перенесли активне чеське політичне життя з федерального на республіканський рівень.

Єдиною відомою політичною партією в Словаччині, яка йшла на вибори із програмою оголошення у майбутньому незалежності Словацької республіки, була Словацька національна партія (СНП). Щодо програми явного фаворита словацьких виборів – мечіярівського Руху за демократичну Словаччину (РЗДС) – то вона була неоднозначною та неясною. На з'їзді у м. Злін, що проходив у березні 1992 р., його голова В. Мечіяр зазначив: «Пропонуємо 5 альтернатив: федеративну, конфедеративну, реальну унію, упорядкування відносин на кшталт Бенілюксу, створення самостійних держав» [191, с. 76]. РЗДС перед виборами висловив позицію щодо конкретних кроків у сфері державно-

правового упорядкування форми державного ладу, якщо рух переможе на виборах. Вони були наступними:

- 1) проголошення суверенітету Словацької Республіки;
- 2) прийняття «чистої конституції», яка фіксувала наявність посади словацького президента;
- 3) отримання міжнародної правоздатності: визнання Словаччини на міжнародній арені;
- 4) оголошення референдуму про самостійність Словацької республіки та нове впорядкування відносин із Чеською Республікою;
- 5) укладання державного договору із Чеською Республікою [298, с. 26].

Ці кроки були доволі тяжко поєднувані і вимагали консенсус та розуміння з боку чеської сторони. Референдум був у цьому ряду зайвим, так як міг тільки надати оцінку населенням Словаччини тим процесам, що вже активно відбувалися в федерації і стосувалися виходу одного із суб'єктів. Доцільніше було його розмістити першим в списку (в та визначити, в якому напрямку слід далі рухатися ЧСФР на думку електорату). В такому випадку цей референдум дійсно мав би дієву роль та виконував свої основні функції.

Важко було зрозуміти також виборче гасло Партії демократичних лівих (ПДЛ): «Суверенні республіки у єдиній державі». ПДЛ, на відміну від РЗДС, вважала референдум ключовим моментом щодо майбутнього процесу по перетворенню в державі. Однозначно на профедеральних позиціях, відповідно до своїх виборчих програм, стояли угорські партії: Угорський християнсько-демократичний рух (УХДР) та Співжиття. Таку саму позицію мала Соціал-демократична партія Словаччини (СДПС) під керівництвом А. Дубчека. Подібно можна охарактеризувати й виборчі платформи нащадків ГПН – Громадянської демократичної унії–Громадськість проти насильства (ГДУ-ГПН) та Демократичної партії–Громадянсько-демократичної партії (ДП-ГДП), які, щоправда, так і не отримали місць у республіканських та федеральному

парламентах. Продовжували стояти на позиції прийняття державної угоди члени ХДР, які вважали, що за рахунок її укладання можна дійти до створення дійсно рівних відносин між чехами та словаками в рамках федерації. Розділення ЧСФР, на думку ХДР, мало відбутися лише на основі рішення референдуму громадян, проведеного у одній із республік.

Однозначним переможцем виборів у Чеській республіці стала ГДП, на чолі з В. Клаусом, яка в коаліції з ХДП отримала 33,9% голосів до палати Народу Федеральних Зборів, 33,93% до Палати Націй та 29,73% ЧНР. ГДП йшли на вибори із гаслом: «Або функціонуюча федерація, або розділ Чехословаччини на дві держави», що формально визначала пріоритет щодо збереження єдиної держави. Схоже гасло, хоча і зі значно меншим співчуттям до словацьких потреб, оголосив ГДА. Іншою була позиція «лідовців». Парламентські партії, які стали у Чеській Республіці опозицією (соціал-демократи, Лівий блок на чолі з Комуністичною партією Чехії та Моравії, Ліберально-соціальна унія, Рух за самоврядну демократію-Об'єднання за Моравію та Сілезію, праворадикальна партія М. Сладека, Об'єднання за республіку-Республіканська партія Чехословаччини (ОЗР-РПЧ)) у сфері державно-правового упорядкування надавали перевагу збереженню федерації, наголошуючи на важливості забезпечення механізмів її адекватного функціонування, а у випадку розділу – важливості проведення референдуму щодо подальшої долі держави.

Соціологічні опитування дають можливість частково розкрити погляди чехословацького населення щодо майбутньої долі держави. Так, станом на листопад 1991 р. ідею федерації підтримувало 30% опитаних чехів, а вже у липні наступного року цей показник становив 19%. Ідея утворення незалежних держав серед опитаних жителів ЧР з листопада 1991 р. (5%) зросла до рівня 16% та порівнялася із аналогічним відсотком підтримки у словаків. У той же час, навіть станом на виборчий червень 1992 р. найбільшою підтримкою майбутнього державного устрою серед населення ЧР користувалася федерація

(28%) та унітарна держава (29%). У Словаччині найпопулярніша відповідь була «конфедерація» – 31% [318, с. 180].

Отже, ідея розділення держави хоч і подвоїла кількість своїх прихильників, але аж ніяк не була домінуючою. Водночас, прихильників незалежності в Чехії налічувалося стільки, скільки в Словаччині. За умови проведення референдуму в обох республіках не знайлося б голосів для відокремлення республік. Проте, чинний на середину літа 1992 р. Конституційний закон «Про референдум» передбачав, що для старту процедури початку референдуму необхідне рішення або Національних рад, або Федеральних Зборів, що підвищувало вагу та значення майбутніх парламентських виборів для вирішення долі подальших суспільно-політичних перетворень в державі.

Безпосередньо результати виборів 6-7 червня 1992 р. до Федеральних Зборів Чехословаччини виявилися такими, як то представлено у Додатку №3.

В Чеській Республіці зовсім трохи до отримання місця у федеральному парламенті не вистачило голосів для партії мораван Рух за самоврядну демократію – Об'єднання за Моравію та Сілезію (4,2%), Громадянському руху (4,4%) та Громадянсько-демократичному альянсу (4,98%), за прохідного бар'єру у 5%. Представників саме цих партій та рухів не хватало у майбутньому парламенті для пошуку моделей утримання єдності чехословацької федерації [13, с. 450-451].

З результатами виборів до республіканських Рад можна ознайомитися у додатку №4.

13 червня 1992 р. ініціативна група під назвою Чеська ініціатива розпочала збір підписів під петицією щодо вимоги створення незалежної чеської держави. Її представники стояли на позиції, що «якщо не є можливим утворити функціональну федерацію, не потрібно шукати альтернативну форму співіснування, а треба віддати голос свободі та процвітанню чехів». За чотири дні петицію підписали 50 тис. осіб [275, с. 661].

Безпосередньо після виборів 8 червня 1992 р. у м. Брно відбулася зустріч між переможцями виборів – ГДП та РЗДС – наслідки якого наводили на думку, що у подальшому все йде до розділу Чехословаччини на дві окремі держави. Ця думка підтвердилася на наступних зустрічах у Празі, що відбулися 11 та 17 червня, та у Братиславі, що відбулася 19 червня 1992 р. За результатами останньої зустрічі була підписана угода між В. Клаусом та В. Мечіяром, як головами партій-переможців виборів 1992 р. [298, с. 27]. Вона мала стати тією покроковою інструкцією, за якою мав би відбуватися увесь подальший процес розділення держави. При цьому партії наголошували на тому, що цей процес має відбуватися виключно у правовій площині, а новообраний уряд мав би координувати цей процес. У пункті 3 угоди під назвою «Політична угода ГДП та РЗД про розділення Чеської та Словацької Федеративної Республіки» зазначалося наступне: «Констатуючи відмінність своїх виборчих програм та політичних цілей у сфері державно-правового упорядкування, так як ГДП вважає єдиною розумною та функціональною моделлю, придатну для сучасної Чеської та Словацької Федеративної Республіки, федерацію (з єдиною міжнародно-правовою суб'єктивністю), а РЗДС за таку функціональну модель вважає конфедерацію з міжнародно-правовою суб'єктивністю обох республік. ГДП не вважає конфедерацію з міжнародно-правовою суб'єктивністю обох республік за форму єдиної держави, а лише за союз повністю самостійних держав, тобто сприяє конституційному розділенню сучасної держави» [207, с. 398]. У подальших розділах угоди йде мова про те, що проблематика державно-правового впорядкування мала б остаточно вирішитися до 30 вересня 1992 р., а функціонування федерації тривати до 31 грудня 1992 р. В подальшому законодавчі та виконавчі органи Чехословаччини брали за основу своєї діяльності саме цей документ.

Критичним моментом, який вплинув на подальший розвиток чехословацьких перетворень, стало небажання федеральних політиків делегувати республікам повноваження в сфері економіки та міжнародних відносин. У той час, як більшість словацьких партій виступало за сповільнення

перебігу реформ, або за особливий їх перебіг на словацьких теренах, такі вимоги могли б призвести до зупинення економічних реформ як таких. Як пише П. Пітгарт: «З точки зору стратегії радикальної економічної реформи, будь-яке делегування повноважень з федерального на республіканський рівні призвело б до нераціонального ускладнення». Деякі словацькі вимоги було важко виконати, позаяк вони б просто зупинили існування Чехословаччини як єдиного економічного організму. До таких вимог можна віднести, наприклад, створення Словацького національного банку. Віце-голова ГДП М. Мацек охарактеризував такі підходи наступним чином: «Конфедерація на базі одної валюти, але з двома центральними банками, з армією, що складається з двох армій, з подвійною зовнішньою політикою є не конфедерацією, а грубою нісенітницею» [275, с. 660].

Отже, парламентські вибори 1992 р. у Чехословаччині остаточно зупинили процеси суспільно-політичних трансформацій в Чехословаччині, поставивши межу між важливими етапами в історії цієї країни. Якщо з грудня 1989 р. по червень 1992 р. мова йшла про реформи, які в першу чергу, стосувалися федерації в цілому, то після парламентських виборів основними завданнями перед політиками були проблеми, пов'язані з реформуванням республік та місця в цьому процесі федерації як окремішнього, в цілому зайвого суб'єкта. Саме влітку 1992 р. вперше за роки демократичної Чехословаччини зростає підтримка незалежності серед чеського населення, досягаючи словацького показника. Перейшовши цей літній рубікон, усі подальші кроки головних акторів політичної сцени федерації стосувалися республіканських питань, а найголовнішими кроками федеральних органів влади, як покажуть майбутні події, стане підготовка до демонтажу федерації.

Ці вибори сформували такі умови, в яких існування федеральної парламентської коаліції є неможливим, адже в Федеральних Зборах найбільшу кількість депутатів отримали партії, які базувались на антагоністичних позиціях: ГДП та РЗДС. Виявилось, що система парламентської демократії та старий соціалістичний механізм прийняття рішень у ФЗ могли більш-менш

адекватно функціонувати при умові широких політичних рухів, які б не мали у своїх програмах гострих національних питань. Такими рухами були в 1990 р. ГФ та ГПН, проте ці політичні суб'єкти були породженням революції і об'єктивно не могли б довго існувати. Повноцінна ж парламентська система чехословацького зразку відразу перейшла на механізми чехо-словацького протистояння та по суті зруйнувала усі надії на повноцінне функціонування чехословацької федерації.

4.2 Прийняття республіканських Конституцій

У питанні створення та прийняття республіканських Конституцій пальма першості належала саме словацькій стороні, яка ще з початку 1990 р. розпочала підготовку Основного Закону. Старт цього процесу розпочався 8 лютого 1990 р., коли Президія СНР своєю Постановою №438 [70] створила Комісію для підготовки Конституції Словацької Республіки. Комісія складалася з 42 членів та очолював її голова Верховного суду Словацької Республіки проф. Карол Планк, якого президія затвердила за місяць до цього, 11 січня 1990 р. Постановою №414 [66]. Свій проект конституції ця комісія запропонувала вже в квітні 1990 р. Проект Конституції передбачав, що Словацька республіка вказує, які компетенції направляє федеральному центру, а які залишає у себе на республіканському рівні. І це при тому, що існуючі на той момент конституційні документи не передбачали такого механізму, а передача повноважень мала б відбутися одночасно із аналогічним кроком чеської сторони. Після ухвалення цієї республіканської Конституції передбачалося ухвалення федеральної.

Після парламентських виборів 1990 р. президія СНР створила постановою №35 від 27 серпня 1990 р. ще одну Комісію для підготовки Конституції Словацької Республіки [71]. Тепер до неї, окрім депутатів СНР, мали входити представники уряду Словаччини, всього 22 осіб. Комісію знову очолив К. Планк. Водночас з підготовкою тексту Конституції цією комісією існували проекти окремих політичних партій чи окремих діячів цих партій, що випрацьовували свої законопроекти паралельно. Комісія працювала дуже продуктивно, бо вже у квітні 1991 р. Президія СНР мала загалом 7 проектів словацької Конституції та взяла їх до відома своєю постановою №323 від 15 квітня 1991 р. [72], а також доручила депутатським клубам «обговорити запропоновані проекти, висловити щодо них ставлення та долучитися до роботи над спільним документом, який би мав найоптимальніші формулювання та враховував різноманітні альтернативні варіанти.

І хоча кожен з варіантів мав достатню кількість прихильників, жоден з них не міг отримати конституційну більшість. Найголовніша проблем полягала в тому, що опозиційні партії, зокрема СНП, прагнули прийняти варіант «чистої Конституції», тобто такої, яка є Конституцією формально незалежної держави. За певних умов опозиція припускала внесення до статей Конституції положень, які передбачали конфедераційні відносини з іншою державою. Кульмінація дискусій щодо можливих форм співжиття з чехами та формулювання статей Конституції відбулася на 15 сесії СНР 18-21 червня 1991 р., на якій вперше прозвучав проект Декларації про суверенітет Словацької республіки [38].

Наслідком бурхливого обговорення була Постанова СНР №130 від 19 червня 1991 р. «Щодо процесу та підсумків вирішення конституційно-правового становища Словацької республіки та підготовки Конституції Словацької республіки» [68]. Цією ж постановою СНР взяла до відома проект Декларації про суверенітет Словацької республіки та постановила його долучити до матеріалів для підготовки конституційних документів, як допоміжний матеріал. Текст Постанови містив інформацію, що СНР вважає «...за можливий подальший конституційно-правовий процес розвитку словацької державності напрацювання та прийняття Конституції Словацької республіки. За основу подальшого вирішення відносин між Чеською Республікою та Словацькою Республікою вважає угоду між Чеською та Словацькою Республіками». Діючи комісію було запропоновано доповнити новою, яка буде включати в себе членів різних політичних партій. Вона також мала б підготувати текст Державної угоди.

На цій основі Президія СНР Постановою №429 від 21 червня 1991 р. призначила 11 членів Комісії СНР для підготовки спільного проекту Конституції Словацької республіки, головою якої став Ф. Міколошко [75]. Вона також наряду з комісією К. Планка розпочала роботу над підготовкою Основного Закону. Усі здобутки своєї діяльності комісії надали Президії СНР, яка своєю Постановою №682 від 17 грудня 1991р. [76] передала проект

Конституції на суспільне обговорення до 31 січня 1991 р. (очевидно, це помилка у тексті самої Постанови, правильно вважати – до 31 січня 1992 р.).

Вочевидь, Комісія не дійшла до консенсусу щодо питання про майбутній федеральний устрій держави, так як для обговорення було надано декілька альтернативних сценаріїв.

Перша альтернатива передбачала державне об'єднання з Чеською республікою на основі державної угоди, укладеною Чеською та Словацькою республіками як суверенними державами. Угода повинна була стати основою Конституції ЧСФР. Ця альтернатива також передбачала наявність посади словацького президента. Друга альтернатива виходила з існуючого конституційно-правового стану, створеного ще Законом «Про чехословацьку федерацію», за ст. 142 якого передбачалося прийняття Конституції Словаччини, тобто йшлося тільки про реальне запровадження цієї статті в життя. Третя альтернатива була за своєю суттю конфедеративною та передбачала, що Словацька республіка, як суверенна держава, має право вступати у державний союз з іншими державами, не обов'язково тільки з Чеською республікою. Останній варіант передбачав можливість розірвання союзного зв'язку з Чеською республікою та утворення нової незалежної держави на світовій політичній карті світу. У зв'язку з великою кількістю альтернатив майбутнього державного ладу Чехословаччини, населення просто-напросто заплутувалося у великій кількості варіантів, не особливо розбираючись у різниці між федеративним та конфедеративними устроєм й особливостями існуючої раніше конституційної системи. Група експертів, відповідно до Постанови Президії СНР №700 від 7 січня 1992 р. [77], розробила Звіт про наслідки громадського обговорення проекту Конституції Словацької республіки та направила його Президії 10 березня 1992 р. Проте цей Звіт так ніколи й не був оприлюднений.

Своєрідним підсумком усіх спроб створити єдиний проект Конституції стало прийняття Постанови №295 від 1 квітня 1992 р., де вказувалося, що СНР «вважає процес підготовки Конституції Словацької республіки у цьому скликанні закінченим».

У виборчій кампанії, яка передувала парламентським виборам 1992 р., виразним способом акцентувалася проблема потреби якнайшвидшого прийняття Конституції Словацької республіки. Прийняттю Конституції Словаччини передувало прийняття Декларації про суверенітет республіки [13, с. 467]. Проект Декларації було запропоновано на засіданні СНР її головою Іваном Гаспаровичем, який у своєму виступі на сесії зазначив, що цей документ є невід'ємним елементом майбутнього бажаного федеративного устрою з чехами: «...Чеській Республіці чесно пропонуємо нове упорядкування взаємних відносин у новому утворенні, яке б сформувалося на основі міждержавної угоди двох рівноцінних партнерів». Конституційно-правове значення, яке передбачали ініціатори законопроекту, можна частково зрозуміти з виступу словацького прем'єра В. Мечіяра, який розповів словацьким парламентарям: «...Декларація є політичною, а не конституційним актом, не виникає з її прийняттям самостійна держава, проте вона є чітким сигналом назовні, що намір творення власної державності беремо у власні руки та хочемо її довести до кінця... У той же час ми декларуємо, що при прийнятті усіх законів цієї держави треба розуміти той факт, що Словаччина є республікою, є державно-правовим суб'єктом, який сьогодні конституційним шляхом поважає до цих пір існуючий стан та разом з тим проголошує, що створює нову якість. Сучасний розвиток означає, що конституція федерації діє на території Словаччини до тих пір, поки не втратить свою чинність, і це буде день набуття чинності Конституції Словацької республіки...» [39].

За Декларацію голосувало 113 депутатів СНР (депутати РЗДС та СНП, а також частина депутатів-комуністів), 24 було «проти», 10 – утрималося. Виходячи з того, що цей документ було прийнято у формі постанови, а не Конституційного закону(як це первино передбачалося), «знімалося» питання з приводу відповідності Декларації існуючому федеральному конституційному законодавству [69]. Цей конституційний акт мав безперечно величезне значення для подальшого конституційного розвитку не лише Словаччини, але й Чехословаччини в цілому.

Після схвалення Декларації в повній мірі розпочалася робота по проекту Конституції Словацької республіки. Його було створено, чи точніше допрацьовано, протягом червня-липня 1992 р. групою експертів під керівництвом академіка Мілана Чіча, а у подальшому було запропоновано у якості проекту уряду Словацької республіки. Уряд його схвалив постановою від 28 липня 1992 р. Того ж дня цей проект було запропоновано для розгляду СНР [24]. Президія СНР Постановою №41 від 29 липня 1992 р. передала урядовий проект для обговорення усім комітетам СНР (окрім мандатного комітету СНР) [78]. Урядовий проект Конституції Словацької республіки був, на відміну від інших проектів, які виникли у попередній період СНР того ж скликання, сформований в якості конституції самостійної держави, без можливих варіантів спільного державного устрою з Чеською Республікою, а також форм державного союзу з нею. У самому юридичному тексті урядового проекту Чеська та Словацька федеративна республіка згадується лише у ст. 158, якою регулювалася проблема чинності міжнародних угод, укладених та ратифікованих ЧСФР, та дія яких відповідно поширювалася на територію Словацької Республіки. Ця стаття до тексту Конституції так і не була включена.

Текст урядового законопроекту не повністю відповідає доволі короткій Доповідній записці [79], яка була надіслана до республіканського парламенту лише у серпні 1992 р. Окрім усього іншого, зазначено таке: «Основним принципом визначення відносин з іншими державами буде договірний принцип. Саме на базі цього принципу, перш за все, будуть вирішуватися і відносини з Чеською Республікою». Записка, очевидно, має на увазі пасаж щодо ст. 7 законопроекту, за яким «Словацька Республіка може на основі вільного волевиявлення вступити до державного союзу з іншими державами...» У розділі «Прикінцеві та перехідні положення» вказується, що «Прийняття Конституції Словацької Республіки передбачалося у ст. 142, абзаці 2 Конституційного закону №143/1968 «Про чехословацьку федерацію»... актом прийняття цієї Конституції спільна держава не ліквідується. Урядовий проект поважає існування правового ладу, в тому числі, й на рівні федерації...

Словацька республіка на себе добровільно бере міжнародні обов'язки, що впливають із міжнародних угод, укладених та ратифікованих Чеською та Словацькою федеративною республікою в окремих областях суспільного життя окрім обов'язків економічного характеру. У цьому випадку Словацьку Республіку будуть стосуватися, перш за все, ті міжнародні договори та угоди, ратифіковані Чеською та Словацькою Федеративною Республікою, що стосувалися сфери позичок та кредитів...».

Цікавою є останні абзаци доповідної записки, де йдеться про наступне: «Щодо питання про чинність Конституції є пропозиція, щоб Конституція Словацької республіки набула чинності в день публікації у Збірці законів [офіційне видання, яке публікувало законодавство Чехословаччини]. При цьому є можливим пов'язати чинність деяких положень, зокрема про кордони республіки, про висилку та передачу громадянина іншій державі, про податки і збори, про оголошення військового стану, про оголошення війни, про головнокомандування у випадку війни з реалізацією відповідних змін конституційних умов Чеської та Словацької Федеративної Республіки». Ці пояснення не відповідають тексту самого законопроекту, який у ст. 160 зазначає, що «Ця Конституція Словацької республіки набуває чинності днем її оприлюднення».

Комітети СНР розглянули урядовий проект до 14 серпня 1992 р. Кураторський комітет обговорював його з 19 по 24 серпня 1992 р. Усі поправки були оформленні у вигляді документу «Спільної справи комітетів СНР щодо наслідків обговорення урядового проекту Конституції Словацької республіки» (проект №24а) [25]. У тексті справи було зафіксовано 388 доповнень та поправок до тексту Конституції, які були розділені на дві частини: у частині I були проекти, які Кураторським комітетом рекомендувалися до схвалення (всього 139 позицій), у частині II – ті, що не рекомендувалися до схвалення. 28 серпня 1992 р. Конституційно-правовий комітет, зафіксувавши ще 14 доповнень та змін, направив проект, що вже називався «проект №24b», для подальшого обговорення на сесії СНР.

Основі дискусії, що відбувалися у комітетах СНР щодо тексту законопроекту, стосувалися, у першу чергу, зв'язку урядового законопроекту Конституції Словацької республіки із діючим федеральним конституційним законодавством, наслідків її схвалення в умовах існування Чехословаччини, в тому числі, й щодо подальших перспектив відносин із Чеською республікою. Інша дискусія була присвячена тексту Преамбули, яка першочергово в урядовому проекті виходила з громадянського принципу, а не національного, як того хотілося деяким парламентарям («Ми, громадяни Словацької республіки...»). З останнім була тісно пов'язана ще одна проблематика – справа правового становища національних меншин та етнічних груп. Показовим є той факт, що майже усі ініціативи та пропозиції, що ініціювалися групою угорських депутатів, так і не були схвалені (за винятком одного), а тому дискусія продовжувалася й під час парламентарського обговорення проекту Конституції. Серед інших проблем, які піднімалися на засіданнях комітетів СНР були: дискусія щодо часового мандату діяльності суддів (5 років, чи довічно), суперечка з приводу прокуратури, питання щодо права на життя у контексті штучного переривання вагітності, дискусія щодо форми державної влади, сфери діяльності державних органів, Вищого контролюючого бюро, суперечка щодо місця референдуму у конституційній системі [298, с. 33-34].

СНР обговорювала урядовий проект Конституції Словацької Республіки на своїй 5-й сесії, яка проходила з 31 серпня по 1 вересня 1992 р. Відносно бурхливий перебіг обговорення 1 вересня 1992 р. характеризується конфронтаційною дискусією, яка базувалася на проблематиці конституційного становища національних меншин та етнічних груп, яка, щоправда, мінімально вплинула на фінальну версію Основного закону. Усього в ході обговорення було направлено депутатами 56 змін до первинного тексту законопроекту, з них лише 5 було прийнято. Нарешті за текст у цілому з 134 присутніх парламентарів проголосували 114 (усі народні обранці з РЗДС, СНП та частина комуністів), проти було 16 голосів (депутати із ХДР) та 4 депутати утрималися (комуністи). Депутати-угорці на знак протесту проти запропонованого проекту

Конституції та способу її прийняття покинули парламентську залу перед остаточним голосуванням. Обговорення Конституції завершилося 1 вересня 1992 р. о 22:30 [40].

У Чеській Республіці підготовка республіканського основного Закону відбувалося у дещо інших умовах. Головною та визначальною рисою було те, що чеську конституцію передбачалося прийняти вже після федеральної, на відміну від словацької, яка повинна була, на думку словацьких політичних сил, передувати федеральній, а остання мала брати до уваги ті повноваження та компетенції, що передавалися республікам до федерального центру. Перший проект чеської конституції був напрацьований комісією спеціалістів влітку 1991 р. Тодішній проект передбачав федеративний устрій та не мав на меті укладання у майбутньому чесько-словацької угоди. У зв'язку з цим, після подій літа 1992 р. необхідно було повністю його переробити як Основний документ незалежної країни. 16 липня 1992 р. засідала Комісія Президії ЧНР щодо підготовки Конституції Чеської Республіки. Проект основних засад формально базувався на першій чехословацькій Конституції 1920 р., проте у подальшому як комітет, так і співробітники уряду Чехії вибирали ті моменти, які подобалися правій більшості (ГДП). Законодавчою владою наділявся двопалатний парламент, що складався з Палати Депутатів та Сенату, причому на відміну від парламенту зразку 1920 р., до Сенату можна було потрапити за мажоритарною системою. Повноваження Президента повинні були значно обмежувалися: він, наприклад, не мав права розпустити палату парламенту окрім тих випадів, які зазначені у тексті Конституції [207, с. 335].

Наприкінці вересня 1992 р. була створена тимчасова комісія Президії ЧНР для підготовки Конституції Чеської республіки, яка займалася вже готовими концепціями, опрацьованими урядовими експертами. 13 жовтня обговорювали Конституцію керівники коаліційних партій, голова та заступник ЧНР голови коаліційних депутатських груп. Остаточо було вирішено долучити Сенат до тексту Основного закону. Координатором роботи став Ян Калвода, який вважав, що усі зміни до Конституції мають прийматися простою

більшістю в обох палатах, контролюючи роль повинен був відігравати Сенат. Лідер ГДП В. Клаус був проти внесення прийнятого раніше тексту Декларації прав та свобод людини [207, с. 335].

Проекти ГДС, ХДП та ГДА щодо не включення тексту Декларації з Конституції нашоувалися на небажання чеської опозиції створювати Сенат. Як комуністи, так і соціал-демократи вважали, що Сенат був у конституційному праві Першої республіки звалищем застарілої політики, а в майбутній унітарній чеській державі він буде непотрібний. Соціальні демократи відкидали демагогічне твердження щодо того, що Сенат мав би стати «конституційним страхувальником». Можливість змінювати конституцію простою більшістю у обох палатах також не подобалося парламентській опозиції, бо існувала реальна загроза тому, що урядова коаліція зможе змінити під себе текст Основного закону так, аби якнайдовше залишитися при владі.

Необхідність отримати голоси при голосуванні у ЧНР сприяла тому, що праві сили пішли на компроміс. Нарешті, ЧССД пообіцяли підтримати проект Сенату, але урядова більшість мала погодитися із можливістю прийняття змін до Конституції кваліфікованою більшістю. Декларація прав і свобод, хоч і не стала частиною безпосередньо тексту Основного закону, проте перетворилась на складову чеського правопорядку.

Ухвалення основного закону пришвидшилося після 25 листопада 1992 р., коли було створено законодавчу базу для ліквідації федерації. Однією з проблем на той час було переміщення депутатів з федеральних органів, які мали працювати тільки до кінця року, до відповідних республіканських парламентів. Якщо для словаків проблема не була такою значною (основні кандидати від РЗДС були представлені саме у СНР), то для ГДП-ХДП та ХДУ-ЧНП Федеральні Збори були місцем перебування основних партійних осіб, тому вони й активно опрацьовували варіант із таким переміщенням. Завзято проти виступав ГДА, депутатів від якого не було у федеральному парламенті, але вони були у ЧНР. Остаточна угода між урядом та опозицією щодо кінцевої форми Конституції Чехії була досягнута на зустрічі у Ланах 10 грудня 1992р.

Того ж дня було запропоновано Конституційний закон, щодо трансформації ЧНР, який передбачав часткове переведення федеральних депутатів до законодавчих органів Чехії.

15 грудня 1992 р. ЧНР приймає Конституційний закон «Про заходи, що пов'язані із ліквідацією ЧСФР» [105], який визначав термін дії існуючого чехословацького правопорядку. Цим же законом від дня ліквідації ЧСФР Чеська Національна Рада перебирала на себе законодавчі повноваження колишніх Федеральних Зборів. 16 грудня 1992 р. була ухвалена Конституція Чеської республіки [106]. Проект Конституції презентував В. Клаус: «Словацький народ використав свободу, яка нам усім відкрилася, щоб довершити національну емансипацію створенням власної держави. Це є реальність, яку ми, як демократи, маємо поважати» [49]. Депутатом Їржі Драпелю було запропоновано змінити назву держави на Чехоморавську республіку, а також узаконити адміністративно-управлінські одиниці під назвою «землі». Пропозиція не була прийнята. Сама ж Конституція базувалася на укладених раніше угодах влади та опозиції: в Конституцію могли вноситися зміни, якщо вони були прийняті кваліфікованою більшістю. У тексті Основного закону було посилення на Декларацію прав і свобод як складову конституційного порядку Чеської республіки. Однією із палат республіканського парламенту повинен був стати Сенат, який складався із 81-го депутата, котрі обиралися за мажоритарною системою. Чеська Національна Рада ставала другою палатою парламенту під назвою Палата депутатів та мала складатися із 200 депутатів.

17 грудня 1992 р. ЧНР було прийнято закони про державні символи Чехії [123]. Обидві республіки мали від весни 1990 р. традиційні символи та прапори, проте їх неможливо було використати в якості державних символів незалежних держав: традиційний словацький червоно-блакитно-білий триколон повністю був ідентичний прапору Російської Федерації, а чеський червоно-білий прапор – ідентичний польському. Словаччина вирішила цю проблему простим рішенням: розмістила свій герб (подвійний хрест на трьох гірських вершинах)

на прапорі. Для чеської сторони існувала правова проблема: відповідно до Конституційного закону № 542 жодна із країн-наступниць Чехословаччини не могла використовувати державні символи колишньої ЧСФР. Тому в первинній версії законопроекту про державну символіку Чехії було положення про те, що новий прапор, хоч і базувався на прапорі колишньої Чехословаччини, але на відміну від нього, синій клин повинен був бути протягнутий на 2/3 довжини стяга. Цим самим законопроект виконав формальну вимогу, щоб країни- правонаступниці не використовували чехословацьку символіку. В ході обговорення на самій сесії ЧНР дійшло до складної дискусії між депутатами, які відмовилися визнавати право федерального парламенту вказувати суверенній державі, які символи вона може використовувати [50]. Після виступу федерального прем'єра Я. Штярського, який зазначив про необхідність хоча б формально змінити довжину трикутника, чеські парламентарі взагалі затвердили прапор Чехословаччини у якості прапора Чехії без будь-яких змін. У пояснювальній записці до проекту закону було зазначено, що до такого кроку чеські депутати вдалися у зв'язку з тим, що наприкінці грудня Чехословаччина перестає існувати як політичний суб'єкт, а відповідно її символіка буде «нічиєю». Також вказувалося на те, що прапор Чехословаччини активно використовувався чеським населенням в ході демонстрацій та мітингів, на відміну від Словаччини, де «вже від 1989 р. почали переважати прапори словацькі». Прийняття чехословацького прапора, на думку авторів закону, проголошувало чеську державу такою, яка апелює до демократичних та гуманних ідеалів міжвоєнної Чехословацької республіки. Цей крок мав важливе символічне значення, адже доводив той факт, на якому часто наголошували словацькі політики, що чехи сприймали та сприймають Чехословаччину як невід'ємну складову власне чеської державності, без огляду на те, що словаки також були складовими цієї федерації [59].

4.3 Правове оформлення розділу Чехословаччини

В останні дні червня 1992 р. відбулися установчі збори республіканських та федерального парламентів. Словацький уряд на чолі з В. Мечіярем був затверджений 24 червня 1992 р. Останній федеральний уряд на чолі з Яном Штярським було подано на затвердження Федеральним Зборам Президентом В. Гавелом 2 липня 1992 р., причому уже з короткої програми уряду, яка була схвалена 17 липня 1992 р. [46], впливало те, що мандат уряду Я. Штярського буде тривати до 31 грудня 1992 р. Хоч у самій програмі не було й слова щодо майбутнього розділу, проте в дійсності ЧСФР прямувала до свого кінця.

Останній, третій період співпраці «Президент-Федеральні збори» припадає на період від початку каденції парламенту ЧСФР 7-го скликання і триває до відставки В. Гавела (4 червня 1992 р. – 20 липня 1992 р.). Цей короткий період характеризувався намаганням Гавела повторно бути обраним у якості Президента федерації, проте з приходом до влади чеської ГДП та словацького РЗДС, це завдання виявилось надскладним. Після невдалих виборів 3 липня 1992 р. він поступово примирюється з думкою про відставку. На перспективу В. Гавелом розглядалися плани щодо можливості обрання у подальшому президентом вже незалежної Чехії. І хоча на початку каденції новообраного парламенту він ще обмірковував ідеї подальшого обговорення існування федеративної держави, вже у липні місяці остаточно змирився з думкою про неможливість подальшого існування Чехословаччини. 17 липня 1992 р., виступаючи на телебаченні В. Гавел сказав, що не може нести відповідальність за розвиток подій, на який перестає мати вплив: «Обов'язки, які пов'язані з прийняттям присяги перед суспільством Чеської та Словацької федеративної республіки та її Конституції, не можу виконувати повною мірою, яка була б у відповідності до моїх устоїв, уявлень та совісті. Не можу нести відповідальність за розвиток подій, на який перестаю мати вплив. Так як я не хочу ставати гальмом історичного розвитку, не хочу бути лише урядовцем, що вже відслужив» [134, с. 198]. Того ж дня було прийнято визначальний документ

– «Декларацію Словацької Національної Ради про суверенітет Словацької республіки». Це стало останню краплею для політичних амбіцій В. Гавела в якості Президента ЧСФР.

Нормативно-правовий етап розлучення ЧР та СР відбувався у формі прийняття окремих Конституційних законів, які мали за ціль створити юридичну базу, в рамках якої цей процес і повинен був проходити.

8 жовтня 1992 р. ФЗ ухвалили Конституційний закон № 493 [102], який доповнював Закон «Про Чехословацьку федерацію». Він був, по суті, новим Законом про компетенції, адже переводив на республіканський рівень низку компетенцій у сферах зовнішньої політики, банківської справи, зовнішньої торгівлі, транспорту і перевезень, безпеки. Так, республіки отримали право укладати двосторонні міжнародні договори у тих галузях, які належали до діяльності ЧР та СР: галузі торгівлі, економіки, культури, науки та освіти, охорони здоров'я, охорон природнього середовища, цивільної оборони, співпраці у сфері ЗМІ. До компетенцій республік тепер належало утворювати представництва тих суб'єктів, з якими були укладені договори, також приймати представників цих суб'єктів. Державний банк Чехословаччини (ДБЧС) повинен був мати дві складові – осередок ДБЧС для ЧР та осередок ДБЧС для СР. Дві республіки могли утворювати емісійні банки, які виникли б за рахунок розділення ДБЧС. У сфері компетенцій ЧСФР залишилося встановлення інструментів зовнішньої політики у взаємодії з республіками, правове регулювання у галузі економічних зв'язків із закордоном та правове регулювання енергетичної та газової галузей. У компетенції федерації залишилося також правове регулювання з питань транспорту та інфраструктури, пошти та телекомунікацій, перевезень відповідно до міжнародних зобов'язань. Республіками дозволили утворювати власні служби безпеки.

Конституційний закон посилював Національні Ради, федеральні органи мали б перестати існувати з початком 1993 р. Відповідно до цього правового документа, ліквідувалося багато з федеральних інституцій, зокрема:

Міністрество зовнішньої торгівлі, Міністрество праці та соціального захисту, Міністерство стратегічного планування, Міністерство транспорту, Міністерство зв'язку, Федеральний комітет оточуючого середовища, Федеральне бюро економічної конкуренції. У Чехословаччині залишалось 6 федеральних міністерств: Міністерство фінансів, Міністерство закордонних справ, міністерство оборони, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство економіки, Міністерство контролю.

8 жовтня 1992 р. було прийнято Закон №494 [122], відповідно до якого у сфері компетенції федерального Міністерства внутрішніх справ залишалися питання закордонної розвідки, організованого тероризму та охорона державного кордону. Усі інші компетенції було переведено на республіканський рівень, до республіканських Міністерств внутрішніх справ. У сфері ЗМІ Закон дозволив республікам утворювати радіо та телевізійні канали зі сферою діяльності на території певної республіки.

Спільне засідання обох республіканських урядів 10 жовтня 1992 р. в Колодеїх було присвячено підготовці двосторонніх міжнародних договорів та угод, які повинні були врегулювати нові відносини між двома незалежними державами. Ці договори повинні були наперед визначити основу двосторонніх зв'язків між Чехією та Словаччиною. Чеський уряд підготував 10 договорів, словацький – 6 [209, с. 187]. Договори стосувалися митної унії, валютної унії, угоди про співпрацю в сфері охорони здоров'я, соціальних питаннях, співробітництва судів, вживання мов, правової охорони, безпеки, розмежування державних кордонів. Словацький уряд пропонував розширити договори і на сфері оточуючого середовища, освіти, культури та приватизації. Обидві сторони констатували той факт, що між ними не існує жодних територіальних суперечок. Робочі групи, які були очолювані міністрами, мали підготувати остаточні версії договорів, які повинні були бути підписаними на наступній зустрічі у Словаччині. Єдине питання виликало суперечки між обома сторонами – проблема громадянства. Відповідно до перепису населення 1991 р., на території ЧР проживало 314877 словаків. А на території СР – 52884 чехів

[218, с. 56]. Словаки пропонували спільне громадянство обох держав, що на думку чеської сторони, було намаганням утворити Чехо-Словацьку Унію. Окрім того, була висловлена ідея існування подвійного громадянства, яке складалося б із громадянства Унії та громадянства окремих республік.

Друге спіткання урядів відбулося у готелі Яворіна у Високих Татрах 25-26 жовтня 1992 р. Зустріч велася навколо двох основних тем. Перша тема – обговорення проектів федеральних законів перед їх прийняттям у ФЗ. Було досягнуто консенсусу щодо того, що діяльність федерації припиниться 31 грудня 1992 р. Згоди не було досягнуто у проекті Закону про розділ власності федерації, хоча словаки погодилися з тим, що при розподілі деяких типів власності виходити з принципу «два до одного» [209, с. 189].

Другою темою обговорень була підготовка двосторонніх договорів. Договір про створення митного союзу передбачав створення єдиного митного простору та проведення єдиної митної політики по відношенню до третіх країн [34]. Відповідно до цього договору, митний союз включав у себе ринок сільськогосподарських товарів та мав на меті координацію сільськогосподарської політики, яка передбачала, у першу чергу, експортну підтримку, тарифи та інші регулятори ринку. Координацію зовнішньої, торгівельної та митної політики повинна була забезпечувати створена на паритетних засадах Рада митного союзу та її постійний Секретаріат. Суперечки між республіками вирішувала окрема комісія. Рада союзу представляла обидві республіки по відношенню до інших держав та ЄС. У зв'язку з цим, обидві сторони вирішили направити прохання ЄС продовжити дію укладеної у 1991 р. торгівельної угоди між Чехословаччиною та ЄС. Вони дали зрозуміти, що країни- правонаступники перебирають на себе усі права та обов'язки федерації. правонаступництво повинно було бути підтверджено обміном нот до 1 січня 1993 р.

Договір про валютне упорядкування передбачав перехідне використання спільної валюти. Монетарну та емісійну політику мав керувати спільний валютний комітет, створений із представників обох республік. Договір

перебачав існування двох центральних банків – Чеського національного банку та Національного банку Словаччини. Від угоди могла кожна із договірних сторін відмовитися у разі виявлення значних дивергенцій обох економік, або якщо утворений на основі договору валютний Комітет не домовився про основні моменти валютної політики. ЧНР доручила чеському уряду, одразу після укладання союзу, розпочати підготовку заходів щодо якнайшвидшого впровадження чеської валюти [207, с. 343].

Низку угод, які визначали «становище іноземців» словацьких громадян у ЧР та повинні були послабити наслідки розділу громадян, було підписано 29 жовтня 1992 р у Празі. Договір про вільний рух працівників забезпечував право вільного вибору працювати в ЧР чи СР без дозволу на роботу [30]. Іншим законодавчим актом була гарантована оплата пенсій з однієї держави до іншої та зарахування стажу роботи [31]. Було прийнято рішення про взаємне визнання університетських дипломів.

Вісім договорів про внутрішній порядок та безпеку стосувалися продовженням дій федеральних внутрішніх та закордонних паспортів на наступні 5 роки з позначенням державної приналежності до Чеської чи Словацької Республіки. Угоди гарантували безвізовий режим [27], єдиний режими щодо іноземців [28], визначення спільних кордонів відповідно до існуючих меж між республіками [32], охорону навколишнього середовища та координацію дій у боротьбі з наркотиками, тероризмом та фінансовим криміналітетом [35]. Не була досягнута угода про громадянство, бо для чеської сторони не була прийнятною позиція спільного та подвійного громадянства. Справа була залишена для правового визначення самими республіками. Чехи також відкинули ідею підписання «генерального договору», який би підсумовував усі укладені двосторонні угоди, проте погодилася укласти договір про добросусідство, дружні стосунки та співпрацю.

Наслідком зустрічі республіканських урядів у Яровіні було підписання 18 міжнародних угод обома прем'єрами 31 жовтня 1992 у Празі, їх тексти були направлені Національним Радам для подальшої ратифікації.

На третій зустрічі про двосторонні угоди був підписаний доволі масштабний документ – Договір про добросусідство, дружні стосунки та співпрацю. У ньому були визначені основні права та обов'язки громадян однієї держави на території іншої, підтверджувалися існуючі кордони, а також декларувалася можлива допомога у випадку нападу на одну із республік. Угода була укладена на 15 років з подальшою пролонгацією на 5 років, якщо якась із сторін від неї не відмовиться [33].

Окрім прийняття двосторонніх договорів, важливим документом, який визначав правове поле розділення федерації, був Закон про розділ федеральної власності. Перша велика зустріч, на якій мав обговорюватися законопроект, відбулася 9 листопада 1992 р. у замці Жидлоховицях біля Брно.

Власність федерації мала б розділятися відповідно до двох принципів. Перший з них стосувався розділу рухомого майна та фінансових зобов'язань. Розділ повинен був проходити у співвідношенні «два до одного» на користь ЧР. До цього принципу долучався територіальний принцип нерухомого майна. Словацька сторона запропонувала доповнити механізм «історичним принципом», що виходив із внеску майна, яка кожна із сторін 1945 р. надала оновленій Чехословаччині із Протекторату Богемії та Моравії, а також самостійної Словацької держави. Чеська сторона його відкинула з вказівкою, що загальний предмет розділу має вартість 1000 мільярдів крон, з них історична частина – 11 мільярдів крон.

Через страх довгих обговорень у федеральному парламенті та можливість його повного неприйняття, було погоджено, що договір про розділ власності федерації підготують Національні Ради. Голосуванню щодо прийняття Конституційного закону №541 «Про розділ власності ЧСФР та його переходу у власність ЧР та СР» [103] передувало прохання федерального уряду про продовження дії його програмної відозви на період до 31 грудня 1992 р., так як попередня програма діяла до 30 вересня 1992 р.

Закон був прийнятий 13 листопада 1992 р. після довгої дискусії та гострих випадів на адресу федеральної влади з боку лівої та крайньої правої

опозиції, які звучали, починаючи від 12 листопада, з парламентської трибуни. Заяви опозиційних сил різнилися: від емоційних протестів до більш-менш здорової та аргументованої критики. Частина депутатів взагалі не погоджувалися із прийняттям Закону через те, що не вважали за доцільне розділ федерації в цілому. Інші висловлювали жаль з приводу обмеженого часу для розгляду законопроекту, малою інформованістю та відсутністю розумної суспільної дискусії. З. Їчинський порівняв угоду між чехами і словаками із договором на тисячу сторінок про об'єднання Німеччини і вказав на «слов'янську легковажність, яка викликає низку проблем». Зі сторони словацьких комуністів була висловлена думка про те, що власність не повинна бути розподілена, а країни- правонаступники мали разом бути власниками та користувачами майна без огляд на те, де воно є розташованим. Запропоновані федеральним урядом оцінки вартості майна, яке пілягало розподілу, критикувалося через їх применшення, а ліквідація територіального принципу розподілу власності пояснювалася тим, що Словаччина створювала 32% національного доходу, проте на її території розташовувалося 25% власності ЧСФР. Чеські парламентарі на противагу таким фактам вказували на масштабні федеральні інвестиції словацькому сектору охорони здоров'я, будівництву, що конфронтувало із проблемним станом навколишнього середовища на чеських землях та з тим, що у минулому більше інвестицій йшло саме до СР. Жива дискусія розгорнулася навколо питання щодо того, яке майно (зокрема нафтопроводи, газопроводи, аеролінії, колишні державні підприємства закордонної торгівлі) повинно було розділятися окремим спеціальним законом [209, с. 196].

Конституційний закон по розподілу власності федерації передбачав поділ власності на 4 групи: рухоме та нерухоме майно, фінансові заборгованості та борги, валютні заборгованості, борги та інші права і обов'язки федерації і державних організацій. Розділення мало відбутися відповідно до двох основних принципів. Перший – відповідно до територіального підходу, де кожна з республік залишала собі усе нерухоме майно, що розміщувалося на її території,

у тому чисті те рухоме майно, яке було пов'язане із нерухомим. Цей підхід поширювався і на ті обов'язки, які відповідно до їх розміру стосувалися тільки однієї з республік. Уся інша власність ділилася відповідно до пропорційного принципу «два до одного». Третій підхід стосувався тих одиниць, які технічно та системно були об'єднані і які у випадку роз'єднання втратили свою функціональність.

Членські квоти та зовов'язанні по відношенню до Міжнародного валютного фонду повинні були розділитися відповідно принципів, які встановить сам Фонд. Усі інші внески та зобов'язання по відношенню до фінансових інституцій мали поділитися також за принципом 2:1. Законом також було встановлено механізми передачі власності у відповідності до угоди між ЧР та СР та утворив комісію для закінчення розподілу майна ЧСФР після її зникнення зі світової карти. Нормативний акт встановив мораторій на передачу майна, яке передбачалося розділити та уповноважив ЧР та СР на укладання угоди щодо перенесення цього Конституційного закону до правових норм країн-спадкоємців. У статті 13 Закон передбачив прийняття подальших федеральних законів про розділ власності Федеральної служби безпеки та інформації, Чехословацького телебачення, Чехословацького радіо, Чехословацького інфомаційного агентства, Чехословацьких державних доріг, Управління пошти та комунікацій, Чехословацької академії наук. У ході подальших дискусій та обговорень можливих поправок, законопроект було прийнято з третьої спроби.

Розділенню Чехословаччини за планами переможних у виборах 1992 р. політичних партій доволі сильно заважав діючий Конституційний закон №327 «Про референдум» [101], без проведення якого розділ Чехословаччини був просто незаконний. За 2-м абзацом статті 1, у випадку виходу Чеської Республіки чи Словацької Республіки зі складу ЧСФР повинен був обов'язково проводитись референдум. Тому федеральний уряд запропонував на початку вересня 1992 р. Федеральним Зборам проект Конституційного закону «Про способи припинення існування ЧСФР» [60], який передбачав 4 можливі

способи ліквідації Чехословаччини: декларацією Федеральних Зборів, схваленою Конституційним законом; угодою обох Національних Рад; референдумом на основі Конституційного закону Федеральних Зборів або ж Конституційного закону однієї чи обох Національних Рад республік; виходом однієї республіки зі складу федерації. Проект цього закону на своїй 4-й сесії, що відбулась 1 жовтня 1992 р., федеральний парламент так і не прийняв. Проект навіть не підтримала частина депутатів від РЗДС, що не тільки свідчило про продовження підтримки конфедеративного устрою, але й вказувало на неоднозначне ставлення до розділення Чехословаччини.

Безпосередньо після провалу голосування Конституційного закону «Про способи припинення...» Федеральні Збори прийняли пропозицію щодо ухвалення Постанови про створення Комісії для підготовки змін федерації на чехо-словацьку унію за проектом, вже на той момент соціал-демократа, М. Земана [15, с. 266-268]. Для її прийняття було достатньо простої, а не кваліфікованої більшості депутатів ФЗ. Голосуванню передувала заява депутата комуніста М. Рансдорфа про факт укладання угоди між політичними силами Бельгії щодо утворення федеративного ладу. Постанова Федеральних Зборів № 58, якою затверджувалася ідея створення Чехо-Словацької Унії, окрім факту створення Комісії, формувала 9 основних засад майбутнього державного утворення. Основною ціллю Унії було пришвидшення трансформаційних процесів в ЧР та СР з метою якнайшвидшого приєднання до Європейського Союзу. З моментом вступу країн до цієї структури, існування Унії припинялося, а діяльність унійних органів влади передавалося відповідним утворенням ЄС. Компетенції конфедеративної влади визначалися та передавалися республіканськими органами. Державними органами Чехо-Словацької Унії визначалися наступними: Президент, Рада Унії, Парламент Унії. У складі Ради повинні були утворитися Комітети, відповідно до необхідності координації основних напрямків конфедеративної діяльності: економічної, соціальної, екологічної, оборонної, закордонної політики. Парламент мав право видавати Закони, які будуть чинними на території усієї Унії, проте виключно у випадку

їх ратифікації Національними Радами. Взнявши за зразок Маастрихтську угоду, ідея Чехо-Словацької Унії знайшла підтримку серед лівої опозиції, моравських партій, ХДР та навіть деяких представників РЗДС.

Хоч Комісія по створенню Закону про унію так ніколи і не була зібрана на своє перше засідання, проте така різка зміна напрямку обговорень майбутнього державного ладу явно не подобалась В. Клаусу. Ініціатива, спрямована на розділ ЧСФР, була на той момент виразно на чеській стороні, точніше в руках керівництва ГДП, яке, виходячи із неоднозначного ставлення керівників РЗДС до долі спільної батьківщини, ініціювало скликання політичної зустрічі з представниками мечіярського руху 6 жовтня 1992 р. у Їглаві. На цій зустрічі В. Клаус змусив РЗДС відкрито завити, що він виступає проти унії й конфедерації та що буде надалі виступати за розділення Чехословаччини на дві окремі держави. Їглавська зустріч між ГДП та РЗДС остаточно закрила питання з приводу пошуку альтернативних шляхів вирішення питання оновлення федеративного устрою, що не були пов'язані з розділом федерації.

Федеральний уряд запропонував наприкінці жовтня 1992 р. Федеральним Зборам проект Конституційного закону «Про припинення існування ЧСФР», який був на порядку денному 5-й сесії спільного засідання обох палат Федеральних Зборів, що розпочала свою роботу 3 листопада 1992 р. Опозиція домоглася того, щоб цей законопроект було обговорено раніше проекту Конституційного закону «Про розділ власності ЧСФР між Чеською Республікою та Словацькою Республікою та її перехід до Чеської Республіки та Словацької Республіки», який було ухвалено 13 листопада 1992 р. під № 541 [103]. Обговорення Федеральними Зборами Закону «Про припинення існування ЧСФР» відбувалося вже після ухвалення цього законопроекту обома Національними Радами 17 листопада 1992 р., які доручили федеральному парламенту його схвалити. ЧНР 19 листопада 1992 р. ухвалила постанову, в якій вказувала про свою готовність взяти відповідальність за долю Чеської республіки у випадку, коли Федеральні Збори не змогли б таки прийняти

законні підстави для розділу держави [61]. Чеська сторона уже була підготовлена до різноманітних несподіванок у бурхливому федеральному парламенті, у законодавчій діяльності якого вже було важко робити якісь точні прогнози. У ньому все ще тривали дискусії, ініційовані опозиційними партіями, щодо питання про необхідність проведення референдуму, як єдиного законного механізму припинення існування Чехословаччини.

Перша спроба ухвалення Закону «Про припинення існування Чеської та Словацької федеративної республіки» закінчилася невдачою. Було утворено погоджувальну комісію, яка мала б розпочати конституційний погоджувальний процес, наслідком якого стало повторне голосування. У Палаті Народу «за» було 146 депутатів, у чеській частині Палати Націй – 45 депутатів (мінімально можлива для прийняття кількість), словацькій частині Палати Націй – 46 народних обранців (теж на один голос більше, ніж допустимий мінімум).

Остаточне голосування по законопроекті було першопочатково перенесено з 24 листопада на 25 листопада через те, що у зв'язку з погодними умовами словацькі депутати не змогли вчасно прилетіти до Праги. Нарешті, 25 листопада 1992 р. було прийнято Закон, за яким останнім днем існування держави чехів та словаків вважалася дата 31 грудня 1992 р. 1 січня 1993 р. на світовій політичній карті світу виникають дві нові незалежні держави: Чеська республіка та Словацька республіка [104]. Цього дня погоджувальна комісія запропонувала кілька поправок до Закону, які стосувалися подальшого схвалення Конституційного закону референдумом чи окремим республіканським законом. Після прибуття самого В. Клауса до будівлі парламенту коаліція ГДП голосувала виключно проти поправок. В ході кулуарних перемовин нарешті вдалося отримати кілька голосів для остаточного прийняття Закону.

Конституційний закон «Про припинення існування Чеської та Словацької федеративної республіки», який складався з 9 статей, окрім дати припинення існування федеративної держави, містив низку важливих положень, які фіксували правову безперервність функціонування державних

органів та порядок спадкування основних функцій законодавчої, виконавчої та судової влади. Депутати, обрані до Федеральних Зборів, мали б стати депутатами відповідних Національних Рад, проте умови цього переходу встановлювали закони республік. правонаступниками уряду Чехословаччини ставали уряди республік, Верховного суду Чехословаччини Верховні суди республік. Щодо Конституційного суду, то його правонаступником теж ставали Верховні суди республік. Відповідно до Закону, з припиненням існування Чехословаччини припинялося існування збройних сил федерації. 2-й абзац, статті 3 вказував на неможливість використання державами- правонаступниками державних символів ЧСФР. Схвалення цього законодавчого акту було позитивним сигналом для інших держав, який вказував на мирний характер розділення федерації.

Отже, розділення Чехословаччини було викликано низкою об'єктивних причин. Серед них можна виділити найголовніші: відсутність популярної політичної партії, яка б мала електорат на території усієї федерації та яка мала б одним із пунктів передвиборчої програми збереження єдиної держави; слабкість механізмів президентського впливу на прийняття важливих рішень щодо конституційного розвитку країни; відносно короткий період діяльності як Федеральних Зборів сьомого скликання, так і Президента Чехословаччини, що обмежувалися 2-ма роками; відсутність політичної культури прийняття компромісних рішень як серед словацьких, так і серед чеських політиків; різні наслідки проведення економічної реформи для обох республік.

Чехословаччина, перейшовши до нового етапу свого розвитку, так і не змогла віднайти ідеальну модель подальшого існування в якості повноцінної демократичної європейської держави. Фактично, уся історія Чехословаччини – це пошук моделі теоретичного існування країни: від масариківського чехословакізму до гавелівської «справжньої федерації». В самій чехословацькій теоретико-політичній основі лежали такі підходи до державотворення, які не відповідали вимогам часу, не могли швидко трансформуватися. У той же час, суспільно-політичні перетворення мали відбуватися швидко, адже зволікання

могли викликати негативні тенденції в економіці, що в свою чергу погано позначилося б на рівні життя населення. Саме ж суспільство, не маючи за плечима досвіду побудови громадянського суспільства, змушене було фактично пасивно спостерігати за часто кулуарними домовленностями політиків. Як в чеському, так і в словацькому політичному середовищі виникли такі політичні сили, яким було значно вигідніше розділити федерацію, ніж шукати подальші компроміси. Саме через це припинилося майже 75-річне існування єдиної держави чехів та словаків.

ВИСНОВКИ

В ході проведення дисертаційного дослідження автор прийшов до наступних висновків:

1. Причини, що призвели до початку процесів соціально-політичної трансформації всередині Чехословаччини 1989-1993 рр., були викликані необхідністю подальшого існування чехословацької держави у післяреволюційний період, в умовах руйнації авторитарної соціалістичної системи та переходу до побудови демократії. Держава тільки-но почала оновлювати державний апарат, створювати нові зовнішньополітичні та внутрішньополітичні орієнтири. В цих обставинах одним із найголовніших завдань, що стояли перед керівництвом Чехословаччини, стало оновлення федеративного устрою. Чехословаччина стала федеративною державою після подій придушення «Празької весни» 1968 р. Рубіжною датою стало прийняття Конституційного закону №143 від 27 жовтня 1968 р. «Про чехословацьку федерацію». Ця форма державного устрою почала вибудовуватися «зверху», як реакція на бажання оновити державний лад, у першу чергу, представників словацького народу. Отримавши у спадок ще соціалістичну модель федерації, чехословацькі політики кінця 1989 р. розуміли, що її необхідно пристосувати, видозмінити у відповідності до нових умов. Щоправда єдиного підходу та методу для цих дій вони не мали, позиції чеських та словацьких політиків суттєво відрізняли у принципових питаннях, щодо форм та механізмів створення «справжньої» федерації.

2. Сам процес суспільно-політичної трансформації можна поділити на декілька етапів, які будуть тісно пов'язані з діяльністю законодавчого органу влади Чехословаччини – Федеральних Зборів. Перший етап триває від 29 грудня 1989 р. до 7 червня 1990 р., тобто від моменту обрання Президентом Чехословаччини В. Гавела до початку діяльності Федеральних Зборів нового, шостого скликання. Цей період характеризується пошуками моделі проведення подальших перетворень всередині держави, впливом «революційного права»,

намаганням пристосувати існуючі норми конституційного права до нових умов. Основним політичними силами в Чеській республіці та Словацькій республіці були, відповідно, Громадянський Форум та Громадськість Проти Насилля. Ці політичні рухи виникли ще на початку революційних подій листопада 1989 р. і у зазначений період продовжували залишатися основними політичними гравцями на політичній сцені Чехословаччини. Обрання Президента Чехословаччини Вацлава Гавела ще більш посилювало вплив революційного руху на подальший розвиток держави. Важливою для проведення усіх необхідних змін всередині держави стала кооптація нових депутатів від Громадянського Форуму та Громадськості Проти Насилля до Федеральних Зборів на заміну комуністичним депутатам, які могли б чинити опір проведенню реформ в Чехословаччині. Водночас, у період грудня 1989 р. – червня 1990 р. не було здійснено жодних суттєвих реформ по створенню нової моделі конституційного ладу Чехословаччини, лише декілька «косметичних» змін. Усі необхідні зміни мали б прийматися новообраним парламентом сьомого скликання, який повинен був утворитися шляхом проведення вільних демократичних виборів.

Другим етапом слід вважати період з 7 червня 1990 р. по 19 червня 1992 р., тобто від дати початку роботи Федеральних Зборів сьомого скликання до підписання представниками провідних політичних сил Вацлавом Клаусом (голова Громадянської Демократичної Партії) та Владіміром Мечіаром (головою Руху за Демократичну Словачину) політичної угоди про розділ Чеської та Словацької Федеративної Республіки у Братиславі. Цей період характеризується найбільш жвавими дискусіями з приводу подальшого розвитку країни. Федеральні Збори сьомого скликання були складені з представників від новоутворених та оновлених політичних партій і рухів. Вони мали термін повноважень 2 роки. На думку багатьох політиків, вони повинні були стати Установчими Зборами, які повинні створити законодавчу базу нової федерації, оновити федеративний лад, вибудувати таку модель співжиття усіх народів Чехословаччини, яка давала б змогу державі існувати без політичних криз та революційних переворотів. Основні дискусії цього етапу у сфері

законодавчої діяльності велися навколо питання про прийняття федеральної та республіканських конституцій. Як виявилось, це питання стало справжнім «яблуком розбрату» між чехами та словаками, які мали різне бачення моделі дійсно функціональної федерації, різнився їх погляд і на поняття «суверенітету». Іншою проблемою виявилось питання послідовності прийняття основних конституційних документів.

Словацька сторона вважала за першочергове завдання прийняття саме республіканських конституцій, у зв'язку з тим, що передбачалося формування федеральних компетенцій шляхом передачі частини повноважень федеральному центру з волі самих республік. Окрім того, Ян Чарногурський, лідер Християнсько-Демократичного Руху, активно відстоював ідею укладання державної угоди між двома республіками Чехословаччини, яка мала б передувати укладанню Основних Законів. Чеська ж сторона передбачала, що першочергово необхідно оновити конституційний лад на рівні федерації, а вже потім зайнятися республіканськими питаннями.

Для другого етапу характерним є проведення величезної кількості різноманітних зустрічей, зібрань та з'їздів, які створювали необхідну для громадського простору картинку діяльності основних політиків Чехословаччини, проте так і не призводили до реального консенсусу в чехословацькому суспільстві. Більшість з результатів цих зустрічей так і залишилися на папері.

Останній третій етап суспільно-політичних перетворень охоплює період від 19 червня 1992 р. по 1 січня 1993 р. Його можна охарактеризувати, як дорогу до майбутнього «оксамитового розлучення», наслідком якого стало утворення двох незалежних суб'єктів на карті світу: Чеської республіки та Словацької республіки. На цьому етапі основні політичні сили готували державу до подальшої ліквідації, зафіксувавши у політичній угоді від 19 червня 1992 р. ту особливість, що подальші процеси розділу ЧСФР будуть відбуватися виключно в конституційних, законних рамках. Усі події, що відбувалися у внутрішньополітичному житті Чехословаччини, прямо чи опосередковано були

пов'язані з процесом створення законодавчої основи для створення двох незалежних держав. Однією із характерних особливостей цього етапу стало те, що в цей час основними ініціаторами розділу країни виступала не словацька сторона, яка у попередні періоди брала на себе цю роль, а чеська, на чолі з найсильнішою політичною силою того періоду – ГДП та її лідером В. Клаусом. Саме вони усіма можливими засобами намагалися тиснути на словацьку сторону та протягти через федеральний парламент саме сценарій утворення незалежних держав, а не оновленої унії чи конфедерації.

3. Переформатування державного устрою Чехословаччини проводилося більшою мірою у формі дискусій та переговорів. Ці перемови велися на рівні політичних сил в федеральному парламенті, дискусій політичних сил в республіканських Національних Радах, між депутатами обох республік, між республіканськими та федеральними урядовцями. Особливе місце у переговорному процесі належало Президенту В. Гавелу, який доклав найбільше зусиль для утримання єдності держави, щоправда із запізненням: лише на другому та третьому етапах трансформації ним було проведено логічні кроки по відстоюванні ідеї надання президенту більших прав у конституційному праві для впливу над бурхливими Федеральними Зборами, запобігання руйнації федерації за рахунок використання інституту прямого народовладдя – референдуму. На першому етапі, коли можливостей для протягання цих законодавчих змін у В. Гавела було більше, ним було втрачено революційний момент, нагоду, коли можна було змінити Конституцію без використання застарілих соціалістичних конституційних механізмів.

Завдання по трансформації державного устрою мали б виконати так звані Установчі Збори – Федеральні Збори 6-го скликання. Проте за 2 роки федеральний орган влади приймав такі законодавчі органи влади, які не посилювали доцентрові тенденції, а лише навпаки – сприяли посиленню політичного значення республіканських Національних Рад, починаючи від прийняття 12 грудня 1990 р. «закону про компетенції». Подальший переговорний процес довів той факт, що чеська та словацька політичні сили не

можуть сформулювати ні єдиний республіканський проект державного устрою, ні, тим паче, дійти до чіткого компромісного рішення. Фундаментальним каменем спотикання були дві проблеми: 1) послідовність прийняття республіканських та федеральної конституцій; 2) підписання державного договору між Чеською республікою та Словацькою республікою.

Правова логіка у прийнятті договору безперечно була присутня. Укладання такого правового документу дозволяло б дати початок створенню федерації «знизу», як державного утворення, що створюється на основі волі народів, які бажають жити у єдиній країні, проте ні чеські, ні словацькі політики не змогли створити компромісне рішення по державному договору, не бажали йти на жодні уступки, що призводило до створення безвихідної ситуації, стимулювало республіканські сили орієнтуватися на розділ держави.

4. Федерація, яка створювалася за допомогою адміністративного рішення та в умовах «нормалізації», повинна була видозмінитися та трансформуватися відповідно до потреб її громадян та запитів сьогодення. Первинно, до перших спроб переформатування федеративного устрою у 1990 р., Чехословаччина існувала у форм соціалістичної федерації, суб'єкти якої повинні були існувати за національним принципом. Тому й кількість республік дорівнювала кількості основних етносів на цій території – 2. Існування федерації з двома суб'єктами є однією із ознак її потенційної слабкості, адже в такому випадку політикам федерального рівня важко шукати підтримку своїх дій серед політичного спектру республік. Саме ця слабкість і проявила себе у прикладі перебудови Чехословаччини 1989-1993 рр. Наявність більшої кількості республік-суб'єктів з більшою кількістю місцевих інтересів та зацікавленостей, давала б можливість швидше та якісніше шукати компромісні рішення, з якими погодилася б більшість.

Історія Чехословаччини в останні роки її існування склалася таким чином, що на кожному з етапів суспільно-політичної трансформації збереженню єдності та проведенню конкретних заходів по перетворенню чехословацької федерації у «справжню» федерацію заважали різні фактори. На

першому етапі такою причиною була пасивність та нерозуміння проблеми основними політиками щодо питання форми державного устрою. На другому етапі не знайшлося спільної платформи, яка була б компромісом між чеською та словацькою позицією щодо майбутнього спільної країни. На третьому етапі в республіканських та федеральному парламенті не виявилось потужної політичної сили, яка, маючи мандати законодавчого та представницьких органів влади, могла би відстояти ідею збереження федерації. На кожному з цих етапів як чехи так і словаки намагалися діяти в площині законодавства. Щоправда законодавство залишалося ще більшою мірою соціалістичним, з існуванням різноманітних застарілих конституційних механізмів, які заважали швидкому та головне якісному прийняттю нового конституційного права. Мова, в першу чергу, про механізм «вето меншості», який блокував у Федеральних Зборах більшість конструктивних пропозицій. Зафіксований ще у Конституційному законі №143, він уперше застосувався вже на початку 1990 р. і у подальшому став причиною довготривалих парламентських чехо-словацьких дискусій.

На політичній арені Чехословаччини у досліджуваний період не з'явилася масова популярна політична партія чи рух, які б відстоювали чехословацькі федеральні інтереси та які б мали своїх прихильників у обох республіках. Навіть найпопулярніші революційні рухи – Громадянський Форум та Суспільство Проти Насилля – були двома, у першу чергу, республіканськими силами, до складу яких входили доволі різнопланові політичні групи, що за першої можливості розпалися на низку політичних партій, так і не зробивши єдину політичну програму заходів щодо утримання єдності Чехословаччини.

Політики Чехословаччини не зверталися до інституту референдуму в процесах трансформації державного устрою, так як соціологічні опитування того періоду вказують на те, що чехословацька населення не підтримувало ідею утворення незалежних національних держав: як чеське, так і словацьке. Прихильникам федерації не вистачило політичних сил для того, щоб таки провести референдум та продовжити існування держави, щоправда залишається

відкритим питання: скільки ще у такому випадку змогла б існувати чехословацька держава?

5. Економічні перетворення передбачали у всіх можливих сценаріях створення діючої ринкової економіки. Різнилися, по суті, лише темпи та обсяги проведення приватизаційних заходів всередині держави. Не особливо розбираючись в питаннях економіки, революційні лідери були змушені зробити ставку на прагматичного економіста В. Клауса. Його реформа, що мала запроваджуватися у пришвидшеному ритмі, виявилася прийнятною для чеської частини федерації, проте у словаків сприймалася як згубна. Різні величини безробіття в обох частинах федерації, а також закриття заводів оборонної промисловості у Словаччині дуже негативно позначилися не скільки на економічному розвитку, який можна було і далі підживлювати за рахунок федерального бюджету, скільки на соціальних настроях словацького суспільства, яке стало легше сприймати популістську риторичку деяких партій, зокрема політичного руху В. Мечіяра. Це, в свою чергу, призвело до отримання популістами місць у федеральному та республіканському парламентах, їх активній участі у обговоренні подальших сценаріїв існування Чехословаччини.

6. Міжетнічні взаємини всередині Чехословаччини базувалися на двох рівнях. Перший і основний – щабель двох державних етносів: чехів та словаків. Це був своєрідний фундамент, навколо якого й точилися усі питання соціально-політичних та економічних перетворень. Другий рівень – ступінь взаємодій етнічних меншин всередині кожної з республік. До таких етносів можна віднести мораван у Чехії, угорців у Словаччині та ромів, що проживали в обох республіках. Ці меншини також намагалися брати участь у політичному житті країни. Створювали свої політичні сили, які навіть були представлені у республіканських Національних Радах та Федеральних Зборах, проте досягти явних успіхів їм не вдалося. Здебільшого це було викликано відсутністю єдиного політичного центру, що міг би чітко сформулювати не лише вимоги, але й механізми досягнення поставлених цілей. На нашу думку, етнічні меншини мали достатнє представництво у законодавчому та представницьких

органах влади, яке по суті відображало їх кількісне співвідношення серед населення республік. Проте відсутність чітких механізмів дій відбирало можливість впливу на політичне життя Чехословаччини, де провідну роль грали чехо-словацькі взаємини, а представникам національних меншин залишалося власне обирати одну із сторін у суперечках. Показовим є те, що у переважній більшості політики-представники національних меншин були налаштовані зберегти федеративний устрій Чехословаччини, а отже могли стати надійними союзниками федеральної влади у збереженні єдності державного утворення. Перебудова чехословацької федерації з двочленної у багаточленну могла б стати виходом із політичної кризи. Багатоскладовість федерації є тим інструментом, який посилює доцентрові сили, дає можливість досягати компромісу, балансує на інтересах декількох політичних суб'єктів, що, як наслідок, підвищує шанс досягнення компромісного позитивного рішення у випадку кризових ситуацій.

7. Розділення Чехословаччини було викликано низкою об'єктивних причин. Серед них можна виділити найголовніші: відсутність популярної політичної партії, яка б мала електорат на території усієї федерації та яка мала б одним із пунктів передвиборчої програми збереження єдиної держави; слабкість механізмів президентського впливу на прийняття важливих рішень щодо конституційного розвитку країни; відносно короткий період діяльності як Федеральних Зборів сьомого скликання, так і Президента Чехословаччини, що обмежувалися 2-ма роками; відсутність політичної культури прийняття компромісних рішень як серед словацьких, так і серед чеських політиків; різні наслідки проведення економічної реформи для обох республік.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Неопубліковані джерела

1. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: <http://www.psp.cz/eknih/index.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 30.08.2016.
2. Spoločná Česko-Slovenská Digitálna parlamentná knižnica [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступа: <http://www.nrsr.sk/dl/>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 30.08.2016.
3. Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i. Digitalizovaný archiv časopisů [Електронний ресурс] // Institute of Czech Literature : [oficiální webové stránky], [Praha]. – Режим доступа: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 30.08.2016.
4. Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, v. v. i. // Archiv Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky. Fond č. 2 : Koordinační centrum Občanského fora. Krabice č. 27 : Zápisy z rady Koordinačního centra Občanského fora.
5. Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, v. v. i. // Archiv Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky. Fond č. 2 : Koordinační centrum Občanského fora. Krabice č. 28 : Zápisy z kolegia Koordinačního centra Občanského fora.
6. Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, v. v. i. // Archiv Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky. Fond č. 2 : Koordinační centrum Občanského fora. Krabice č. 29 : Zápisy z kruhu Koordinačního centra Občanského fora.

7. Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, v. v. i. // Archiv Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky. Fond č. 2 : Koordinační centrum Občanského fora. Krabice č. 30 : Zápisy z kmene Koordinačního centra Občanského fora.
8. Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, v. v. i. // Archiv Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky. Fond č. 2 : Koordinační centrum Občanského fora. Krabice č. 31 : Politická komise Koordinačního centra Občanského fora.
9. Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, v. v. i. // Archiv Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky. Fond č. 2 : Koordinační centrum Občanského fora. Krabice č. 33 : Zápisy z sněmu Koordinačního centra Občanského fora.
10. Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, v. v. i. // Archiv Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky. Fond č. 2 : Koordinační centrum Občanského fora. Krabice č. 34 : Zápisy z sněmu Koordinačního centra Občanského fora.

Опубліковані джерела

11. Конец эпохи. СССР и революции в странах Восточной Европы в 1989-1991 гг. Документы / отв. сост. М.Ю. Прозументчиков. – Москва: Политическая энциклопедия, 2015. – 914 с.
12. Gajdoš M. Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v procesoch transformácie (1989–1995) : výber z dokumentov / Marián Gajdoš, Stanislav Konečný ; Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach. – Prešov : Universum, 2005. – 238 s.

13. Gronský J. Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa. 4. díl. 1989–1992 / red. Ján Gronský. – Praha : Univ. Karlova, Nakl. Karolinum, 2007. – 650 s.
14. November 1989 a Slovensko : chronológia a dokumenty (1985–1990) / [ed. Jozef Žatkuliak]. – Bratislava : Nadácia Milana Šimečku-Historický ústav SAV, 1999. – 622 s.
15. Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod. Výber dokumentov a prejavov november 1989 – december 1992 / eds. J. Žatkuliak, V. Hlavová. – Bratislava : Literárne informačné centrum, 2002. – 343 s.
16. Suk J. Občanské fórum. Listopad-prosinec 1989. 2. díl – dokumenty / red. Jíří Suk. – Praha : Doplněk, 1998. – 328 s.
17. Verejnost' proti násiliu 1989–1991 : svedectvá a dokumenty / [red. upravila] Ingrid Antalová ; [Kalendárium a súbor dokumentov zost.] Mária Mistríková. – Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 1998. – 355 s.
18. Veselý Z. Dějiny českého státu v dokumentech / red. Z. Veselý. – Praha : EPOCH, 2003. – 495 s.

Нормативно-правові акти, проекти законів, стенограми парламентських засідань

19. Parlamentná tlač č.44. Návrh skupiny poslancov Slovenskej národnej rady Ivana BRNDIARA, Ivana ČARNOGURSKÉHO, Oľgy KELTOŠOVEJ, László NAGYA, Vladimíra SLÁDEKA a Petra TATÁRA na vydanie zákona Slovenskej národnej rady o používaní úradného jazyka v Slovenskej republike: [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=874>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.

20. Parlamentná tlač č.45. Návrh skupiny poslancov Slovenskej národnej rady Mariána ANDELA, Petra BRŇÁKA, Antona HRNKU, Gabriely KALISKEJ, Vladimíra MIŠKOVSKÉHO a Jozefa PROKEŠA na vydanie ústavného zákona Slovenskej národnej rady o postavení slovenského jazyka ako štátneho jazyka v Slovenskej republike: [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=875>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
21. Parlamentná tlač č.50. Návrh skupiny poslancov Slovenskej národnej rady Rastislava DIOVČOŠA, Dušana DOBROVODSKÉHO, Oľgy KELTOŠOVEJ, Marcela STRÝKA, Petra TATÁRA a Milana ZEMKU na vydanie zákona Slovenskej národnej rady o úradnom jazyku v Slovenskej republike: [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=877>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
22. Parlamentná tlač č. 67 Návrh ústavného zákona, ktorým sa mení ústavný zákon č. 143/1968 Zb. o československej federácii [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=895&fileName=nav_0067.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
23. Dodatok k tlači č. 67 Zmeny v návrhu ústavného zákona, ktorým sa mení ústavný zákon č. 143/1968 Zb. o česko-slovenskej federácii, ktoré vyplývajú z rokovania predsedov a podpredsedov národných rád a predsedníctiev vlád Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky, Českej republiky a Slovenskej republiky 13. novembra 1990 v Prahe a z výsledkov rokovania vlády Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky 15. novembra 1990 [Електронний ресурс

] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу:

http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=914&fileName=nav_0067.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.

24.Parlamentná tlač č.24. Vládny návrh Ústavy Slovenskej republiky Bratislava júl 1992 [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=17348&fileName=nav_0024.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.

25.Parlamentná tlač č.24 a. Spoločná správa výborov Slovenskej národnej rady /okrem Mandátového a imunitného výboru SNR/ o výsledku prerokovania vládneho návrhu Ústavy Slovenskej republiky vo výboroch Slovenskej národnej rady /tlač SNR 24/ [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=17347&fileName=tlac_0024.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.

26.Priebeh 74. schôdze Predsedníctva Slovenskej národnej rady konanej 12. februára 1992 [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=3113&fileName=pr_00.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.

27.Sdělení č. 149/1993 Sb. o Dohodě mezi vládou České republiky a vládou Slovenské republiky o zrušení vízové povinnosti // Sbírka zákonů České republiky, částka 39/1993. – S. 767-768.

- 28.Sdělení č. 150/1993 Sb. o Dohodě mezi vládou České republiky a vládou Slovenské republiky o společném postupu v otázkách pobytu cizinců ze třetích států na území České republiky a na území Slovenské republiky // Sbírka zákonů České republiky, částka 39/1993. – S. 769-771.
- 29.Sdělení č. 203/1993 Sb. o Dohodě mezi vládou České republiky a vládou Slovenské republiky o spolupráci v oblasti vzdělání// Sbírka zákonů České republiky, částka 51/1993. – S. 1023-1024.
- 30.Sdělení č. 227/1993 Sb. o Smlouvě mezi Českou republikou a Slovenskou republikou o vzájemném zaměstnávání občanů republikou // Sbírka zákonů České republiky, částka 55/1993. – S. 1109-1110.
- 31.Sdělení č. 228/1993 Sb. o Smlouvě mezi Českou republikou a Slovenskou republikou o sociálním zabezpečení // Sbírka zákonů České republiky, částka 55/1993. – S. 1111-1115.
- 32.Sdělení č. 229/1993 Sb. o Smlouvě mezi Českou republikou a Slovenskou republikou o generelním vymezení společných státních hranic // Sbírka zákonů České republiky, částka 55/1993. – S. 1116-1117.
- 33.Sdělení č. 235/1993 Sb. o Smlouvě mezi Českou republikou a Slovenskou republikou o dobrém sousedství, přátelských vztazích a spolupráci // Sbírka zákonů České republiky, částka 56/1993. – S. 1130-1133.
- 34.Sdělení č. 237/1993 Sb. o Smlouvě o vytvoření celní unie mezi Českou republikou a Slovenskou republikou // Sbírka zákonů České republiky, částka 57/1993. – S. 1144-1149.
- 35.Sdělení č. 121/1994 Sb. o Dohodě mezi vládou České republiky a vládou Slovenské republiky o spolupráci v oblasti ochrany a tvorby životního prostředí // Sbírka zákonů České republiky, částka 38/1994. – S. 1187-1188.

36. Stenografická správa o 22. schôdzi Slovenskej národnej rady konanej 1. marca 1990 [Электронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=1451&fileName=zazn.pdf&ext=pdf>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
37. Stenografická správa o 8. schôdzi Slovenskej národnej rady konanej 19., 20., 21., 22., 26. a 27. novembra 1990 [Электронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=16526&fileName=zazn.pdf&ext=pdf>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
38. Stenografická správa o 15. schôdzi Slovenskej národnej rady konanej 18., 19., 20. a 21. júna 1991 [Электронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=4253>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
39. Stenografická správa o 3. schôdzi Slovenskej národnej rady konanej 17. júla 1992 [Электронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=71565>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
40. Stenografická správa o 5. schôdzi Slovenskej národnej rady konanej 31. augusta a 1. septembra 1992 [Электронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=12491&fileName=zazn.pdf&ext=pdf>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.

41. Stenoprotokol 22. schůze FS. Úterý 23. ledna 1990 [Elektronní zdroj] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: <https://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/stenprot/022schuz/s022004.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
42. Stenoprotokol 26. schůze FS. 3. den - čtvrtek 29. března 1990 [Elektronní zdroj] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: <https://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/stenprot/026schuz/s026030.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
43. Stenoprotokol 27. schůze FS. 3. den - pátek 20. dubna 1990 [Elektronní zdroj] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: <https://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/stenprot/027schuz/s027034.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
44. Stenoprotokol 9. schůze FS. 8. den jednání - úterý 11. prosince 1990. [Elektronní zdroj] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: <https://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/stenprot/009schuz/s009077.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
45. Stenoprotokol 9. schůze FS. 9. den jednání - středa 12. prosince 1990. [Elektronní zdroj] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: <https://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/stenprot/009schuz/s009093.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
46. Stenoprotokol 2. schůze FS. 2. den - čtvrtek 16. 7. 1992. [Elektronní zdroj] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální

- webové stránky. – Режим dostupu:
<https://www.psp.cz/eknih/1992fs/slsn/stenprot/002schuz/s002005.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
47. Stenoprotokol 4. schůze FS. 1. den - čtvrtek 24.9. 1992. [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим dostupu:
<https://www.psp.cz/eknih/1992fs/slsn/stenprot/004schuz/s004001.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
48. Stenoprotokol 4. schůze České národní rady. Úterý, 4. září 1990. [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим dostupu: <https://www.psp.cz/eknih/1990cnr/stenprot/004schuz/index.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
49. Stenografický zápis 10. schůze České národní rady, 16. prosince 1992 [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим dostupu:
<https://www.psp.cz/eknih/1992cnr/stenprot/010schuz/s010001.htm#r2>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
50. Stenografický zápis 10. schůze České národní rady, 17. prosince 1992 [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим dostupu:
<https://www.psp.cz/eknih/1992cnr/stenprot/010schuz/s010001.htm#r2>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
51. Tisk č. 305. Návrh prezidenta ČSSR na vydání ústavního zákona o změně názvu Československé socialistické republiky [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим dostupu:

https://www.psp.cz/eknih/1986fs/tisky/t0305_00.htm. – Назва з екрану. –
Дата перегляду: 17.05.2016.

52. Tisk č. 334. Návrh skupiny poslanců Federálního shromáždění na vydání ústavního zákona o změně názvu Československé socialistické republiky [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: https://www.psp.cz/eknih/1986fs/tisky/t0334_00.htm. – Назва з екрану. –
Дата перегляду: 17.05.2016.
53. Tisk č. 348. Návrh skupiny poslanců FS na vydání ústavního zákona o změně názvu Československé socialistické republiky [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: https://www.psp.cz/eknih/1986fs/tisky/t0348_00.htm. – Назва з екрану. –
Дата перегляду: 17.05.2016.
54. Tisk č. 371. Návrh skupiny poslanců FS na vydání ústavního zákona o změně názvu Československé federativní republiky [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: https://www.psp.cz/eknih/1986fs/tisky/t0371_00.htm. – Назва з екрану. –
Дата перегляду: 17.05.2016.
55. Tisk č. 87 Scénář ekonomické reformy [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: http://www.psp.cz/eknih/1990fs/tisky/t0087_01.htm. – Назва з екрану. –
Дата перегляду: 11.11.2015.
56. Tisk č. 315. Návrh Slovenskej národnej rady na vydanie ústavného zákona, ktorým sa mení ústavný zákon č. 143/1968 Zb. o československej federácii [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа:

- https://www.psp.cz/eknih/1990fs/tisky/t0315_01.htm. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
57. Tisk č. 316. Ústavní zákon, kterým se mění ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federaci [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: https://www.psp.cz/eknih/1990fs/tisky/t0316_00.htm. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
58. Tisk č. 369 Zpráva výborů ústavně právních SL a SN k návrhu Slovenské národní rady na vydání ústavního zákona, kterým se mění ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federaci (tisk 315) [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: https://www.psp.cz/eknih/1990fs/tisky/t0369_00.htm. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
59. Tisk č. 189. Návrh na vydání zákona ČNR o státních symbolech České republiky [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: https://www.psp.cz/eknih/1992cnr/tisky/t0189_00.htm. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
60. Tisk č. 72. Vládní návrh ústavního zákona o způsobu zániku České a Slovenské Federativní Republiky [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: https://www.psp.cz/eknih/1992fs/tisky/t0072_00.htm. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
61. Usnesení č.74 České národní rady ze 7. schůze 19. listopadu 1992 k návrhu usnesení České národní rady k současné státoprávní situaci. [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: <https://www.psp.cz/eknih/1992cnr/usneseni/u0074.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.

62. Usnesení Federálního shromáždění č. 212 o obnovení moravsko-slezské samosprávy: [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: <http://psp.cz/eknih/1986fs/slsn/usneseni/u0212.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 01.09.2016.
63. Usnesení Federálního shromáždění č. 20 ke scénáři ekonomické reformy [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: <http://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/usneseni/u0020.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 11.11.2015.
64. Usnesení Federálního shromáždění č.33 od 18. zaří 1991 k návrhu na ustavení komise poslanců pro přípravu návrhu Ústavy České a Slovenské Federativní Republiky [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: <https://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/usneseni/u0033.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
65. Usnesení Federálního shromáždění č. 94 k postupu lustrací poslanců Federální shromáždění a členů vlády České a Slovenské Federativní Republiky [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: <http://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/usneseni/u0094.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 11.06.2016.
66. Uznesenie Predsedníctva Slovenskej národnej rady č. 414 z 11. januára 1990 k návrhu na vymenovanie predsedu komisie pre prípravu Ústavy Slovenskej socialistickej republiky [Електронний ресурс] // Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky : oficiální webové stránky. – Режим доступа: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=925&>

fileName=uzn_414.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.

67. Uznesenie Slovenskej národnej rady č. 168 z 1. marca 1990 k návrhu prezidenta ČSSR na ústavný zákon o zmene názvu Československej socialistickej republiky, Českej socialistickej republiky a Slovenskej socialistickej republiky [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=1513>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
68. Uznesenie Slovenskej národnej rady č. 130 z 19. júna 1991 o postupe a východiskách riešenia ústavnoprávneho postavenia Slovenskej republiky a príprave Ústavy Slovenskej republiky [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=4186&fileName=uzn_130.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
69. Úznesenie Slovenskej národnej rady č.26 zo 17. júla 1992 o Deklarácii Slovenskej národnej rady o zvrchovanosti Slovenskej republiky [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=49923&fileName=uzn_00026.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
70. Uznesenie Predsedníctva Slovenskej národnej rady č. 438 z 8. februára 1990 k návrhu na zloženie Komisie pre prípravu Ústavy Slovenskej socialistickej republiky [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: <http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=973&>

fileName=uzn_438.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду:
17.05.2016.

71. Uznesenie Predsedníctva Slovenskej národnej rady č. 35 z 27. augusta 1990 k zriadeniu spoločnej Komisie Slovenskej národnej rady a vlády Slovenskej republiky na prípravu Ústavy Slovenskej republiky [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу:

http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=1565&fileName=uzn_035.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду:
17.05.2016.

72. Uznesenie Predsedníctva Slovenskej národnej rady č. 323 z 15. apríla 1991 k informácii o stave príprav návrhu Ústavy Slovenskej republiky [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу:

http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=2181&fileName=uzn_323.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду:
17.05.2016.

73. Uznesenie Predsedníctva Slovenskej národnej rady č. 331 z 23. apríla 1991 o odvolaní predsedu vlády Slovenskej republiky [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу:

http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=2205&fileName=uzn_331.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду:
17.05.2016.

74. Uznesenie Predsedníctva Slovenskej národnej rady č. 333 z 23. apríla 1991 o vymenovaní predsedu vlády Slovenskej republiky [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу:

http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=2207&fileName=uzn_333.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.

75. Uznesenie Predsedníctva Slovenskej národnej rady č. 429 z 21. júna 1991 k návrhu na vymenovanie Komisie pre prípravu spoločného návrhu Ústavy Slovenskej republiky [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=2427&fileName=uzn_429.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.

76. Uznesenie Predsedníctva Slovenskej národnej rady č. 682 zo 17. decembra 1991 na predloženie návrhu Ústavy Slovenskej republiky na verejnú diskusiu [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=2945&fileName=uzn_682.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.

77. Uznesenie Predsedníctva Slovenskej národnej rady č. 700 zo 7. januára 1992 na spracovanie výsledkov verejnej diskusie k návrhu Ústavy Slovenskej republiky [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу: http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=2945&fileName=uzn_682.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.

78. Uznesenie Predsedníctva Slovenskej národnej rady č.41 z 29. júla 1992 k prideleniu vládneho návrhu Ústavy Slovenskej republiky [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky : oficiálne webové stránky. – Режим доступу:

http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=3702&fileName=uzn_041.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.

79. Dôvodová správa k vládnemu návrhu Ústavy Slovenskej republiky [Електронний ресурс] // Národná rada Slovenskej republiky: oficiálne webové stránky. – Режим доступу: http://www.nrsr.sk/dl/Browser/DsDocumentVariant?documentVariantId=17346&fileName=rozne_01.pdf&ext=pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 17.05.2016.
80. Ústavní zákon č. 100/1960 Sb. ze dne 11. července 1960. Ústava Československé socialistické republiky. // Sbírka zákonů Československé socialistické republiky, částka 40/1960. – S. 288-309.
81. Ústavní zákon č. 143/1968 Sb. ze dne 27. října 1968 o československé federaci. // Sbírka zákonů Československé socialistické republiky, částka 41/1968. – S. 381-401.
82. Ústavní zákon č. 144/1968 Sb. ze dne 27. října 1968 o postavení národností v Československé socialistické republice. // Sbírka zákonů Československé socialistické republiky, částka 41/1968. – S. 402-403.
83. Ústavní zákon č. 183/1989 Sb. ze dne 28. prosince 1989 o volbě nových poslanců zákonodárných sborů // Sbírka zákonů Československé socialistické republiky, částka 37/1989. – S. 1234.
84. Ústavní zákon č. 14/1990 Sb. ze dne 23. ledna 1990 o odvolávání poslanců zastupitelských sborů a volbě nových poslanců národních výborů // Sbírka zákonů Československé socialistické republiky, částka 4/1990. – S. 38.
85. Ústavní zákon č. 45/1990 Sb. ze dne 27. února 1990 o zkrácení volebního období zákonodárných sborů // Sbírka zákonů Československé socialistické republiky, částka 11/1990. – S. 222.

86. Ústavní zákon č. 46/1990 Sb. ze dne 27 února 1990, kterým se mění a doplňuje ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federaci. // Sbírnka zákonů Československé socialistické republiky, částka 11/1990. – S. 223-224.
87. Ústavní zákon č. 64/1990 Sb. ze dne 13. března 1990 o volebním období České národní rady // Sbírnka zákonů Československé socialistické republiky, částka 16/1990. – S. 313.
88. Ústavní zákon č. 65/1990 Sb. ze dne 13. března 1990 o počtu poslanců České národní rady // Sbírnka zákonů Československé socialistické republiky, částka 16/1990. – S. 314.
89. Ústavní zákon č. 79/1990 Sb. ze dne 16. marca 1990 o počtu poslancov Slovenskej národnej rady, o znení sľubu poslancov Slovenskej národnej rady, členov vlády Slovenskej republiky a o volebnom období Slovenskej národnej rady // Sbírnka zákonů Československé socialistické republiky, částka 18/1990. – S. 345-346.
90. Ústavní zákon č. 81/1990 Sb. ze dne 29. března 1990 o změně názvu Československé socialistické republiky // Sbírnka zákonů Československé federativní republiky, částka 19/1990. – S. 362.
91. Ústavní zákon č. 100/1990 Sb. ze dne 18. dubna 1990 kterým se mění a doplňuje ústavní zákon č. 100/1960 Sb., Ústava Československé federativní republiky, a ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federacy // Sbírnka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 21/1990. – S. 402-403.
92. Ústavní zákon č. 101/1990 Sb. ze dne 20. dubna 1990 o změně názvu Československé federativní republiky. // Sbírnka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 21/1990. – S. 404.
93. Ústavní zákon č. 102/1990 Sb. ze dne 20. dubna 1990 o státních symbolech České a Slovenské Federativní Republiky. // Sbírnka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 21/1990. – S. 413-414.

94. Ústavní zákon č. 158/1990 Sb. ze dne 2. května 1990 kterým se mění a doplňuje ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federaci, ve znění ústavního zákona č. 161/1989 Sb. // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 29/1990. – S. 642.
95. Ústavní zákon č. 294/1990 Sb. ze dne 18. července 1990, kterým se mění a doplňuje ústavní zákon č. 100/1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky, a ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federaci, a kterým se zkracuje volební období národních výborů // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 47/1990. – S. 1062-1063.
96. Ústavní zákon č. 296/1990 Sb. ze dne 19. července 1990 o změnách v soustavě federálních ústředních orgánů státní správy, v jejichž čele stojí člen vlády České a Slovenské Federativní Republiky // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 47/1991. – S. 1064-1065.
97. Ústavní zákon č. 556/1990 Sb. ze dne 12. prosince 1990 kterým se mění a doplňuje ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federaci. Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 90/1990. – S. 2074-2079.
98. Ústavní zákon č. 23/1991 Sb. ze dne 9. ledna 1991, kterým se uvozuje LISTINA ZÁKLADNÍCH PRÁV A SVOBOD jako ústavní zákon Federálního shromáždění České a Slovenské Federativní Republiky // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 6/1991. – S. 114-121.
99. Ústavní zákon č. 91/1991 Sb. ze dne 21. února 1991 o Ústavním soudu České a Slovenské Federativní Republiky // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 20/1991. – S. 449-452.
100. Ústavní zákon č. 326/1991 Sb. ze dne 16. července 1991, kterým se mění a doplňuje Ústava České a Slovenské Federativní Republiky, ve znění

pozdějších předpisů // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 61/1991. – S. 1426-1427.

101. Ústavní zákon č. 327/1991 Sb. ze dne 18. července 1991 o referendu // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 61/1991. – S. 1428-1429.
102. Ústavní zákon č. 493/1992 Sb. ze dne 8. října 1992, kterou se mění a doplňuje ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federaci, ve znění pozdějších ústavních zákonů, a některé další ústavní zákony // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 98/1992. – S. 2809-2814.
103. Ústavní zákon č. 541/1992 Sb. ze dne 13. listopadu 1992 o dělení majetku České a Slovenské Federativní Republiky mezi Českou republiku a Slovenskou republiku a jeho přechodu na Českou republiku a Slovenskou republiku // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 110/1991. – S. 3250-3252.
104. Ústavní zákon č. 542/1992 Sb. ze dne 25. listopadu 1992 o zániku České a Slovenské Federativní Republiky // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 110/1991. – S. 3253-3254.
105. Ústavní zákon č. 4/1993 Sb. ze dne 15. prosince 1992 o opatřeních souvisejících se zánikem České a Slovenské Federativní Republiky // Sbírka zákonů České republiky, částka 3/1993. – S. 35.
106. Ústavní zákon ze dne 16. prosince 1992. Ústava České republiky// Sbírka zákonů České republiky, částka 1/1993. – S. 3–17.
107. Zákon č. 15/1990 Sb. ze dne 23. ledna 1990 o politických stranách // Sbírka zákonů Československé socialistické republiky, částka 4/1990. – S. 39-40.

108. Zákon č. 47/1990 Sb. ze dne 27. února 1990 o volbách do Federálního shromáždění // Sbírka zákonů Československé socialistické republiky, částka 11/1990. – S. 225-234.
109. Zákon č. 54/1990 Sb. ze dne 6. března 1990 o volbách do České národní rady // Sbírka zákonů Československé socialistické republiky, částka 13/1990. – S. 251-264.
110. Zákon č. 80/1990 Sb. ze dne 16. marca 1990 o volbách do Slovenskej národnej rady // Sbírka zákonů Československé socialistické republiky, částka 18/1990. – S. 346-356.
111. Zákon č. 105/1990 Sb. ze dne 18. dubna 1990 o soukromém podnikání občanů // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 23/1990. – S. 462-468.
112. Zákon č. 111/1990 Sb. ze dne 19. dubna 1990 o státním podniku // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 24/1990. – S. 490-496.
113. Zákon č. 119/1990 Sb. ze dne 23. dubna 1990 o soudní rehabilitaci // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 25/1990. – S. 515-524.
114. Zákon č. 403/1990 Sb. ze dne 2. října 1990 o zmírnění následků některých majetkových křivd // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 69/1990. – S. 1466-1470.
115. Zákon č. 427/1990 Sb. ze dne 25. října 1990 o převodech vlastnictví státu k některým věcem na jiné právnické nebo fyzické osoby // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 73/1990. – S. 1547-1550.
116. Zákon č. 428/1990 Sb. ze dne 25. oktobra 1990 o úradnom jazyku v Slovenskej republike. // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 73/1990. – S. 1551-1552.

117. Zákon č. 563/1990 Sb. ze dne 13. prosince 1990 o rozpočtových pravidlech federace //Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 91/1990. – S. 2090-2096.
118. Zákon č. 92/1991 Sb. ze dne 26. února 1991 o podmínkách převodu majetku státu na jiné osoby // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 20/1991. – S. 452-459.
119. Zákon č. 451/1991 Sb. ze dne 4. října 1991, kterým se stanoví některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve státních orgánech a organizacích České a Slovenské Federativní Republiky, České republiky a Slovenské republiky// Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 86/1991. – S. 2106-2110.
120. Zákon č. 491/1991 Sb. ze dne 7. listopadu 1991 o organizaci Ústavního soudu České a Slovenské Federativní Republiky a o řízení před ním // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 94/1991. – S. 2324-2334.
121. Zákon č. 248/1992 Sb. ze dne 29. dubna 1992 o investičních společnostech a investičních fondech // Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 51/1992. – S. 1313-1321.
122. Zákon č. 494/1992 Sb. ze dne 8. října 1992, kterým se mění zákon č. 384/1990 Sb., o vymezení působnosti České a Slovenské Federativní Republiky ve věcech vnitřního pořádku a bezpečnosti, ve znění zákona č. 127/1992 Sb., a zákon č. 136/1991 Sb., o rozdělení působnosti mezi Českou a Slovenskou Federativní Republikou ve věcech tisku a jiných informačních prostředků// Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 98/1992. – S.2814-2815.
123. Zákon č. 3/1993 Sb. ze dne 17. prosince 1992 o státních symbolech České republiky// Sbírka zákonů České republiky, částka 2/1993. – S.26-32.

Виступи, праці та спогади політичних і громадських діячів

124. Шустер Р. Ультиматум : спогади президента Словацької Республіки / Рудольф Шустер. – Київ : Основні цінності, 2003. – 480 с.
125. Dienstbier J. Od snění k realitě : vzpomínky z let 1989–1999 / Jíří Dienstbier. – Praha : Nakladatelství Lidové noviny (NLN), 1999. – 441 s. : ill.
126. Gál F. Z prvej ruky / Fedor Gál. – Bratislava : Edition Ryba, 2009. – 204 s. : ill.
127. Hacker P. Slovensko 1990–1993 : spomienky amerického diplomata / Paul Hacker. – Bratislava : Artforum, 2014. – 284 s. : ill.
128. Havel V. Hovory v Lánech 1990 /Václav Havel. – Praha : Knihovna Václava Havla, 2013. – 368 s. – (Edice Hovory v Lánech).
129. Havel V. Hovory v Lánech 1991 / Václav Havel ; [podle rozhlasového pořadu Hovory v Lánech k vyd. přípr. Tereza Hubáčková, Martin Vidlák a Jan Zelenka]. – Praha : Knihovna Václava Havla, 2014. – 367, [1] s. – (Edice Hovory v Lánech ; sv. 2).
130. Havel V. Letní přemítání / Václav Havel. – Praha : Odeon, 1991. – 119 s.
131. Havel V. Projevy. Leden–červen 1990 / Václav Havel. – Praha : Vyšehrad, 1990. – 192 s. – (Dokumenty demokratické revoluce ; sv. 2).
132. Havel V. Prosím stručně: Rozhovor s Karlem Hvíždalou, poznámky, dokumenty. / Václav Havel. – Praha: Gallery, 2006.- 256 s./// Havel V. Prosím stručně : rozhovor s Karlem Hvíždalou, poznámky, dokumenty / Václav Havel ; [rozhovor s Karlem Hvíždalou]. – Praha : Gallery, 2006. – 256 s. : ill.
133. Havel V. Širfa socialismus / Václav Havel // Lidové noviny. – 1988. – Roč. 1, č. 7/8. – S. 36.

134. Havel V. Vážení občané. Projevy červenec 1990 – červenec 1992. / Václav Havel. – Praha: Lidové noviny, 1992. – 215 s. Havel V. Vážení občané : projevy červenec 1990 – červenec 1992 / Václav Havel. – Praha : Lidové noviny, 1992. – 215 s. : ill.
135. Pithart P. Po devětaosmdesátém: kdo jsme? /Petr Pithart. – Brno: Kaligram-Doplněk, 1998. – s. 101–194. Pithart P. Po devětaosmdesátém : kdo jsme? / Petr Pithart ; [sestavil László Szigeti]. – Bratislava : Kaligram ; Brno : Doplněk, 1998. – 355 s.
136. Schuster R. Ultimátum./ Rudolf Schuster. – Praha: Forex-Svoboda, 1997. – 466 s. Schuster R. Ultimátum / Rudolf Schuster. – Praha : Forex-Svoboda, 1997. – 466 s.
137. Václav Havel.:The official website of Vaclav Havel: [Електронний ресурс]. Praha. URL: <http://www.vaclavhavel.cz/> (Дата звернення: 30.08.2016).
138. Zeman M. Jak jsem se mýlil v politice. /Miloš Zeman. – Praha: Ottovo nakladatelství, 2005. – 334 s. Zeman M. Jak jsem se mýlil v politice / Miloš Zeman. – 2. vyd. – Praha : Ottovo nakladatelství, 2005. – 334 s.

Матеріали періодичних видань

139. Новотни І. Кості кинуті. Пошуки компромісів як необхідність для збереження ЧСФР / Їржі Новотни // Голос України. – 1992. – 16 черв. – С. 11.
140. Bárta B. Stručný nástin návrhu na demokratické samosprávné spolkové uspořádání československého státu / Boleslav Bárta // Informační bulletin HSD-SMS. – Brno, 1990. – № 5. – S. 12.
141. Charvat P. Prezidentský systém / Pavel Charvat // Respekt. – 1990. – 18. července (№ 19). – S. 7.

142. Deák L. Trianonská trauma / L. Deák // Přítomnost. – Praha, 1990. – № 5. – S. 12.
143. Fendrych M. Godot už přišel / Martin Fendrych // Respekt. – 1990. – 22. srpna (№ 24). – S. 9.
144. Hybler M. Federace na Hanou / Martin Hybler // Respekt. – 1991. – 15. dubna (№ 15). – S. 2.
145. Kúhnl K. Společný stát / Karl Kúhnl // Přítomnost. – Praha, 1991. – № 1. – S. 6–7.
146. Macháček J. Bratislava v obklíčení / Jan Macháček // Respekt. – 1991. – 14. listopadu (№ 36). – S. 12.
147. Matulová T. Nezávislosť Slovenska / Tina Matulová // Respekt. – 1991. – 15. dubna (№ 15). – S. 2.
148. Mináč V. Nase česko-slovenská otázka / Vladimír Mináč // Literární noviny. – 1990. – 14. června. – S. 7.
149. Slovenská otázka // Literární noviny. – 1990. – 31. května. – S. 2–3.
150. Stich A. Jazyk a právo / A. Stich // Přítomnost. – Praha, 1990. – № 5. – S. 14–15.
151. Vaculík L. Místo v dějepise / Ludvik Vaculík // Literární noviny. – 1990. – 28. června. – S. 7.
152. Vaculík L. Nase slovenská otázka / Ludvik Vaculík // Literární noviny. – 1990. – 3. května. – S. 1, 3.
153. Weiss M. První fáze, druhá fáze / Martin Weiss // Respekt. – 1990. – 29. srpna (№ 25). – S. 7.

154. Whitney C. Upheaval in the East: Czechoslovakia; Prague Arms Trade to End, Foreign Minister Says / Craig R. Whitney // The New York Times. – 1990. – 25 January. – P. 8.

Монографії та колективні праці

155. Ванечек В. История государства и права Чехословакии / В. Ванечек ; [перевод с чешского]. – Москва : Юридическая лит., 1981. – 503 с.
156. Власть – общество – реформы = Power – Society – Reforms : Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века : [монография] / [В. В. Марьина и др. ; отв. ред. Э. Г. Задорожнюк]. – Москва : Наука, 2006. – 441, [1] с. – (XX век в документах и исследованиях / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения).
157. Глухова А. Политическая конфликтология: Учебное пособие / А. Глухова, В. Рахманин. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2002. – 295 с.
158. Зарицький О. М. Вацлав Гавел. Політичний портрет / Олексій Зарицький. – Київ : Сатсанга, 2001. – 129 с.
159. Історія Центрально-Східної Європи : посіб. для студ. іст. і гуманіт. фак. ун-тів / [наук. ред. Л. Зашкільняк] ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 658 с.
160. Коровицына Н. В. Агония соцмодернизации: судьба двух поколений двух европейских наций / Н. В. Коровицына ; Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения и балканистики. – Москва : Наука, 1993. – 174, [2] с.

161. Коровицына Н. В. Чешский человек в первом десятилетии 2000-х годов : (анализ материалов ЦИОМ ИС АН ЧР) / Н. В. Коровицына. – Москва : [Контент-пресс], 2011. – 199, [1] с. : табл.
162. Кріль М. М. Історія Словаччини : навч. посіб. / М. М. Кріль ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : [ВЦ ЛНУ ім. І. Франка], 2006. – 264 с.
163. Лемак В. В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації / Василь Лемак. – Ужгород : Ліра, 2002. – 248 с.
164. Марадик Н. Перехід до демократії в Чеській Республіці [монографія] / Наталія Марадик ; Ф-т суспіл. наук, Держ. вищ. навч. закл. «Ужгород. нац. ун-т». – Ужгород : ІВЦ «ЗІППО», 2012. – 174 с. : рис., табл.
165. Мельниченко Б. Політико-правові перетворення в Центрально-Східній Європі наприкінці ХХ ст.(на матеріалах Польщі, Чехії та Словаччини). / Б.Б.Мельниченко. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – 204 с.
Мельниченко Б. Б. Політико-правові перетворення в Центрально-Східній Європі наприкінці ХХ ст. (на матеріалах Польщі, Чехії та Словаччини) / Б. Мельниченко. – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – 204 с.
166. Приходько В. «Нижня революція» в Чехословаччині та формування нової внутрішньої політики країни / Володимир Приходько. – Ужгород : [Госпрозр. ред., Вид. відділ ком. інф.], 1999. – 96 с.
167. Ревенко В. Л. Приватизація в Чехії і Словачії / В. Л. Ревенко, В. К. Черняк, І. В. Науменко. – Київ : ВТП «Редакція газети Ділова Україна», 1995. – 190 с.
168. Ротшильд Дж. Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни / Ротшильд Дж.,

- Уінфілд Н. ; [пер. з англ. В. Т. Лапицького, С. М. Рябчик]. – Київ : Мегатайт, 2004. – 384 с.
169. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; [пер. з рос.]. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
170. Страшун Б. Конституционные перемены в Восточной Европе 1989–1990 / Борис Страшун. – Москва : Юридическая литература, 1991. – 208 с.
171. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории : [в 2 кн.]. Кн. 2 / [отв. ред. В. В. Марьина]. – Москва, 2005. – 558 с.
172. Чиркин В. Е. Государствоведение : учебник / В. Е. Чиркин. – 2-е, испр. и доп. – Москва : Юристъ, 2000. – 382 с. – (Institutiones).
173. Юсип-Якимович Ю. Історія Словаччини : підруч. для студ. слов'янських відділень філол. ф-тів вищ. навч. закл. / Ю. В. Юсип-Якимович ; Ужгород. нац. ун-т. – Ужгород : Гражда, 2009. – 288 с.
174. Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських і Балканських країн. XX століття : підруч. для вищих навч. закл. / В. І. Яровий. – Київ : Генеза, 2005. – 814 с.
175. Batt J. East Central Europe : from reform to transformation / Judy Batt ; Royal Institute of International Affairs. – New York : Published in North America for the Royal Institute of International Affairs [by] Council on Foreign Relations Press, 1991. – 129 p. – (Chatham House papers (Unnumbered)).
176. Čapka F. Dějiny země Koruny české v datech / František Čapka a kol. – Praha : Libri, 1999. – 1002 s.
177. Česká demokracie po roce 1989 : institucionální základy českého politického systému / Jan Bureš, Jakub Charvát, Petr Just, Martin Štefek. – Praha : Grada, 2012. – 528 s.

178. Davidová E. *Romano drom = Cesty romů 1945–1990 : změny v postavení a způsobu života Romů v Čechách, na Moravě a na Slovensku* / Eva Davidová. – Olomouc : Vydavatelství Univerzity Palackého, 1995. – 244 s.
179. *Dějiny Slovenska* / red. Dušan Kovač. – Praha : Nakladatelství Lidové noviny (NLN), 2011. – 434 s.
180. Gjuričová A. *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989* / Adéla Gjuričová, Michal Kopeček. – Praha : Paseka, 2008. – 320 s.
181. Holý L. *The Little Czech and the Great Czech Nation : national identity and the post-communist transformation of society* / Ladislav Holý. – Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1996. – XX, 226 p. – (Cambridge studies in social and cultural anthropology, 103).
182. Honajzer J. *Občanské fórum : vznik, vývoj a rozpad* / Jiří Honajzer. – Praha : Orbis, 1996. – 107 s. : ill.
183. Horský M. *Podiel posttotalitných elít na vývoji Česko-Slovenska (november 1989 – jún 1992). Otázky transformácie postkomunistických krajín* / Michal Horský. – Trnava : Trnavská univerzita, Fakulta humanistiky, 1996. – 95 s.
184. *Idea Československa a Střední Evropa. Tři čtvrti století Československa* / red. R. Kučerová. – Brno: Doplněk, 1993. – 314 s.
185. Innes A. *Czechoslovakia : the short goodbye* / Abby Innes. – New Haven : Yale University Press, 2001. – XII, 334 p., [8] p. of plates : ill.
186. *Irreconcilable Differences? Explaining Czechoslovakia's Dissolution* / [edit.: Michael Kraus, Elison Stranger]. – Lanham ; Boulder ; New York ; Oxford : Rowman & Littlefield, 2000. – XIII, 346 p. : ill.
187. Kaiser D. *President : Václav Havel 1990–2003* / Daniel Kaiser. – Praha ; Litomyšl : Paseka, 2014. – 320 s. : ill.

188. Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989 / [edit.: Adéla Gjuričová, Michal Kopeček]. – Praha : Paseka, 2008. – 320 s.
189. Krapfl J. Revoluce s lidskou tváří : politika, kultura a společenství v Československu v letech 1989–1992 / James Krapfl, překlad češtinou: Andrea Patrasová. – Praha : Rybka Publishers, 2016. – 380 s. : il.
190. Kopeček L. Era nevinnosti : česká politika 1989–1997 / Lubomír Kopeček. – Brno : Barrister & Principal, 2010. – 377 s. : il.
191. Leško M. Mečiar a mečiarizmus : politik bez škrupúl', politika bez zábran / Marián Leško. – Bratislava : VMV, [1996]. – 239 s. : ill.
192. Lukáš R. Rozdělení Československa. Dvacet let poté / Roman Lukáš. – Praha: Mladá fronta, 2013. – 128 s.
193. Maďari na Slovensku (1984–2004). Súhrnná správa. Od zmeny režimu po vstup do Európskej únie / zost. J. Fazekas, P. Huncik. – Šamorín : Fórum inštitút pre výskum menšín, 2008. – 564 s.
194. Maďarská menšina na Slovensku v procesoch transformácie po roku 1989 : (identita a politika) : teoretická a empirická analýza dát zo sociologicko-sociálnopsychologického a historického výskumu / [red.: Štefan Šutaj, Mária Homišinová, Zlatica Šápošová, Jana Šutajová]. – Prešov : Universium, 2006. – 141 s.
195. McRae R. Resistance and Revolution : Vaclav Havel's Czechoslovakia / Rob McRae. – Ottawa [Ont.] : Carleton University Press, 1997. – 344 p.
196. Měchýř J. Velký převrat, či snad, Revoluce sametová? : několik informací, poznámek a komentářů o naší takřčené něžné revoluci a jejích osudech, 1989–1992 / Jan Měchýř. – Praha : Progetto, 1999. – 359 s. – (Československý spisovatel).

197. Morvay K. Transformácia ekonomiky : skúsenosti Slovenska /Karel Morvay. – Bratislava : Ústav slovenskej a svetovej ekonomiky Slovenskej akadémie vied, 2005. – 330 s.
198. Národnostná politika na Slovensku po roku 1989 / [zostavil Štefan Šutaj]. – Prešov : Universium, 2005. – 228 s.
199. Nečas C. Romové v České republice včera a dnes / Ctibor Nečas. – Olomouc : Univerzita Palackého, 1999. – 130 s.
200. November'89 : medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext / red. Jozef Žatkuliak. – Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodama, 2009. – 246 s.
201. Ondruš V. Atentát na nežnú revolúciu / Vladimír Ondruš. – Bratislava : Ikar, 2009. – 296 s.
202. Raichová I. Romové a nacionalismus? / Irena Raichová. – Brno : Muzeum romské kultury, 2001. – 247 s. : ill.
203. Roubal P. Starý pes, nové kousky : kooptace do Federálního shromáždění a vytváření polistopadové kultury /Petr Roubal. – Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2013. – 110 s.
204. Rozdělení minulostí : vytváření politických identit v České republice po roce 1989 / Adéla Gjuričová [and others]. – Praha : Knihovna Václava Havla, 2011. – 416 s. – (Edice Knihovny Václava Havla, sv. 4).
205. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914-1992 / Jan Rychlík. – Praha : Vyšehrad, 2012. – 688 s. : ill.
206. Rychlík J. Od minulosti k dnešku : dějiny českých zemí / Jan Rychlík, Vladimír Penčev. – Praha : Vyšehrad, 2013. – 685 s.
207. Rychlík J. Rozdělení Československa (1989–1992) / Jan Rychlík. – Praha : Vyšehrad, 2012. – 432 s. : ill.

208. Stein E. Czecho/Slovakia : ethnic conflict, constitutional fissure, negotiated Breakup / Eric Stein ; [with a foreword by Lloyd Cutter]. – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1997. – XXIII, 386 p.
209. Stein E. Česko-Slovensko : konflikt, roztržka, rozpad / Eric Stein ; [z anglického originálu ... přeložil Zdeněk Masopust]. – Praha : Academia, 2000. – 371 s.
210. Suk J. Konstituční, nebo existencialní revoluce? Václav Havel a Federální shromáždění 1989/1990 : studie a dokumenty = A constitutional or an existential revolution? Václav Havel and the Federal assembly 1989/90 : an essay with documents / Jíří Suk. – Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2014. – 181 s. – (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 47).
211. Suk J. Labyrintem revoluce: aktéři, zápletky a křížovky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990) / Jíří Suk. – Praha : Prostor, 2003. – 507 s. : ill. – (Edice Obzor, sv. 50).
212. Svěnar J. Strategie ekonomické přeměny Československa / Jan Svěnar. – Praha : Lidové noviny, 1990. – 46 s. – (Edice Archy, sv. 4).
213. Štefanovič M. Zrod slovenskej štátnosti a zánik česko-slovenskej federácie / Milan Štefanovič. – Bratislava : IRIS, 2007. – 149 s.
214. Šútovec M. Semióza ako politikum alebo «polmčková vojna» : niektoré historické, politické a iné súvislosti jedného sporu, ktorý bol na začiatku zániku česko-slovenského štátu / Milan Šútovec. – Bratislava : Kalligram, 1999. – 360 s. – (Edícia Domino).
215. Ukielski P. Aksamitny rozwód. Rola elit politycznych w procesie podziału Czechosłowacji / Paweł Ukielski. – Warszawa : Instytut Jagielloński, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2007. – 373 s. : color ill. – (Monografie / Instytut Jagielloński).

216. Vodička K. Dělení Československa. Deset let poté / Karel Vodička. – Praha : Volvox Globator, 2003. – 335 s. : ill. – (Rubikon (Prague, Czech Republic)).
217. Wolf K. Podruhé a naposled aneb mírové dělení Československa / Karel Wolf. – Praha : G plus G, 1998. – 141 s. : ill.
218. Wolchik S. Czechoslovakia in Transition : politics, economics, and society. / Sharon Wolchik. – London : Pinter Pub Ltd, 1991. – 200 p.
219. Židek L. Transformace české ekonomiky : 1989–2004 / Libor Židek. – Praha : C. H. Beck, 2006. – 304 s.

Дисертації та автореферати дисертацій

220. Андрейко В. І. Чесько-Словацькі міждержавні відносини: особливості становлення і розвитку (1990-ті – 2005 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Андрейко Віталій Іванович ; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2007. – 22 с.
221. Лемак В. В. Правова реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації : теоретичні і практичні проблеми : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Лемак Василь Васильович ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Харків, 2003. – 40 с.
222. Марадик Н. В. Перехід до демократії в Чеській Республіці : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Марадик Наталія Василівна ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2009. – 20 с.
223. Юрійчук Ю. А. Національний фактор у суспільнополітичному розвитку Чехії та Словаччини (1989 – середина 1990-х рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Юрійчук Юрій Андрійович ; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2000. – 20 с.

Статті в журналах, збірниках, наукових записках

224. Андрейко В. Система зовнішньоекономічного співробітництва ЧР і СР в період 1990-х – початку 2000-х років / Віталій Андрейко // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Ужгород, 2006. – Вип. 16. – С. 99–106.
225. Бобраков-Тимошкин А. Буржуазная революция во имя «лучшего социализма». Ноябрь 1989 года в Чехословакии / Алексей Бобраков-Тимошкин // Неприкосновенный запас : дебаты о политике и культуре. – 2015. – № 4 (102). – С. 100–123.
226. Водичка К. Раздел Чехословакии – десять лет спустя / Карел Водичка // Социологические исследования = СОЦИС. – Москва, 2003. – № 10. – С. 129–133.
227. Грацианская Н. Н. Мораване Чешской Республики / Наталия Грацианская // Этнические меньшинства в современной Европе / отв. ред. А. Н. Кожановский. – Москва, 1997. – С. 53–73.
228. Задорожнюк Э. Векторы приватизационных процессов в Чехии и Словакии / Элла Задорожнюк // Постреволюционная Восточная Европа: экономические ориентиры и политические коллизии. – Москва, 1995. – С. 140–158.
229. Задорожнюк Э. Любовью или жезлом скрепляется единство общества? / Элла Задорожнюк // Вестник Российской Академии наук. – Москва, 1993. – Т. 63, № 12. – С. 1103–1111.
230. Задорожнюк Э. Чешско-словацкие отношения: от «режима нормализации» 1969 года к «бархатной» революции 1989 года / Элла Задорожнюк // Новая и новейшая история. – Москва, 2005. – № 6. – С. 15–33.
231. Задорожнюк Э. Алгоритм распада / Э. Задорожнюк, Г. Харциева // Очаги тревоги в Восточной Европе: (драма национальных противоречий) : сб. ст. / [ред. кол.: В. Н. Виноградов и др.]. – Москва, 1994. – С. 137–161.

232. Кнапп В. О государственном договоре между Чешской и Словацкой республиками / Виктор Кнапп // *Общественные науки и современность* = ОНС. – Москва, 1992. – № 3. – С. 164–169.
233. Копча В. В. Поділ ЧСФР і становлення незалежної Словацької Республіки: конституційні основи і політична практика / Василь Копча // *Міліція України*. – 2006. – № 11 : Додаток. Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених : наук.-практ. зб. – 2006. – № 57. – С. 3–10.
234. Копчак Б. З чехів за приватизацію також добре здерли / Б. Копчак // *Український журнал*. – 2008. – № 7/8 (37). – С. 28–29.
235. Коровицына Н. Новая государственность в чешском общественном сознании до и после 1989 г. / Наталия Коровицына // *Инакомыслие в условиях «реального социализма». Поиски новой государственности. Конец 60-х – 80-е гг. XX в.* – Москва, 2014. – С. 432–456.
236. Коровицына Н. Социокультурные процессы периода посткоммунистической трансформации в Чехии (по материалам исследований чешских социологов) / Наталия Коровицына // *Постреволюционная Восточная Европа: экономические ориентиры и политические коллизии*. – Москва, 1995. – С. 159–192.
237. Леонова Л. Становление плюралистической политической системы в Чехословакии (1990–1992 гг.) / Л. Леонова // *Восточная Европа на новом пути : (хроника событий, документы, комментарии)*. – Москва, 1994. – С. 153–158.
238. Петрушка Н. Еволюція партійної системи Чеської Республіки в умовах трансформації суспільства / Наталя Петрушка // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. – Ужгород, 2007. – Вип. 7/8. – С. 195–201.
239. Передрій О. Розлучення по-чехословацьки / Олександр Передрій, Іван Сюсько // *Політика і час*. – Київ, 1993. – № 3. – С. 55–59.

240. Приходько В. Основні причини розпаду Чехо-Словацької федерації / Володимир Приходько // *Carpatica – Карпатика : політологічні студії : історія, теорія, практика.* – Ужгород, 2003. – Вип. 24. – С. 158–167.
241. Приходько В. Розпад Чехо-Словацької федерації в контексті постсоціалістичної трансформації / Володимир Приходько // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* – Ужгород, 2004. – № 11. – С. 204–211.
242. Срб В. Экономические факторы разделения Чехословакии / В. Срб // *Социосфера.* – Москва, 2014. – № 4. – С. 159–162.
243. Сук И. Мораль и власть. Политическое мышление и политическая практика Вацлава Гавела (1977–1992) / Иржи Сук // *Инакомыслие в условиях «реального социализма». Поиски новой государственности. Конец 60-х – 80-е гг. XX в.* – Москва, 2014. – С. 381–405.
244. Федорчук Т. Розлучення Чехії та Словаччини як наслідок етнонаціональної політики держави / Т. Федорчук // *Політологічні та соціологічні студії : зб. наук. пр.* – Чернівці, 2005. – Т. 3. – С. 346–356.
245. Харицева Г. Отношение словацких партий и движений к дезинтеграции ЧСФР / Г. Харицева // *Политические партии и движения Восточной Европы. Проблемы адаптации к современным условиям / отв. ред. Новорахин Н. Ю.* – Москва, 1994. – С. 222–240.
246. Цуп О. Чеський досвід приватизації в умовах ринкових перетворень в Україні / Олена Цуп // *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє.* – Тернопіль, 2013. – Вип. 18. – С. 180–188.
247. Щербакова Ю. Начало процесса трансформации чехословацкой политической системы / Юлия Щербакова // *Восточная Европа на новом пути : (хроника событий, документы, комментарии).* – Москва, 1994. – С. 135–139.
248. Юрійчук Ю. Партійно-політична структуризація в Чехо-Словаччині в 1989–1992 рр. / Юрій Юрійчук // *Питання історії нового та новітнього часу : зб. наук. ст.* – Чернівці, 2000. – Вип. 7. – С. 318–324.

249. Юрійчук Ю. Сучасний націоналізм та етнічні меншини Словаччини / Юрій Юрійчук // Віче. – Київ, 1999. – № 12 – С. 128–135.
250. Bayer I. Místo byrokracie ve společnostech sovětského typu a v jejich transformaci: První přiblížení k problému / Ivo Bayer // Sociologický časopis. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 5. – S. 599–612.
251. Beňa J. Od trojjedinej Ústavy ČSSR, ČSR a SSR k čistej Ústave Slovenskej republiky / Jozef Beňa // 20. Výročie Nežnej revolúcie : zborník z vedeckej konferencie, (Bratislava 11.–12. november 2009). – Bratislava, 2010. – S. 218–238.
252. Brada J. C. The Economic Transition of Czechoslovakia from Plan to Market / Josef C. Brada // Journal of Economic Perspectives. – Pittsburgh, 1991. – Vol. 5, № 4, Fall 1991. – P. 171–177.
253. Brokl L. Mezi listopadem 1989 a demokracií-antinomie naší politiky / Lubomír Brokl // Sociologický časopis. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 2. – S. 150–164.
254. Brokl L. Nacionalismus jako nezamýšlený důsledek demokratizace společnosti? O nacionalismu a také o posttotalitním manýrismu. Polemika / Lubomír Brokl // Sociologický časopis. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 1. – S. 49–57.
255. Červený O. SNR a jej snahy o riešenie štátoprávných otázok (jún 1992 – január 1993) / Ondrej Červený, Norbert Kmeť // Pohľady na slovenskú politiku. Geopolitika. Slovenské národné rady. Čechoslovakizmus. – Bratislava, 2000. – S. 476–484.
256. Daněk P. Moravian and Silesian Nationalities: a New Phenomenon in the Ethnic Map of the Czech / Petr Daněk // GeoJournal. – Dordrecht, 1993. – Vol. 30, № 3. – P. 249–254.
257. Elster J. Transition, constitution-making and separation in Czechoslovakia / Jon Elster // European Journal of Sociology. – Cambridge, 1995. – Vol. 36, № 1 : Threats and bluffs in East European transitions. – P. 105–134.

258. Fiala P. Christian Politics in the Czech Lands: the past, the Present, and the Parties / Petr Fiala // Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. T, Řada politologická. – Brno, 1997. – Vol. 46, iss. т. 1. – S. 7–28.
259. Fiala P. Formation of the System of Political Parties in the Czech Republic 1989–1992 / Petr Fiala, Miroslav Mareš, Pavel Pšeja // Studia polityczne. – Warszawa, 2001. – № 12. – S. 145–163.
260. Fiala P. Konstituování politických stran v České republice (1989–1992) / Petr Fiala, Miroslav Mareš // Politologický časopis. – Praha, 1997. – Č. 1. – S. 104–126.
261. Fiala P. Vývoj Občanské demokratické aliance / Petr Fiala, Miroslav Mareš // Politologický časopis. – Praha, 1998. – Č. 3. – S. 265–281.
262. Fiala P. Vývoj organizační struktury českých politických stran po listopadu 1989. K problematice vlivu politicko-kulturních a sociálních faktorů na vytváření formální stranicko-politické organizace / Petr Fiala, P. Pšeja // Politologický časopis. – Praha, 1998. – Č. 4. – S. 419–430.
263. Gajdoš M. Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v procese transformácie spoločnosti (stav výskumu) / Marián Gajdoš // Národ a národnosti na Slovensku. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy. – Prešov, 2004. – S. 147–160.
264. Gerloch A. Teorie federalizmu a rozdělení Československa / A. Gerloch // Politologická revue. – Praha, 1995. – Roč. 1, č. 1. – S. 13–28.
265. Gjuričová A. Coming to (a Short) Life: the Czechoslovak Parliament 1989–1992 / Adéla Gjuričová // Prispievki za novejšo zgodovino. – Ljubljana, 2015. – Roč. 55, č. 3. – S. 9–23.
266. Grzymala-Busse A. Reform Efforts in the Czech and Slovak Communist Parties and Their Successors, 1988–1993 / Anna Grzymala-Busse // East

- European Politics and Societies. – London, 1998. – Vol. 12, № 3, Fall 1998. – P. 442–471.
267. Innes A. The Breakup of Czechoslovakia : the impact of party development on the seperation of the state / Abby Innes // East European Politics and Societies. – London, 1997. – Vol. 11, № 3, Fall 1997. – P. 393–435.
268. Janáček K. K vybraným sociálním efektům transformace československé ekonomiky / Kamil Janáček // Sociologický časopis. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 3. – S. 386–393.
269. Jičínský Z. Československý parlament v letech 1990–1992 / Zdenek Jičínský // Politologická revue. – Praha, 1995. – Roč. 1, č. 1 – S. 3–12.
270. Jurová A. Pokus o pohľad na niektoré problémy vývoja Rómov na Slovensku v 90. rokoch / Anna Jurová // Človek a spoločnosť. – Košice, 1999. – Č. 3. – S. 23–41.
271. Hamberger J. Integrační a desintegrační elementy v procese rozdělení Československa (období 1990–1992) / Judit Hamberger // Integration und Desintegration in Mitteleuropa : pläne und realität. – München, 2009. – S. 213–220.
272. Harmadynová V. Česká a slovenská tlač v období volebnej kampane / Valentína Harmadyová // Sociologický časopis. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 2. – S. 264–274.
273. Herzmann J. Volby v kontextu vývoje veřejného mínění 1989–1991 / Jan Herzmann // Sociologický časopis. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 2. – S. 165–183.
274. Heřmanová E. Politické jaro 1990 na venkově a v malém městě / Eva Heřmanová, Michal Illner, Zdena Vajdová // Sociologický časopis. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 3. – S. 369–385.

275. Hilde P. Slovak Nationalism and the Break-Up of Czechoslovakia / Paal Sigurd Hilde // *Europe-Asia Studies*. – Glasgow, 1999. – Vol. 51, № 4. – P. 647–665.
276. Hraba J. Třídní zdroje a participace na československé reformě / Joseph Hraba, Allan L. Mccutcheon, Betty Dobratz, Jiří Večerník // *Sociologický časopis*. – Praha, 1993. – Roč. 29, č. 3. – S. 326–340.
277. Hudeček J. Pokus o identifikaci stran na "levo-pravém" kontinuu : politické spektrum v České republice v roce 1991 / Jaroslav Hudeček // *Sociologický časopis*. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 2. – S. 275–283.
278. Kabele J. Československo na cestě od kapitalismu ke kapitalismu : pokus o participativní sociologii / Jiří Kabele // *Sociologický časopis*. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 1. – S. 4–21.
279. Kačenka F. Návrh Ústavy Republiky Moravskoslezské z roku 1992 / František Kačenka // *Moravský historický sborník : ročenka Moravského národního kongresu*. – Brno, 2011. – S. 820–831.
280. Keller J. Nacionalismus jako nezamýšlený důsledek demokratizace společnosti / Jan Keller // *Sociologický časopis*. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 1. – S. 38–48.
281. Knapp V. Socialist federation – a legal means to the solution of the nationality problem : a comparative study / Viktor Knapp // *Michigan Law Review*. – Ann-Arbor, 1984. – Vol. 82, № 5/6. – P. 1213–1228.
282. Konečný S. Sociálně-ekonomické postavenie Rusínov a Ukrajincov na Slovensku po roku 1989 / Stanislav Konečný // *Národ a národnosti na Slovensku. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. – Prešov, 2004. – S. 160–168.

283. Kubin L. Příprava a rozdělení Československa / Luboš Kubín // Československá historická ročenka. – Brno, 2002. – S. 181–186.
284. Kvaček R. O autonomii a federaci v Československu / Robert Kvaček // Český časopis historický. – Praha, 1998. – Č. 2. – S. 475–476.
285. Leff C. S. Institutionalizing Party Systems in Multiethnic States: Integration and Ethnic Segmentation in Czechoslovakia, 1918–1992 / Carol Skalnik Leff, Susan B. Mikula // Slavic Review. – Urbana ; Champaign, 2002. – Vol. 61, № 2. – P. 292–314.
286. Lijphart A. Consociation and Federation: Conceptual and Empirical Links / Arend Lijphart // Canadian Journal of Political Science. – Ottawa, 1979. – Vol. 16, № 3. – P. 499–515.
287. Lijphart A. Constitutional Design for Divided Societies / Arend Lijphart // Journal of Democracy. – London, 2004. – Vol. 15, № 2. – P. 96–109.
288. Lijphart A. Democratization and Constitutional Choices in Czechoslovakia, Hungary and Poland 1989–91 / Arend Lijphart // Journal of Theoretical Politics. – London, 1992. – № 4 (2). – P. 207–223.
289. Mareš P. Sociální změna očima české veřejnosti / Petr Mareš, Libor Musil, Ladislav Rabušic // Sociologický časopis. – Praha, 1990. – Roč. 27, č. 6. – S. 702–714.
290. Matějů P. Determinanty ekonomického úspěchu v první fázi postkomunistické transformace: Česká republika 1989–1992 / Petr Matějů // Sociologický časopis. – Praha, 1993. – Roč. 29, č. 3. – S. 341–366.
291. Matějů P. Od nespravedlivé rovnosti ke spravedlivé nerovnosti? Percepcie sociálních nerovností a sociální spravedlnosti v současném Československu / Petr Matějů, Blanka Řeháková // Sociologický časopis. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 3. – S. 293–318.

292. Matějů P. Revoluce pro koho? Analýza vybraných vzorců intragenerační mobility v období 1989–1992 / Petr Matějů, Blanka Řeháková // Sociologický časopis. – Praha, 1993. – Roč. 29, č. 3. – S. 309–325.
293. Miková Z. Domácnosti a strategie nouze : vývoj ekonomického chování domácností v České republice v období mezi červnem 1991 a červencem 1992 / Zuzana Miková // Sociologický časopis. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 6. – S. 757–769.
294. Mitrovic M. Rozdelenie Československa a maďarská politika (1989–1993) / Miklós Mitrovits // 20 rokov samostatnej Slovenskej republiky: jedinečnosť a diskontinuita historického vývoja. – Bratislava, 2013. – S. 286–301.
295. Musil J. Naše mravní krize a politický pluralismus / Jiří Musil, Jiří Linhart // Sociologický časopis. – Praha, 1990. – Roč. 26, č. 4. – S. 303–312.
296. Müller K. Problémy modernizace a transformační proces / Zuzana Miková // Sociologický časopis. – Praha, 1993. – Roč. 29, č. 4. – S. 437–452.
297. Olson D. M. Dissolution of the State: Political Parties and the 1992 Election in Czechoslovakia / David M. Olson // Communist and Post-Communist Studies. – Oakland, 1993. – Vol. 26, № 3. – P. 301–314.
298. Orosz L. Ústavný systém Slovenskej republiky – všeobecná charakteristika, hodnotenie, perspektívy / red. L. Orosz // Ústavný systém Slovenskej republiky (doterajší vývoj, aktuálny stav, perspektívy). – Košice, 2009. – S. 9–128.
299. Öllös L. Programy maďarských strán / L. Öllös // Maďari na Slovensku (1984–2004). Súhrnná správa. Od zmeny režimu po vstup do Európskej únie. – Šamorín, 2008. – S. 59–87.
300. Pečínka P. Romská občanská iniciativa v České republice od šedesátitisícového hnutí k hašteřivému spolku, koketujícímu s krajní pravíci [Електронний ресурс] / Pavel Pečínka // Středoevropské politické studie / Mezinárodní politologický ústav akulty sociálních studií, Mararykové

- univerzity. – Brno., 2007. – № 2/3. – Режим доступа: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=170>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 11.05.16.
301. Petranská Rolková N. Proces demokratizácie federálneho a slovenského parlamentu a cesta k slobodným voľbám v roku 1990 / Natália Petranská Rolková // 20. Výročie Nežnej revolúcie : zborník z vedeckej konferencie, (Bratislava 11.–12. november 2009). – Bratislava, 2010. – S. 239–250.
302. Rak V. Kandidáti do parlamentných volieb v Československu v červnu 1990 : jejich struktura, postoje a názory / Vladimír Rak // Sociologický časopis. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 2. – S. 200–221.
303. Reschová J. Nová politika s novými ľuďmi : federálne zhromaždenie v roku 1990 / Jana Reschová // Sociologický časopis. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 2. – S. 222–236.
304. Rychlík J. Česko-slovenská jednání od roku 1990 do voleb 1992 / Jan Rychlík // Česko-slovenská historická ročenka. – Brno, 2002. – S. 167–180.
305. Řehák J. Předvolební programy 1990: pokus o grafickou komparační analýzu obsahů / Jan Řehák, Blanka Řeháková // Sociologický časopis. – Praha, 1991. – Roč. 27, č. 2. – S. 172–188.
306. Sándor E. Zmena režimu maďarskými očami / E. Sándor // Maďari na Slovensku (1984–2004). Súhrnná správa. Od zmeny režimu po vstup do Európskej únie. – Šamorín, 2008. – S. 29–58.
307. Schöpflin G. Post-comunism: construction new democracies in Central Europe / George Schöpflin // International Affairs. – London, 1991. – Vol. 67, № 2 (Apr. 1991). – P. 235–250.
308. Siváková D. Slovenská národná rada : analýza štruktúry a činnosti v roku 1990 / Danica Siváková // Sociologický časopis. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 2. – S. 247–263.

309. Srb V. Srovnání činnosti národních zastupitelských sborů v ČSFR v letech 1990-1992 / Srb Vladimír, Veselý Tomáš // *Politologie: ideje a dějiny*. Sborník k 75. narozeninám Theodora Syllaby. – Hradec Králové, 2001. – Sv. 47. – S. 124–149.
310. Syllová J. Česká národní rada v roce 1990 : analýza složení a činností / Jindřiška Syllová // *Sociologický časopis*. – Praha, 1992. – Roč. 28, č. 2. – S. 237–246.
311. Šanderová J. Generace v československých volbách 1990 / Jadwiga Šanderová, Aleš Kabátek // *Sociologický časopis*. – Praha, 1991. – Roč. 27, č. 2. – S. 189–204.
312. Šimiček V. Ústavní právo / Bobek M., Molek P., Šimiček V. (eds.) // *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. – Brno, 2009. – S. 297–329.
313. Šrefan Š. Problematika etnických menšín v kontexte historického vývoja v rokoch 1989–1993 / Štefan Šutaj // *20 rokov samostatnej Slovenskej republiky: jedinečnosť a diskontinuita historického vývoja*. – Bratislava, 2013. – S. 236–259.
314. Večerník J. Sociální suovislosti přechodu k tržní ekonomice / Jiří Večerník // *Sociologický časopis*. – Praha, 1990. – Roč. 26, č. 4. – S. 276–283.
315. Vobruba G. Nadnárodní sociální politika v procesu transformace / Georg Vobruba, Jiří Remr, Jiří Večerník // *Sociologický časopis*. – Praha, 1991. – Roč. 29, č. 2. – S. 167–179.
316. Welsh H. Dealing with the Communist past : central and East European Experiences after 1990 / Helga A. Welsh // *Europe-Asia Studies*. – Glasgow, 1996. – Vol. 48, № 3. – P. 413–428.
317. Wightman G. The Collapse of Communist Rule in Czechoslovakia and the June 1990 Parliamentary Elections / Gordon Wightman // *Parliamentary Affairs*. – Oxford, 1991. – Vol. 66, № 1. – P. 94–113.

318. Wolchik S. L. The Politics of Ethnicity in Post-Communist Czechoslovakia / Sharon L. Wolchik // East European Politics and Societies. – London, 1994. – Vol. 8, № 1, Winter 1994. – P. 153–188.
319. Zemko M. Slovensko medzi nastolením demokracie a vznikom samostatného štátu (1989–1992) / Milan Zemko // Kľúčové problémy moderných slovenských dejín 1848–1992. – Bratislava, 2012. – S. 359–380.
320. Žáček P. «Sachergate»: první lustrační aféra. Nesnáze postkomunistické elity (nejen) se svazky Státní bezpečnosti / Pavel Žáček // Paměť a dějiny. – Praha, 2007. – Roč. 1, č. 1. – S. 50–81.
321. Žatkuliak J. 1992 : česko-slovenská federácia pred svojím rozdelením / Jozef Žatkuliak // Slovensko v labyrinte moderných európskych dejín: pocta historikov Milanovi Zemkovi. – Bratislava, 2014. – S. 386–407.
322. Žatkuliak J. Realizácia ústavného zákona o československej federácii od októbra 1968 / Jozef Žatkuliak // Historický časopis 40. – Bratislava, 1992. – Č. 3. – S. 356–369.
323. Žatkuliak J. Slovenská otázka v roku 1968 a po novembri 1989 / Jozef Žatkuliak // Národ a národnosti na Slovensku. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy. – Prešov, 2004. – S. 56–71.
324. Žakuliak J. Spory o novú ústavu česko-slovenskej federácie v druhej polovici 80. rokov XX. storočia / Jozef Žakuliak // Historický časopis. – Bratislava, 2008. – Roč. 56, č. 1 – S. 161–190.

ДОДАТКИ

Додаток № 1

Результати виборів до Федеральних Зборів 8-9 червня 1990 р.

	Відсоток голосів (заокруглено)		Кількість місць
	Палата Народу	Палата Націй	
Чеська Республіка¹²			
Громадянський Форум (ГФ)	53	50	118
Комуністична партія Чехословаччини	13,5	13,8	27
Рух за самоврядну демократію – Об'єднання за Моравію та Сілезію (партія мораван)	7,9	9,1	16
Християнсько-демократична унія	8,7	8,8	15
Словацька Республіка³			
Громадськість проти насилля (ГПН)	32,5	37,3	52
Християнсько-демократичний рух	19	16,6	25
Комуністична партія	13,8	13,4	20

¹ Volby do Sněmovny lidu Federálního shromáždění konané ve dnech 8. - 9.6.1990 na území České republiky [Електронний ресурс]// Český statistický úrad. Praha. URL: <http://www.volby.cz/pls/sl1990/u4>

² Volby do Sněmovny národů Federálního shromáždění konané ve dnech 8. - 9.6.1990 na území České republiky [Електронний ресурс]// Český statistický úrad. Praha. URL: <http://www.volby.cz/pls/sn1990/u4>

³ Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod. Výber dokumentov a prejavov november 1989 – december 1992. /eds. J. Žatkuliak, V. Hlavová. – Bratislava: Literárne informačné centrum, 2002. – S.318.

Словаччини			
Словацька національна партія	11	11,4	15
Співжиття (партія угорців)	8,6	8,5	12

Додаток №2

Результати виборів 8-9 червня 1990 р. до республіканських Національних Рад

	Відсоток відданих голосів (заокруглено)	Кількість місць
Чеська національна рада (прохідний відсоток 5%)⁴		
Громадянський Форум (ГФ)	49,5	127
Комуністична партія Чехословаччини	13,2	32
Рух за самоврядну демократію – Об'єднання за Моравію та Сілезію (партія мораван)	8,4	22
Християнська і демократична унія	8,4	19
Словацька національна рада (прохідний відсоток 3%)⁵		
Громадськість проти насилля (ГПН)	29,4	48
Християнсько-демократичний рух	19,2	31
Словацька національна партія	13,9	22
Комуністична партія Словаччини	13,4	22
Співжиття (партія угорців)	8,7	14
Демократична партія	4,4	7
Партія зелених	3,5	6

⁴ Volby do České národní rady konané ve dnech 8. - 9.6.1990 [Електронний ресурс]// Český statistický úrad. Praha. URL: <http://www.volby.cz/pls/cnr1990/u4>

⁵ Výsledky volieb rok 1990 : [Електронний ресурс]// Štatistický úrad Slovenskej republiky. Bratislava. URL: http://app.statistics.sk/webdata/_slov/volby/volby90/pph90.htm

Додаток № 3

Результати виборів до Федеральних Зборів 5-6 червня 1992 р.

	Відсоток голосів (заокруглено)		Кількість місць
	Палата Народу	Палата Націй	
Чеська Республіка^{6/7}			
Громадянська демократична партія/ Християнсько-демократична партія	33,9	33,4	85
Лівий блок (чеські комуністи)	14,3	14,5	34
Чехословацька соціал- демократична партія (ЧСДП)	7,8	6,8	16
Об'єднання за республіку- Республіканська партія Чехословаччини (ОЗР-РПЧ)	6,5	6,4	14
Християнсько-демократична унія-Чехословацька народна партія (ХДУ-ЧНП)	6	6	13
Ліберально-соціальна унія (ЛСУ)	6	6	12

⁶ Volby do Sněmovny lidu Federálního shromáždění konané ve dnech 5. - 6.6.1992 na území České republiky [Електронний ресурс]// Český statistický úrad. Praha. URL:

<http://www.volby.cz/pls/sl1992/u4>

⁷ Volby do Sněmovny národů Federálního shromáždění konané ve dnech 5. - 6.6.1992 na území České republiky [Електронний ресурс]// Český statistický úrad. Praha. URL:

<http://www.volby.cz/pls/sn1992/u4>

	Відсоток голосів (заокруглено)		Кількість місць
	Палата Народу	Палата Націй	
Словацька Республіка⁸			
Рух за демократичну Словаччину (РЗДС)	33,5	33,9	57
Партія демократичних лівих	14,4	14	23
Словацька національна партія	9,4	9,3	15
Християнсько-демократичний рух (ХДР)	9	8,8	14
Угорський християнсько- демократичний рух/ Співжиття (партія угорців)	7,3	7,4	12
Соціал-демократична партія Словаччини	0	6	5

⁸Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod. Výber dokumentov a prejavov november 1989 – december 1992. /eds. J. Žatkuliak, V. Hlavová. – Bratislava: Literárne informačné centrum, 2002. – S.320.

Додаток № 4

Результати виборів 5-6 червня 1992 р. до республіканських Національних Рад

	Відсоток відданих голосів (заокруглено)	Кількість місць
Чеська національна рада (прохідний відсоток 5%)⁹		
Громадянська демократична партія/ Християнсько-демократична партія	29,7	76
Лівий блок (чеські комуністи)	14	35
Чехословацька соціал-демократична партія (ЧСДП)	6,5	16
Ліберально-соціальна унія	6,5	16
Християнська і демократична унія – Чехословацька народна партія	6,3	15
Об'єднання за республіку – Республіканська партія Чехословаччини	6	14
Громадянсько-демократичний альянс	6	14
Рух за самоврядну демократію – Об'єднання за Моравію та Сілезію	6	14
Словацька національна рада (прохідний відсоток 5%)¹⁰		
Рух за демократичну Словаччину (РЗДС)	37,2	74

⁹ Volby do České národní rady konané ve dnech 5. - 6.6.1992 [Електронний ресурс]// Český statistický úrad. Praha. URL: <http://www.volby.cz/pls/cnr1992/u4>

¹⁰ Výsledky volieb rok 1992 : [Електронний ресурс]// Štatistický úrad Slovenskej republiky. Bratislava. URL: <http://volby.statistics.sk/nrsr/snr1992/volby92s/pph92.htm>

Партія демократичних лівих	14,7	29
Християнсько-демократичний рух (ХДР)	8,9	18
Словацька національна партія	7,9	15
Угорський християнсько- демократичний рух / Співжиття (партія угорців)	7,4	14